

**«Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟΣΤΟΜΟΥ
ΑΜΦΟΡΕΑ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ».**

**Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων**

Μεταπτυχιακός φοιτητής: Δημήτρης Κώστας

ΑΜ:71

ΠΜΣ: Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία

Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

Επιβλέπων καθηγητής: Βλαχόπουλος Ανδρέας

Τριμελής επιτροπή: Βλαχόπουλος Ανδρέας,

Τουρλούκης Ευάγγελος,

Αλεξανδρίδου Αλεξάνδρα

Ιωάννινα, 2025

Περιεχόμενα	
Πρόλογος	5
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο 1. Ιστορία της έρευνας	11
Κεφάλαιο 2. Προέλευση Σχήματος και Γενικές Πληροφορίες	13
Κεφάλαιο 3. Τυπολογικές προσεγγίσεις	16
Κεφάλαιο 4. Το σχήμα του ψευδόστομου αμφορέα στα νησιά των Κυκλάδων: Διάδοση-τυπολογία-χρονολόγηση	20
4.1 Ακρωτήρι-Θήρα	23
4.1.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	24
4.1.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	27
4.1.3 Υστεροκυκλαδική Ι : ψευδόστομοι αμφορείς και αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο.....	29
4.1.4 Σύνοψη.....	33
4.2 Κέα	36
4.2.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	37
4.2.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	39
4.2.3 Υστεροκυκλαδική Ι- Υστεροελλαδική ΙΙΑ-ΙΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς.	40
4.2.5 Σύνοψη.....	43
4.3 Μήλος	45
4.3.1 Η κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	45
4.3.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	47
4.3.3 Υστεροκυκλαδική Ι- Υστεροελλαδική ΙΙΑ-ΙΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς.	48
4.3.4 Σύνοψη.....	50
4.4 Νάξος	52
4.4.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	53
4.4.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	54
4.4.3 Υστεροελλαδική ΙΙΑ-ΙΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς.....	56
4.4.4 Σύνοψη.....	58
4.5 Πάρος	60
4.5.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	60
4.5.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	61
4.5.3 Υστεροελλαδική ΙΙΒ-ΙΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς	63
4.5.4 Σύνοψη.....	64
Κεφάλαιο 5. Το σχήμα του ψευδόστομου αμφορέα στα νησιά των Δωδεκανήσων: Διάδοση-τυπολογία-χρονολόγηση	66

5.1 Αστυπάλαια	68
5.1.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	68
5.1.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	69
5.1.3 Υστεροελλαδική IIIA-IIIΓ: ψευδόστομοι αμφορείς	71
5.1.4 Σύνοψη	72
5.2 Κως.....	74
5.2.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	75
5.2.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	76
5.2.3 Υστεροελλαδική IIIA-IIIΓ: ψευδόστομοι αμφορείς	77
5.2.4 Σύνοψη	79
5.3 Ρόδος	81
5.3.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	81
5.3.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	84
5.3.3 Υστεροελλαδική IIIA-Υπομυκηναϊκή: ψευδόστομοι αμφορείς	85
5.3.4 Σύνοψη	87
5.4 Κάρπαθος.....	90
5.4.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού	90
5.4.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού	92
5.4.3 Υστεροελλαδική / Υστερομινωική IIA-IIIΒ: ψευδόστομοι αμφορείς.....	93
5.4.4 Σύνοψη	95
Κεφάλαιο 6. Η συνεισφορά της Κρήτης στην γέννηση και εξέλιξη του ψευδόστομου αμφορέα	97
6.1 Τεχνολογική εξειδίκευση και κατάρτιση των εργαστηρίων	97
6.2 Τυποποίηση και μαζική παραγωγή	100
6.3 Κατανομή στο Αιγαίο και στην ΝΑ Μεσόγειο	101
Κεφάλαιο 7. Η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων: Οι επιπτώσεις στην κεραμική παραγωγή	103
7.1 Αποσύνθεση/καταστροφή της κεντρικής παραγωγής	103
7.2 Δημιουργία σχημάτων με βάσει τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας.....	105
Κεφάλαιο 8. Συμπεράσματα.....	107
8.1 Γεωγραφική κατανομή, χρονολογική εξέλιξη	107
8.2 Συμβολική και πολιτιστική σημασία	108
8.3 Εμπορική και οικονομική σημασία.....	110
Κεφάλαιο 9. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα.....	112
Κεφάλαιο 10. Παράρτημα εικόνων.....	113

Κεφάλαιο 11. Βιβλιογραφία	133
--	------------

Ευχαριστίες

Το «ταξίδι» του μεταπτυχιακού προγράμματος, που ολοκληρώνεται με την συγκεκριμένη εργασία, δεν θα ήταν εφικτό να περατωθεί χωρίς την στήριξη και την βοήθεια από κάποιους ανθρώπους. Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου. Η υποστήριξη και η ενθάρρυνση τους, αποτέλεσαν τον ακρογωνιαίο λίθο της επιτυχίας μου. Οι θυσίες τους, μου επέτρεψαν να επιδιώξω και να επιτύχω τους στόχους μου. Θέλω να εκφράσω ένα ξεχωριστό ευχαριστώ στην αδερφή μου, Σοφία. Θα είμαι για πάντα ευγνώμων για την παρουσία της στη ζωή μου.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου, Καθηγητή Ανδρέα Βλαχόπουλο, του οποίου η καθοδήγηση συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση αυτής της εργασίας. Εκτιμώ βαθύτατα την υπομονή του, την ενθάρρυνση και τις γνώσεις που μοιράστηκε καθ' όλη τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την Επίκουρη Καθηγήτρια Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, για τον χρόνο που αφιέρωσε στην ανάγνωση της εργασίας, καθώς και το τρίτο μέλος της επιτροπής τον Επίκουρο Καθηγητή Ευάγγελο Τουρλούκη, για την άριστη συνεργασία μας καθ' όλη την διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος.

Είμαι βαθιά ευγνώμων για τους φίλους μου, των οποίων η συνεχής υποστήριξη και οι ευχάριστες στιγμές που βιώσαμε με βοήθησαν να ανταπεξέλθω σε αυτό το πρωτόγνωρο εγχείρημα. Η χαρά που έφεραν στη ζωή μου ήταν ανεκτίμητη. Λατρεύω τις στιγμές που μοιραστήκαμε και το ρόλο που έπαιξαν στο να με βοηθήσουν να επιτύχω αυτό το στόχο. Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και στο προσωπικό της.

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη μορφή, την προέλευση και τη διάδοση του ψευδόστομου αμφορέα κατά την Εποχή του Χαλκού, εστιάζοντας στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα. Μέσα από τη μελέτη της κεραμικής αυτής κατηγορίας, επιχειρείται η διερεύνηση των τυπολογικών προσεγγίσεων, της χρήσης και της σημασίας της, καθώς και της εξέλιξής της μέσα στον ευρύτερο αιγαιακό και ανατολικό μεσογειακό κόσμο.

Αρχικά, στο Κεφάλαιο 1, παρουσιάζεται η ιστορία της έρευνας. Στο Κεφάλαιο 2 η προέλευση του σχήματος του ψευδόστομου αμφορέα, καθώς και γενικές πληροφορίες που αφορούν τη χρήση και την κατασκευή του. Στο Κεφάλαιο 3, αναλύονται οι τυπολογικές προσεγγίσεις που έχουν προταθεί από τη βιβλιογραφία. Στη συνέχεια, στα Κεφάλαια 4 και 5, εξετάζεται η διάδοσή του στα νησιά των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων, με έμφαση στην τυπολογία και τη χρονολόγησή του σε κάθε νησί ξεχωριστά. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα αρχαιολογικά δεδομένα από το Ακρωτήρι της Θήρας, την Κέα, τη Μήλο, τη Νάξο, την Πάρο, την Αστυπάλαια, την Κω, τη Ρόδο και την Κάρπαθο, καθώς και στην παρουσία του αμφορέα κατά τις διάφορες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Επιπλέον, σε αυτά τα κεφάλαια, μελετάται περιληπτικά η κεραμική από την Πρώιμη έως και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ώστε να αποτυπωθεί συνολικά η εξέλιξη της κεραμικής πριν γίνει αναφορά στον ψευδόστομο αμφορέα.

Στη συνέχεια, στο Κεφάλαιο 6, διερευνάται η συνεισφορά της Κρήτης στη γέννηση και εξέλιξη του ψευδόστομου αμφορέα. Δίνεται έμφαση στην τεχνολογική εξειδίκευση των εργαστηρίων, την τυποποίηση και τη μαζική παραγωγή, καθώς και την κατανομή του σχήματος στο Αιγαίο και τη Νοτιοανατολική Μεσόγειο. Στο Κεφάλαιο 7, εστιάζει στις επιπτώσεις της πτώσης των μυκηναϊκών ανακτόρων στην κεραμική παραγωγή, καθώς και στη δημιουργία νέων σχημάτων βασισμένων στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας.

Τέλος, η εργασία, στο Κεφάλαιο 8, περιλαμβάνει τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας, ενώ στο Κεφάλαιο 9 διατυπώνονται προτάσεις για μελλοντικές μελέτες πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, με στόχο την περαιτέρω κατανόηση της εξέλιξης και της σημασίας του ψευδόστομου αμφορέα στον προϊστορικό αιγαιακό κόσμο.

Εισαγωγή

Ο μυκηναϊκός πολιτισμός άκμασε κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1600-1100 π.Χ.). Ως παρακαταθήκη άφησε μια πλούσια κληρονομιά κεραμικής που παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία, την οικονομία και το πολιτισμικό υπόβαθρό του. Η μυκηναϊκή κεραμική αντιπροσωπεύει την εξέλιξη των παλαιότερων κεραμικών παραδόσεων του Αιγαίου, ενώ παράλληλα εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αντανακλούν την ξεχωριστή αισθητική και τεχνική αρτιότητα.

Οι δυνατότητες αυτόνομης ανάπτυξης και η έλλειψη συγκεντρωτικής εξουσίας χαρακτηρίζουν την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή. Το ανακτορικό σύστημα επέβαλε τη συγκέντρωση και την αναδιανομή του πλούτου, την ιεραρχικά οργανωμένη διαχείριση και προώθησε την ανάπτυξη και την τυποποίηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η μυκηναϊκή κατάκτηση της Κρήτης κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΒ πρέπει να συνέβαλε καταλυτικά στη μετάβαση στην ανακτορική εποχή. Η Υστεροελλαδική ΙΙΑ περίοδος στα μεγάλα κέντρα¹, όπως είναι οι Μυκήνες και η Τίρυνθα συνδέεται με την ανέγερση πρώιμων ανακτορικών συγκροτημάτων². Τα κέντρα αυτά, αποτελούν τους πυλώνες για την παραγωγή και την καινοτομία. Ειδικευμένοι τεχνίτες, συμπεριλαμβανομένων των αγγειοπλαστών και των μεταλλουργών, εργάζονταν υπό την εποπτεία του ανακτόρου, παράγοντας προϊόντα υψηλής ποιότητας που χρησιμοποιούνταν τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και σαν εξαγωγίμο προϊόν. Όλη αυτή η ανάπτυξη θα οδηγήσει και στην εξέλιξη της τέχνης, όπως θα αποτυπωθεί στα αγγεία που θα παρουσιάσουν τα μυκηναϊκά εργαστήρια³. Η κεραμική της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου εμφανίζει τα χαρακτηριστικά που θα επικρατήσουν μέχρι και το τέλος της ανακτορικής περιόδου, δηλαδή την ομοιομορφία και την τυποποίηση των αγγείων.

Το επίκεντρο της μυκηναϊκής κεραμικής παραγωγής βρίσκεται στις ανακτορικές θέσεις και τα μεγάλα κέντρα της Μεσσηνίας, της Αργολίδας, της Βοιωτίας, αλλά μετά την Υστεροελλαδική ΙΙΑ και στα νησιά του Αιγαίου. Τα κέντρα

¹Halstead, 1999, 211.

² Η λέξη ανάκτορο είναι κανονικά ένας αρχιτεκτονικός όρος που αναφέρεται στο μνημειακό οικοδόμημα που ορίζει και δεσπόζει στο σύνολο του κεντρικού διοικητικού χώρου. Αυτές οι πολλαπλές χρήσεις οφείλονται σε μια ασάφεια της λέξης. Το ανάκτορο είναι τόσο αρχιτεκτονικός όσο και κοινωνικός όρος. Στη δεύτερη περίπτωση, αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική οντότητα. Ένας σχηματισμός πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, εστιασμένη σε ένα μόνο κέντρο με κάποιο βαθμό ελέγχου των υποτελών οικισμών σε μια περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη περιοχή. Shelmerdine & Bennett, 2008, 290.

³Δημακοπούλου, 2014, 156.

αυτά χρησίμευσαν ως κόμβοι εμπορίου και κέντρα διοίκησης, διευκολύνοντας την παραγωγή, την διανομή της κεραμικής και των αγαθών σε ολόκληρη την σφαίρα επιρροής του μυκηναϊκού κόσμου. Στη μυκηναϊκή κεραμική εντοπίζουμε δύο μεγάλες κατηγορίες σχημάτων, τα ανοιχτά σχήματα και τα κλειστά σχήματα⁴.

Στην κατηγορία των ανοιχτών σχημάτων συγκαταλέγονται μικρότερα αγγεία όπως, ρηγά κύπελλα, κύλικες, σκύφοι αλλά και μεγαλύτερα αγγεία όπως, κρατήρες και λεκάνες. Τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν συχνά για την καθημερινή κατανάλωση φαγητού και ποτού και ήταν ευρέως διαδεδομένα σε οικιακά περιβάλλοντα.

Στα κλειστά σχήματα στη μυκηναϊκή κεραμική περιλαμβάνονται πίθοι, αμφορείς, πρόχοι, αλάβαστρα και αμφορίσκοι. Αυτά τα αγγεία χρησιμοποιούνταν κυρίως για την αποθήκευση και τη μεταφορά αγαθών, ιδίως υγρών όπως το λάδι και το κρασί. Ο ψευδόστομος αμφορέας, για παράδειγμα, αποτελεί ένα από τα πιο αναγνωρίσιμα και ιδιαίτερα μυκηναϊκά κλειστά σχήματα.

Η παρουσία αυτών των τύπων κεραμικής σε διαφορετικά περιβάλλοντα – οικιακά και εμπορικά - υπογραμμίζει την κεντρική τους θέση στην οικονομία των οικισμών του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού. Μαζί, αναδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους η κεραμική δεν είχε αποκλειστικά χρηστική σημασία, αλλά αποτελούσε ένα από τα βασικά συστατικά της οικονομικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής στα νησιά του Αιγαίου. Τόσο τα ανοιχτά, όσο και τα κλειστά σχήματα διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτιστικού τοπίου στο Αιγαίο. Αυτές οι ξεχωριστές κατηγορίες αγγείων δεν εξυπηρετούσαν μόνο πρακτικές λειτουργίες, αλλά είχαν επίσης συμβολική, θρησκευτική και κοινωνική σημασία, αντανακλώντας την πολύπλευρη φύση της μυκηναϊκής κοινωνίας.

Παράλληλα, κάποια από τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους την Ύστερη Εποχή του Χαλκού επικοινωνούν και δέχονται επιρροές από την Ηπειρωτική Ελλάδα⁵ και την Κρήτη. Οι Μυκηναίοι, φαίνεται να κυριαρχούν στο Αιγαίο ελέγχοντας τους «εμπορικούς δρόμους» μέσω των νησιών και επεκτείνοντας την πολιτισμική σφαίρα επιρροής τους. Στις Κυκλάδες την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ειδικότερα σε Θήρα, Κέα, Μήλο, Νάξο και Πάρο, παρόλο που δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στα σχήματά της κεραμικής, είναι εμφανής η επιρροή του

⁴Mountjoy, 1993, 25.

⁵Schallin, 1993.

μυκηναϊκού πολιτισμού⁶. Κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙ η διακόσμηση των αγγείων εκφράζει με μεγαλύτερη σαφήνεια το ενδιαφέρον των νησιωτών για το φυσικό περιβάλλον⁷, με τα λουλούδια, τα θαλάσσια θέματα, τα πουλιά και τα στάχυα να κυριαρχούν. Οι πληροφορίες για την κεραμική της Υστεροελλαδικής περιόδου στην συγκεκριμένη εργασία, για τα νησιά των Κυκλάδων προέρχονται από την μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και δημοσιεύσεων σε Θήρα, Κέα, Μήλο, Νάξο και Πάρο.

Παρόμοια εικόνα παρατηρείται και στα νησιά των Δωδεκανήσων. Από τις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού γίνεται περισσότερο έντονη η επιρροή των Μυκηναίων, η οποία αποτυπώνεται σε ικανοποιητικό βαθμό από τα κεραμικά ευρήματα σε Κω⁸, Ρόδο⁹ και Κάρπαθο¹⁰. Στα παραπάνω νησιά, δημιουργούνται αγγεία τοπικού στυλ με διαφορές από αντίστοιχα μυκηναϊκά. Ωστόσο, από την Υστεροελλαδική ΙΙΒ και έπειτα τα ανασκαφικά δεδομένα αποκαλύπτουν την διάχυση του Μυκηναϊκού υλικού πολιτισμού και κατ' επέκταση της κεραμικής. Στην τυπολογία των Δωδεκανήσων¹¹ θα προστεθούν νέα σχήματα, ενώ νέα εργαστήρια με σαφή προσανατολισμό στην μυκηναϊκή τεχνοτροπία θα συνυπάρξουν αρμονικά με τα προγενέστερα με τον τοπικό χαρακτήρα.

Η επιρροή του Μινωικού¹² και Μυκηναϊκού πολιτισμού διαδραματίζει βαθύ και πολύπλευρο ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνιών, των ταυτοτήτων και των αλληλεπιδράσεων στο Αιγαίο. Η μετάδοση, η ανταλλαγή και η προσαρμογή ιδεών, πεποιθήσεων, αξιών, εθίμων και πρακτικών μεταξύ μινωικού και μυκηναϊκού πολιτισμού προώθησε την ποικιλομορφία, την καινοτομία και τη διασύνδεση των δυο αυτών μεγάλων πολιτισμών. Η σημασία της πολιτισμικής επιρροής εκδηλώθηκε σε διάφορους τομείς, σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, τεχνολογικό και ο καλλιτεχνικό επίπεδο. Η εξέλιξη και επιρροή, επέφερε και την ένταξη νέων σχημάτων στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο, όπως των ψευδόστομων αμφορέων.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς¹³ χρησιμοποιήθηκαν για την μεταφορά κρασιού, λαδιού αλλά και την αποθήκευση υγρών σε οικιστικά περιβάλλοντα. Έκαναν την

⁶ Vlachopoulos, 2003, 2008 · Vitale, Trecarichi. 2014, 312.

⁷ Crouwel, 2006, 15-22.

⁸ Vitale, Trecarichi, 2014, 328-332.

⁹ Karantzali, 2009, 355-356.

¹⁰ Georgiadis, 2015, 85-87.

¹¹ Vitale, 2016.

¹² Kanta, 1980, 294.

¹³ Haskell, 1981, 221.

εμφάνισή τους στην Μεσομινωική ΙΙΙ και από τότε έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα. Την μεγαλύτερη ακμή τους, όσον αφορά την κατανομή και την παραγωγή τους, την γνώρισαν κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΑ2-Υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο. Τα αγγεία αυτά είχαν καθορισμένη χωρητικότητα και κατά κύριο εντοπίζονταν σε δύο βασικά μεγέθη. Οι μεγαλύτεροι χωρούσαν 22 έως 24 λίτρα και οι μικρότεροι 6 έως 7 λίτρα. Παρά τη συσχέτισή του με τη μυκηναϊκή Ελλάδα, έχει υποστηριχθεί ότι ο ψευδόστομος αμφορέας είναι μινωική επινόηση. Ο H.W. Haskell¹⁴, πρότεινε ότι ο ψευδόστομος αμφορέας είναι δημιούργημα από τεχνίτες κατά την Μεσομινωική ΙΙΙ, με σκοπό την μείωση και την αποτροπή της έκχυσης πολύτιμων υγρών. Επιπρόσθετα πρότεινε, πως από την Κρήτη¹⁵ έφτασαν στις Κυκλάδες¹⁶ και από εκεί στην Ηπειρωτική Ελλάδα¹⁷.

Η μεθοδική έρευνα και μελέτη των ψευδόστομων αμφορέων, μπορεί να αποδειχθεί ένας χρήσιμος αρωγός. Δίνεται η δυνατότητα στους ερευνητές να αντλήσουν χρήσιμες πληροφορίες για πιθανά κέντρα παραγωγής και τις εμπορικές διαδρομές. Από τα αγγεία που έχουν βρεθεί με επιγραφές Γραμμικής Β' γραφής (**Εικ. 1**)¹⁸ αποτυπώνεται η διοικητική εμπλοκή και δηλώνεται η σημασία που είχαν για την οικονομία των αιγαιακών πολιτισμών.

Η παρούσα εργασία θα επικεντρωθεί στην μελέτη των ψευδόστομων αμφορέων από συγκεκριμένα ανασκαφικά περιβάλλοντα των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων. Θα γίνει η προσπάθεια να εντοπιστεί η προέλευση του συγκεκριμένου σχήματος και η εξέλιξη του από την Μεσομινωική ΙΙΙ έως και το τέλος της Υστεροελλαδικής/Υστερομινωικής ΙΙΙΓ, οπότε σταματά η ευρεία χρήση και διάδοσή του. Τέλος θα οριοθετηθεί η χρήση του αγγείου και η πολιτιστική του σημασία, καθώς παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, το πώς ένα αγγείο με αρχική χρήση αποκλειστικά εμπορική και αποθηκευτική εξελίχθηκε σε σκεύος που χρησιμοποιήθηκε ως κτέρισμα σε ταφές σε αρκετά ταφικά σύνολα στο Αιγαίο.

¹⁴Haskell, 1985, 222.

¹⁵Haskell, 1985.

¹⁶Niemeier, 2015, 180.

¹⁷Haskell, 2005, 205.

¹⁸Hooker, 1980, 279-280.

Κεφάλαιο 1. Ιστορία της έρευνας

Η μελέτη των ψευδόστομων αμφορέων ξεκινάει από τις πρώτες ανασκαφές του Arthur Evans στην Κνωσό. Ο Evans¹⁹ πίστεψε ότι το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου σχετίζεται με την πρωιμότερη φάση των νέων ανακτόρων στην Κνωσό. Πρότεινε, δηλαδή την Μεσομινωική ΙΙΙ ως την περίοδο που οι ψευδόστομοι αμφορείς εντάσσονται στο μινωικό σχηματολόγιο. Το 1951, ο Furumark²⁰ δημοσίευσε κεραμικά αγγεία από ένα στρώμα καταστροφής στο Casa 103 της Φαιστού και συμφώνησε με την υπόθεση του Evans, ωστόσο το συνέδεσε με την καταστροφή των νέων ανακτόρων.

Στα επόμενα χρόνια, αρκετοί μελετητές ασχολήθηκαν με τους ψευδόστομους αμφορείς από ανασκαφικά περιβάλλοντα εκτός Κρήτης. Το 1961, ο Benson²¹ δημοσίευσε μια μελέτη για τους χονδροειδείς ψευδόστομους αμφορείς στο Αιγαίο. Η μεταγενέστερη έρευνα για τα συγκεκριμένα αγγεία επικεντρώθηκε στην τυπολογία, τη χρονολογία, την κατανομή και τη λειτουργία τους. Από το 1965 και έπειτα οι μελέτες έχουν γεωγραφικό προσδιορισμό, όπως η μελέτη του Catling για τους ψευδόστομους στην μυκηναϊκή Θήβα²². Οι αρχαιολόγοι έχουν εντοπίσει διάφορους διακριτούς τύπους και μορφές ψευδόστομων αμφορέων, που σχετίζονται με συγκεκριμένες περιόδους και περιοχές. Αναλύοντας την κατανομή τους σε διάφορους αρχαιολογικούς χώρους, οι ερευνητές μπόρεσαν να εντοπίσουν τα εμπορικά δίκτυα και τις πολιτιστικές συνδέσεις μεταξύ μινωικού και μυκηναϊκού πολιτισμού²³.

Το 1981 δημοσιεύθηκε από τον Haskell²⁴ μια μελέτη, η οποία αφορούσε τους χονδροειδείς ψευδόστομους αμφορείς των Μυκηνών. Στην μελέτη αυτή θεώρησε πως η εμφάνιση των χονδροειδών ψευδόστομων αμφορέων στην ηπειρωτική Ελλάδα συνδεόταν με την δημιουργία των Μυκηναϊκών ανακτόρων. Ο ίδιος, συνέχισε να μελετά για τους ψευδόστομους αμφορείς και το 1985 δημοσίευσε ένα άρθρο στο οποίο προσπάθησε να οριοθετήσει τις απαρχές του σχήματος και την εξέλιξή του. Το 1998 ο Day²⁵ δημοσίευσε ένα άρθρο στο οποίο παρουσίασε νέα δεδομένα για την παραγωγή των ψευδόστομων αμφορέων στην κεντρική Κρήτη και την διάδοσή τους στην Ύστερη

¹⁹Evans, 1902.

²⁰Furumark, 1951, 68-69.

²¹Benson, 1961.

²²Catling, Millett 1965. ·Catling, Jones, 1977.

²³Niemeier, 1979, ·Mountjoy 1993, 1997-1998, ·Day, 1998.

²⁴Haskell, 1981.

²⁵Day, 1998.

εποχή του Χαλκού. Παράλληλα και η Mountjoy²⁶, το 1993 και το 1997-1998, δημοσίευσε μεμονωμένα αγγεία από συγκεκριμένες θέσεις.

Τον 21^ο αιώνα συνεχίστηκε η μελέτη αυτών των αρκετά ιδιαίτερων αγγείων. Ο Κουτσουφλάκης²⁷ δημοσίευσε έναν Υστερομινωικό ψευδόστομο αμφορέα από την θαλάσσια περιοχή του Παλαικάστρου. Επιπρόσθετα, ο Haskell το 2005²⁸ και το 2011²⁹ προσπάθησε με μια πολυεπίπεδη προσέγγιση, να αποσαφηνίσει το ρόλο των ψευδόστομων αμφορέων στο εμπόριο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η Mountjoy³⁰ το 2008 δημοσίευσε άλλον έναν ψευδόστομο αμφορέα από την Έγκωμη. Τέλος, το 2016 η Pratt³¹, με ένα άρθρο προσπάθησε να προσδιορίσει την άνοδο και την πτώση του ψευδόστομου αμφορέα στο Αιγαίο στην «δύση» της 2^{ης} χιλιετίας.

²⁶Mountjoy, 1993, 1997-1998.

²⁷Κουτσουφλάκης, 2003.

²⁸Haskell, 2005.

²⁹ Haskell, Day, Killen, 2011.

³⁰Mountjoy, 2008.

³¹ Pratt, 2016.

Κεφάλαιο 2. Προέλευση Σχήματος και Γενικές Πληροφορίες

Ο ψευδόστομος αμφορέας ή ετερόστομος αμφορέας, αφορά ίσως για την σημαντικότερη και χαρακτηριστικότερη εφεύρεση στο πεδίο της κεραμικής της ύστερης φάσης της Μέσης Χαλκοκρατίας. Σε πινακίδες Γραμμικής Β' γραφής³², εμφανίζεται ο όρος «χλαρεύς», ο οποίος ταυτίζεται με τον υστερότερο όρο «χλαρόν», που σημαίνει ελαιοδοχείο³³. Αξίζει να σημειωθεί, πως από την μελέτη των πινακίδων Γραμμικής Β' γραφής³⁴, που βρέθηκαν στα αρχεία των μυκηναϊκών ανακτόρων, έχουν αποκαλυφθεί ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Κάποιες από τις πινακίδες αυτές, που αποτέλεσαν τον βασικό πυλώνα της μυκηναϊκής οικονομίας, έφεραν το ιδεόγραμμα του ψευδόστομου αμφορέα μαζί με τη λέξη ka-ra-re-we³⁵. Επιπρόσθετα, έχει βρεθεί μια ομάδα ενεπίγραφων ψευδόστομων αμφορέων όπου εμφανίζεται το επίθετο wa-na-ka-te-ro³⁶, που ερμηνεύεται ως "ιδιοκτησία του άνακτος".

Στην αγγλική βιβλιογραφία αποδίδεται με τους όρους «stirrup jar» και «false neck amphora». Ενώ στην γαλλική και γερμανική βιβλιογραφία με τους όρους «amphore à étrier³⁷» και «Bügelkanne³⁸» αντίστοιχα.

Έχουν υπάρξει δύο θεωρίες για το ποιο αγγείο ήταν ο «προκάτοχος» του ψευδόστομου αμφορέα. Στην πρώτη θεωρία παρουσιάστηκε ως ο πτηνόσχημος ασκός³⁹ το αγγείο που άσκησε σημαντική επιρροή ώστε να γεννηθεί ο ψευδόστομος αμφορέας. Η θεωρία αυτή που προτάθηκε από τον Γερμανό αρχαιολόγο Ferdinand Dümmler το 1886.

Η δεύτερη και περισσότερο αποδεκτή θεωρία, ανάγει τον αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο ως την πηγή έμπνευσης για τον ψευδόστομο αμφορέα. Η δεύτερη και περισσότερο αποδεκτή θεωρία θεωρεί ότι ο αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο αποτέλεσε την κύρια πηγή έμπνευσης για τον ψευδόστομο αμφορέα. Ο ασκός δεν

³²Hooker, 1980, 279-280.

³³Petrakis, 2022, 169- 175. · Hooker, 1980. Εκτός από το ιδεόγραμμα στους ενεπίγραφους ψευδόστομους αμφορείς έχουν παρουσιαστεί και ονόματα που συνδέονται με τις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής. Ορισμένα από τα ονόματα που αναγράφονται στα αγγεία βρέθηκαν επίσης στις πινακίδες, γεγονός που δείχνει ότι τα ίδια άτομα μπορεί να εμπλέκονται στο εμπόριο ή στην παραγωγή.

³⁴Hooker, 1980.

³⁵Hallager, Vlasaki, 1997.

³⁶Petrakis, 2020.

³⁷Duhoux, 2010, 47. · Mountjoy, 1986, 228-229.

³⁸Πετράκης, 2010.

³⁹Dümmler, 1886, 37.

αποτελούσε την κύρια επιλογή στο τοπικό σχηματολόγιο για τη μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων⁴⁰. Επομένως, είναι πιο πιθανό ο ψευδόστομος αμφορέας να προέρχεται από τον αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο⁴¹, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι η Κρήτη είναι ο τόπος γέννησης του συγκεκριμένου σχήματος.

Όπως, έχει ήδη αναφερθεί ο εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας σαν σχήμα δημιουργήθηκε στην Μεσομινωική ΙΙΙ, ωστόσο δεν ήταν ευρέως διαδεδομένος μέχρι και την Υστερομινωική ΙΙΙ (Υστεροελλαδική ΙΙΙ)⁴². Κατά την Υστερομινωική (Υστεροελλαδική) ΙΙΙ Α2 έγινε αρκετά δημοφιλές ως εμπορικό αγγείο και αποτέλεσε το κυριότερο μέσο μεταφοράς αγαθών⁴³. Η ακμή και η ευρεία χρήση του περιορίστηκε σε μια περίοδο 125-150 χρόνων. Από το 1100 π.Χ σταμάτησε σταδιακά η παραγωγή τους, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνισή τους από τα τοπικά σχηματολόγια⁴⁴.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς έχουν συνήθως ύψος έως τα 0.40 μέτρα. Είναι αγγεία κλειστού σχήματος με μια στενή κυλινδρική προέκταση του λαιμού του δοχείου, που καλύπτεται μόνιμα από έναν πήλινο δίσκο («false neck»)⁴⁵. Το πραγματικό στόμιο τοποθετείται στον ώμο του αγγείου. Από το ψεύτικο στόμιο, δεξιά και αριστερά, παρατηρούνται δυο κάθετες λαβές που ξεκινούν από τον δίσκο και καταλήγουν στον ώμο του αγγείου.

Το στενό κυλινδρικό στόμιο προσέφερε μεγαλύτερη ασφάλεια, διότι ήταν συγκριτικά πιο εύκολο να σφραγιστεί. Η καινοτομία αυτή, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην άρτια μεταφορά των υγρών, τόσο στην στεριά, όσο και στις θαλάσσιες μεταφορές. Ως πώματα χρησιμοποιήσουν κομμάτια πηλού, τα οποία σφραγίζονταν ή βότσαλα (**Εικ. 2**)⁴⁶. Για να γίνει δυνατή η μετάγγιση των υγρών που περιείχαν έπρεπε αυτά να αφαιρεθούν.

Οι κατασκευαστικές ενδείξεις για τον ψευδόστομο αμφορέα προέρχονται από το εσωτερικό αποκατεστημένων αγγείων⁴⁷. Το σώμα των αγγείων περιέχει τρία διαφορετικά τμήματα. Το πρώτο και χαμηλότερο, εντοπίζεται από την βάση έως και το

⁴⁰ Haskell, 1985, 224.

⁴¹ Pratt, 2016, 29-31.

⁴² Ben-Shlomo, Nodarou, Rutter, 2011, 331-334.

⁴³ Pratt, 2016, 38-41

⁴⁴ Pratt, 2016, 41-45.

⁴⁵ Haskell, Day, Killen, 2011, 5.

⁴⁶ Van Damme, 2019, 94-97.

⁴⁷ Haskell, Day, Killen, 2011, 2.

μέσο της μέγιστης περιφέρειας του αγγείου, ενώ το δεύτερο, από εκείνο το σημείο έως και τον ώμο του αγγείου. Το τρίτο τμήμα αφορά τις λαβές και το στόμιο. Στα επικαλυπτόμενα τμήματα γινόταν επεξεργασία για να εξομαλυνθούν οι οποιεσδήποτε ατέλειες.

Κεφάλαιο 3. Τυπολογικές προσεγγίσεις

Οι πρώιμοι εμπορικοί ψευδόστομοι αμφορείς της Μεσομινωικής ΙΙΙ, είχαν ωοειδές (ovoid) ή απιόσχημο (piriform/ pear shaped) σχήμα και το στόμιο ήταν εμφανώς μικρότερο σε σχέση με μεταγενέστερα αγγεία⁴⁸. Ενώ οι λαβές ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις δυο σε αριθμό, με εξαίρεση κάποιους ψευδόστομους που φέρουν και τρίτη λαβή (**Εικ. 3**)⁴⁹. Η τρίτη λαβή είναι χαρακτηριστικό της Υστερομινωικής Ι-ΙΙ περιόδου σε τέτοιου τύπου αγγεία.

Στην αρχή της Υστερομινωικής ΙΙΑ, οι εμπορικοί ψευδόστομοι αμφορείς περιορίζουν την γεωγραφική εξάπλωση και κατανομή τους, εντός της Κρήτης και μερικών άλλων νησιών, όπως της Κέας⁵⁰, της Μήλου⁵¹, της Κω⁵², της Ρόδου⁵³. Όπως είναι λογικό, το συγκεκριμένο σχήμα απουσιάζει από τα ανασκαφικά περιβάλλοντα της ηπειρωτικής Ελλάδας σε αυτή την πρώιμη περίοδο. Επομένως, για την τυπολογική προσέγγιση κατά τα πρώτα χρόνια χρήσης του αγγείου πρέπει να αρκестεί κανείς σε περιορισμένους ανασκαφικούς ορίζοντες.

Κατά την διάρκεια της μελέτης, οι ερευνητές ταξινόμησαν τους ψευδόστομους αμφορείς με βάση το Furumark Shape (FM). Πρόκειται για ένα σύστημα τυπολογικής κατάταξης που επιτρέπει την ακριβέστερη απόδοση των αγγείων σε συγκεκριμένες φάσεις της Υστεροελλαδικής περιόδου. Η διάκριση αυτή βασίζεται στη μορφολογία του σώματος, του ψευδό- στομίου και των λαβών, παρέχοντας ένα συγκριτικό πλαίσιο για τη μελέτη των διαφοροποιήσεων ανά περιοχή και εργαστήριο. Ωστόσο, η μελέτη των Haskell, Day και Killen, προτείνει και την κατηγοριοποίηση των αγγείων σε ομάδες⁵⁴. Σε κάθε μια από αυτές της τέσσερις ομάδες (Α, Β, Δ και Ε) έχουν ταυτοποιηθεί σχεδόν όμοια αγγεία. Αυτές οι κατηγοριοποιήσεις αποτέλεσαν μια κρίσιμη πτυχή της αρχαιολογικής μελέτης για διάφορους λόγους. Επέτρεψε στους ερευνητές να κατανοήσουν τις χρονολογικές εξελίξεις, τις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις και τις οικονομικές πτυχές των αιγαιακών πολιτισμών.

⁴⁸Haskell, Day, Killen, 2011, 9.

⁴⁹Haskell, Day, Killen, 2011, 9-10. · Nikolakopoulou, 2019, 147-160.

⁵⁰Caskey, 1972.

⁵¹Mountjoy, 2009, 85-91.

⁵²Kanta, 1980, 300.

⁵³Kanta, 1980, 302.

⁵⁴Haskell, Day, Killen, 2011, 9-10. · Haskell, 1985, 224-225.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς της ομάδας Α⁵⁵ χαρακτηρίζονται από το σχετικά λεπτό πάχος τους και μεγάλη την περίμετρό τους. Είναι αγγεία τροχήλατα, έχουν ωοειδές σώμα με στενό λαιμό και χαρακτηριστικό ψηλό και κυλινδρικό ψευδό στόμιο⁵⁶. Το λειτουργικό στόμιο είναι και αυτό συνήθως ψηλό και ελαφρώς κωνικό, σχεδιασμένο για την εύκολη έκχυση υγρών. Σε αυτή την ομάδα ανήκει και η πλειονότητα των ενεπίγραφων με Γραμμική Β' γραφή ψευδόστομων αμφορέων.

Η διακόσμηση τους είναι σε γενικές γραμμές απλή αλλά συνάμα κομψή και συνδυάζει γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο. Οριζόντιες λωρίδες, κάθετες γραμμές και σταυροειδής χάραξη χρησιμοποιούνται συχνά για να διακοσμήσουν το σώμα του αγγείου. Περιστασιακά ενσωματώνονται στυλιζαρισμένα λουλούδια και φυλλώματα⁵⁷, αντανakλώντας μια σχέση με τη φύση και ενδεχομένως συμβολικά νοήματα.

Τα αγγεία της ομάδας Β παρουσιάζουν προηγμένες τεχνικές παραγωγής, ενδεικτικές εξειδικευμένων εργαστηρίων και εξειδικευμένων τεχνιτών⁵⁸. Ο πηλός είναι συνήθως καλά κοσκινισμένος και τα αγγεία είναι τροχήλατα, ώστε να εξασφαλίζεται η συνοχή στο μέγεθος και το σχήμα. Η ζωγραφική διακόσμηση εφαρμόζεται συχνά με λεπτά πινέλα, επιτρέποντας λεπτομερή και ακριβή σχέδια⁵⁹. Η τεχνοτροπία τους περιλαμβάνει την εφαρμογή σκουρόχρωμου χρώματος πάνω σε ανοιχτότερο πηλό, δημιουργώντας μια εντυπωσιακή αντίθεση που αναδεικνύει τα διακοσμητικά μοτίβα (Dark on Light⁶⁰).

Το σχήμα των ψευδόστομων αμφορέων σε αυτή την ομάδα όσο και η διακόσμηση ποικίλουν. Στην συγκεκριμένη ομάδα ανήκουν από ωοειδή έως και σφαιρικά αγγεία. Η ομάδα Β συνδέεται χρονολογικά κυρίως με τις Υστεροελλαδικές ΙΙΑ-Β περιόδους (περ. 1400-1200 π.Χ.), όπως και η ομάδα Α. Ωστόσο, ορισμένες παραλλαγές συνεχίζονται και στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο (περ. 1200-1100 π.Χ.), αντανakλώντας την ευρύτερη συνέχεια και προσαρμογή αυτού του τύπου αγγείων στο πέρασμα του χρόνου⁶¹.

⁵⁵Haskell, Day, Killen, 2011, 10.

⁵⁶Kanta, 1980, 244.

⁵⁷Kanta, 1980, 248-257.

⁵⁸Kanta, 1980, 288.

⁵⁹Haskell, Day, Killen, 2011, 3.

⁶⁰Momigliano, 2007, 260-270.

⁶¹ Haskell, 1985, 226.

Τα σημαντικότερα ανασκαφικά περιβάλλοντα που έχουν αποκαλυφθεί ψευδόστομοι της ομάδας Β είναι η κεντρική Κρήτη⁶², η Αργολίδα και η Ανατολική Μεσόγειος. Ειδικότερα, στην Κνωσό έχουν έρθει στο φως αγγεία με περίτεχνα θαλάσσια (χταπόδι) και φυτικά μοτίβα, που αντανακλούν την επιρροή της μινωικής τέχνης και την ενσωμάτωση του μυκηναϊκού και του μινωικού στυλ. Στην Αργολίδα⁶³ και την Κύπρο⁶⁴ τα αγγεία διαθέτουν συχνά πολύπλοκα γεωμετρικά σχέδια και σχέδια ζώων, ενδεικτικά των τοπικών καλλιτεχνικών παραδόσεων.

Η ομάδα D, είναι ίσως η πιο χαρακτηριστική ομάδα σε συνάρτηση με το σχήμα τους. Πρόκειται για αγγεία κωνικά, ωοειδή και σφαιρικά και συνήθως είναι αρκετά μεγάλης χωρητικότητας⁶⁵. Οι λαβές των ψευδόστομων αμφορέων της συγκεκριμένης ομάδας είναι ιδιαίτερες⁶⁶ (strap handles) και δεν παρατηρούνται σε κάποια άλλη ομάδα⁶⁷. Στην βάση του ψευδού στομίου γίνονται από τον αγγειοπλάστη οπές. Ο πηλός είναι καθαρός και η κατασκευαστική αρχή ταυτίζεται με αγγεία εξέχουσας σημασίας παρά με αγγεία οικιακής/ εμπορικής χρήσης⁶⁸. Αξίζει να σημειωθεί πως τα αγγεία αυτής της ομάδας φέρουν απλή διακόσμηση και κανένα απ' όσα έχουν αποκαλυφθεί δεν φέρουν επιγραφή Γραμμικής Β' γραφής.

Τέλος, στα πλαίσια της ευρείας κατηγοριοποίησης υπάρχει και ομάδα E⁶⁹. Οι ψευδόστομοι αμφορείς της ομάδας E έχουν τις πλέον χαρακτηριστικές τυπολογικές διαφορές με τις υπόλοιπες ομάδες⁷⁰. Είναι αγγεία, με κωνικό-σφαιρικό και ωοειδές-σφαιρικό σχήμα. Επίσης, φέρουν στενές βάσεις και το ψευδό στόμιο παρουσιάζεται αισθητά μικρό σε σχέση με το υπόλοιπο αγγείο. Η διακόσμηση αυτών των αγγείων είναι συνήθως απλή με «ταινίες» στο σώμα και στον ώμο του ψευδόστομου αμφορέα.

Η συστηματική κατηγοριοποίηση της κεραμικής ενισχύει την κατανόηση της ποικιλομορφίας και της πολυπλοκότητας της μυκηναϊκής αγγειοπλαστικής τέχνης. Συμβάλλει στον ευρύτερο τομέα της αιγαιακής αρχαιολογίας. Ειδικότερα με την κατηγοριοποίηση και την διεξοδική μελέτη των ψευδόστομων αμφορέων,

⁶² Day, 1998, 209.

⁶³ Haskell, 1981.

⁶⁴ Mountjoy, 2008, 64.

⁶⁵ Haskell, Day, Killen, 2011, 9.

⁶⁶ Haskell, 1981.

⁶⁷ Haskell, Day, Killen, 2011, 13.

⁶⁸ Haskell, Day, Killen, 2011, 15-17.

⁶⁹ Haskell, Day, Killen, 2011, 19-22.

⁷⁰ Karantzali, 2009.

αποκαλύπτονται πτυχές της μυκηναϊκής οικονομίας. Παράλληλα, η ανάδειξη της τυπολογίας συνδράμει, εν μέρει, στην αποτύπωση της τεχνολογικής εξέλιξης των εργαστηρίων και δίνει χρήσιμες πληροφορίες για την κατάρτιση των κεραμέων. Τέλος, «σκιαγραφεί» τις εμπορικές σχέσεις στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο και δίνει την δυνατότητα να μελετηθούν οι καλλιτεχνικές παραδόσεις και οι πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις του μυκηναϊκού και μινωικού πολιτισμού κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Κεφάλαιο 4. Το σχήμα του ψευδόστομου αμφορέα στα νησιά των Κυκλάδων: Διάδοση-τυπολογία-χρονολόγηση

Στο Αιγαίο Πέλαγος εκτείνεται ένα σύμπλεγμα νησιών που φέρει το όνομα Κυκλάδες. Το όνομα Κυκλάδες είναι αρχαίο, αφού έχει αναφερθεί από τον Ηρόδοτο⁷¹, τον Θουκυδίδη⁷² αλλά και σε πολλές άλλες πηγές. Σύμφωνα με τον Στράβωνα⁷³, πρόκειται για τα νησιά Κέα, Κύθνος, Σέριφος, Μήλος, Σίφνος, Κίμωλος, Πάρος, Νάξος, Σύρος, Μύκονος, Τήνος και Άνδρος, που σχηματίζουν κύκλο γύρω από το ιερό νησί της Δήλου. Τα νησιά Θήρα, Ίος, Σίκινος, Φολέγανδρος, Αμοργός, Ανάφη είναι μερικά ακόμα από τα κατοικήσιμα νησιά των Κυκλάδων. Οι μαρτυρίες αυτές βέβαια χρονολογούνται από την κλασική εποχή και έπειτα. Επομένως, δεν έχουμε τρόπο να γνωρίζουμε αν ο όρος Κυκλάδες ή κάποιος άλλος συμπεριληπτικός όρος των νησιών, χρησιμοποιούταν από τους νησιώτες την Εποχή του Χαλκού, μιας και οι πολιτισμοί τους δεν άφησαν γραπτά δεδομένα. Παράλληλα, ως γεωγραφικός όρος απουσιάζει από τα ομηρικά έπη, γεγονός που μπορεί να οφείλεται στην αυτονομία που είχαν οι Κυκλάδες στην μυκηναϊκή εποχή⁷⁴. Στην σύγχρονη εποχή με τον όρο Κυκλάδες γίνεται αναφορά σε 220 νησιά είτε με κατοίκηση (33 σε αριθμό σύμφωνα με την απογραφή του 2021⁷⁵) είτε χωρίς πληθυσμό.

Ένα από τα νησιά που θα εξετάσει η συγκεκριμένη εργασία είναι η Θήρα. Γνωστή σήμερα με το όνομα Σαντορίνη, είναι το νοτιότερο από τα νησιά των Κυκλάδων, σε απόσταση 63 ναυτικών μιλίων από τις βόρειες ακτές της Κρήτης. Αυτό το ηφαιστειογενές νησί φημίζεται για το ιδιαίτερό του τοπίο, που διαμορφώθηκε από την έκρηξη η οποία σημειώθηκε γύρω στα μέσα της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.⁷⁶. Η γεωγραφική θέση της Θήρας την κατέστησε κομβικό σημείο στις θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές, συνδέοντας την Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου⁷⁷. Οι πρώτες ενδείξεις ανθρώπινης εγκατάστασης στη Θήρα χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο⁷⁸ (περίπου 5000 π.Χ.). Αυτοί οι πρώτοι άποικοι δημιούργησαν μικρές αγροτικές κοινότητες, που επικεντρώθηκαν στη γεωργία και την

⁷¹Murray, 1972.

⁷²Hornblower, 1991a, 120.

⁷³Roller, 2014, 140-145.

⁷⁴Ornaghi, 2023, 626- 629.

⁷⁵Τα στοιχεία αυτά, προέρχονται από την ΕΛΣΤΑΤ .

⁷⁶Nixon, 1985, 20.

⁷⁷Alberti, 2013, 36.

⁷⁸Doumas, 2016, 23.

αλιεία. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, συμπεριλαμβανομένης της κεραμικής⁷⁹ και των εργαλείων, δείχνουν ότι οι κοινότητες αυτές είχαν αναπτύξει βασικές βιοτεχνικές δεξιότητες και στρατηγικές διαβίωσης.

Από Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περίπου 3200- 2000 π.Χ.) τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της κυκλαδικής περιόδου ήταν πολύ αποσπασματικά και περιορισμένα⁸⁰. Οι εργασίες για την συντήρηση του χώρου αποκάλυψαν την ύπαρξη υπόγειων θαλάμων. Η μορφή των θαλάμων, ο σημαντικός αριθμός τους, η κατανομή τους και οι ποσότητες κεραμικής⁸¹ που τους συνόδευαν οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο αρχικά για τάφους, οι οποίοι καταργήθηκαν προς το τέλος της τρίτης χιλιετίας π.Χ.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού (περίπου 2000-1600 π.Χ.), ο οικισμός του Ακρωτηρίου είχε αναδειχθεί σε σημαντικό αστικό κέντρο της Θήρας⁸². Σε στρατηγική θέση, με φυσικό λιμάνι, η πόλη που οικοδομήθηκε στην αυγή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, έγινε σημαντικός εμπορικός κόμβος στο Αιγαίο. Η ανάπτυξη της Υστεροκυκλαδικής Ι πόλης επηρεάστηκε από τους δεσμούς της με τη μινωική Κρήτη⁸³, που είναι εμφανείς στην αρχιτεκτονική, την κεραμική και τις τοιχογραφίες που βρέθηκαν στην περιοχή⁸⁴. Η επιρροή του μινωικού πολιτισμού⁸⁵ φαίνεται στην υιοθέτηση ορισμένων καλλιτεχνικών και αρχιτεκτονικών ρυθμών, γεγονός που υποδηλώνει στενούς οικονομικούς και ενδεχομένως πολιτικούς δεσμούς.

Στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, οι Κυκλάδες δέχονταν επιρροές τόσο από την Κρήτη, όσο και από την Ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙ⁸⁶ με την ίδρυση εμπορικών σταθμών στα νησιά, οι Μυκηναίοι κατάφεραν να επιβληθούν οικονομικά και πολιτιστικά, σε όλο το Αιγαίο⁸⁷. Το Ακρωτήρι και στην Υστεροελλαδική περίοδο αποτελεί κρίσιμο κρίκο για την κατανόηση των πολιτιστικών ανταλλαγών στον Αιγαιακό χώρο.

Κατά γενική ομολογία, ο προηγμένος πολεοδομικός σχεδιασμός του Ακρωτηρίου της Θήρας, τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα και οι ενδείξεις εκτεταμένων

⁷⁹Sotirakopoulou, 1986, 298.

⁸⁰Doumas, 2016, 26.

⁸¹Sotirakopoulou, 1986, 309.

⁸²Davis, 2008, 189. · Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 319-323.

⁸³Κρίγκα, 2012, 629.

⁸⁴Nikolakopoulou, 2009, 505-509.

⁸⁵ Davis, 2008, 190.

⁸⁶Vlachopoulos, Georgiadis, 2014, 22.

⁸⁷Schallin, 1993.

εμπορικών δικτύων υπογραμμίζουν τη σημασία του στην περιοχή του Αιγαίου. Μέχρι και σήμερα χώρος συνεχίζει να γοητεύει ιστορικούς, αρχαιολόγους και επισκέπτες, καθώς αποτελεί απόδειξη της ανθεκτικότητας και της ευρηματικότητας των αρχαίων πολιτισμών του Αιγαίου.

4.1 Ακρωτήρι-Θήρα

Για να γίνει αντιληπτή η σημασία των ψευδόστομων αμφορέων θα πρέπει να γίνει μια προσπάθεια αποτίμησης συνολικότερα της κεραμικής της θέσης. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας της κεραμικής αντανακλά την εφευρετικότητα και την προσαρμοστικότητα των αιγαιακών πολιτισμών. Η εξέλιξη της, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη του σημαντικού αυτού προϊστορικού οικισμού. Καθώς βελτιώνονταν οι τεχνικές παραγωγής της κεραμικής, βελτιωνόταν η αποτελεσματικότητα και η κλίμακα της παραγωγής⁸⁸. Αυτό επέτρεψε να διακινούνται τα αγαθά τόσο σε τοπικό επίπεδο, όσο και σε διάφορες περιοχές εκτός του νησιού.

Η κεραμική αποτέλεσε το βασικό συστατικό στα εμπορικά δίκτυα, διευκολύνοντας την οικονομική αλληλεπίδραση και την πολιτιστική ανταλλαγή μεταξύ απομακρυσμένων κοινοτήτων. Η τυποποίηση των μορφών κεραμικής και η εξέλιξη των σχημάτων, όπως οι ψευδόστομοι αμφορείς για το κρασί και το λάδι⁸⁹, εξορθολόγησε περαιτέρω το εμπόριο και τις συναλλαγές⁹⁰.

Επιπρόσθετα εντοπίζεται και η κοινωνική διάσταση της κεραμικής. Λειτουργεί ως ένα χρήσιμο εργαλείο για την απτή καταγραφή της καθημερινής ζωής και της κοινωνικής οργάνωσης⁹¹. Η οικιακή κεραμική παρέχει πληροφορίες για τις οικιακές δραστηριότητες και τις διατροφικές συνήθειες. Ενώ η κεραμική, που έχει αποκαλυφθεί σε ταφές ή σε άλλα μη οικιστικά περιβάλλοντα, αποκαλύπτει πληροφορίες για τις εθιμικές, τελετουργικές, θρησκευτικές πρακτικές αλλά και τις κοινωνικές ιεραρχίες⁹². Η κατανομή και η ποικιλία της κεραμικής εντός του Ακρωτηρίου δίνει την δυνατότητα στους ερευνητές να κατανοήσουν τα οικιστικά πρότυπα, την πληθυσμιακή πυκνότητα⁹³ και τις κοινωνικές πρακτικές και διαφοροποιήσεις.

⁸⁸Μαρθάκη, 1992, 4.

⁸⁹Marinatos, 1999a, 59.

⁹⁰Pratt, 2016, 35-37.

⁹¹Popham, 1990, 27-28.

⁹²Dickinson, 2003, 359-363.

⁹³ Doumas, 1983, 45. Ο πληθυσμός της πόλης, κρίνοντας από το μέγεθος των κτιρίων και την κεραμική που έχουν ερευνηθεί έως τώρα, θα πρέπει να ανερχόταν σε αρκετές χιλιάδες.

4.1.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Από την ανασκαφική έρευνα στο Ακρωτήρι, οι ερευνητές έχουν καταφέρει να χρονολογήσουν κεραμικά αρχαιολογικά κατάλοιπα που ανάγονται στην Πρωτοκυκλαδική Ι περίοδο. Όπως και σε άλλες αιγαιακές θέσεις, η παρουσία της Πρωτοκυκλαδικής Ι τεκμηριώνεται κυρίως από τα ευρήματα που έχουν αποκαλυφθεί σε Πρωτοκυκλαδικούς θαλάμους⁹⁴. Στο Ακρωτήρι, η πλειονότητα των πληροφοριών για την περίοδο αυτή προέρχεται από όστρακα, καθώς έως το 1986 είχε βρεθεί μόνο ένα ακέραιο αγγείο. Ωστόσο, οι ανασκαφές της περιόδου 1999-2003 έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό ακέραιων αγγείων της συγκεκριμένης φάσης⁹⁵. Γενικά, η κεραμική της Πρωτοκυκλαδικής Ι χαρακτηρίζεται από αποχρώσεις του κόκκινου, του καφέ ή του μαύρου, ενώ η επιφάνειά της είναι συχνά στιλβωμένη.

Κατά την Πρωτοκυκλαδική ΙΙ, εμφανίζονται οι εγχάρακτες και εμπίστες διακοσμήσεις. Στα σχηματολόγια των νησιών προστίθενται νέα σχήματα⁹⁶. Ενώ εμφανίζεται σταδιακά και το χρώμα στα αγγεία. Αυτό επιτεύχθηκε με την εφαρμογή μαύρου χρώματος, πάνω στο ανοιχτό χρώμα του πηλού. Τα σχήματα της περιόδου δεν έχουν περίπλοκη κατασκευή και αφορούν περισσότερο χρηστικά/καθημερινά αγγεία. Από την συγκεκριμένη περίοδο, στο Ακρωτήρι, έρχονται στο φως αρκετές φιάλες, οι οποίες βρίσκουν παράλληλα σε άλλες θέσεις του Αιγαίου και της Ηπειρωτικής Ελλάδας⁹⁷. Οριοθετείται, με αυτό τον τρόπο, η συνεχής και αδιάλειπτη επικοινωνία της θέσης με την Αττική, τα νησιά του βορείου Αιγαίου (Λήμνος και Λέσβος), τα παράλια της Μικράς Ασίας και την Κρήτη⁹⁸.

Η μελέτη της κεραμικής από το Ακρωτήρι⁹⁹ κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού αποκαλύπτει σημαντικές πληροφορίες για τις τεχνολογικές εξελίξεις, τις καλλιτεχνικές εκφράσεις και τις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις της περιόδου. Αυτή η λεπτομερής ανάλυση αναδεικνύει βασικές πτυχές της κεραμικής που βρέθηκε στο Ακρωτήρι. Η θηραϊκή κεραμική της περιόδου χαρακτηρίζεται για την ποικιλομορφία της, την οποία

⁹⁴ Forsyth, 1997. · Doumas, 2016, 25. · Sotirakopoulou, 1986, 297-298.

⁹⁵ Ντούμας, 2000, 2001, 2002, 2003.

⁹⁶ Forsyth, 1997. · Coleman, 1985, 191-193. · Betancourt, 2012, 4-6. Κάνουν την εμφάνισή τους τα «τιγγανόσχημα» σκεύη. Η εξωτερική του επιφάνεια είναι διακοσμημένη με ομόκεντρους κύκλους, απλές ή τρέχουσες σπείρες και ακτινωτά σχέδια.

⁹⁷ French, 1972.

⁹⁸ Forsyth, 1997. · Sotirakopoulou, 1986.

⁹⁹ Nikolakopoulou, 2019, 21.

θα διατηρήσει και στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹⁰⁰. Παράλληλα ανιχνεύονται τόσο η συνέχιση της τοπικής παράδοσης, όσο και η ισχυρή επιρροή του Μινωικού πολιτισμού¹⁰¹.

Οι ανασκαφές στο Ακρωτήρι έχουν διακρίνει τέσσερις κύριες φάσεις (Α-Δ) Μεσοκυκλαδικής κεραμικής, καθεμία από τις οποίες αποκαλύπτει ξεχωριστά χαρακτηριστικά και αντανakλά την εξέλιξη του οικισμού¹⁰². Η Α φάση συνδέεται με την ανοικοδόμηση του οικισμού κατά το πρώιμο μέρος της περιόδου¹⁰³. Η κεραμική αυτής της φάσης χαρακτηρίζεται από τη γενική χρήση καθαρού πηλού. Εισήχθησαν νέα σχήματα, όπως τα τροπιδωτά κύπελλα και οι μικροί βαρελόσχημοι πίθοι¹⁰⁴. Μεγάλο ποσοστό κεραμικής από αυτή τη φάση περιλαμβάνει στιλβωμένη απλή και σκούρα κεραμική με εγχάρakτα γεωμετρικά μοτίβα. Το ζωγραφισμένο γεωμετρικό στυλ "σκούρο πάνω σε ανοιχτό" συνεχίστηκε με την εισαγωγή πρόσθετης λευκής βαφής στις στιλβωμένες επιφάνειες¹⁰⁵. Ζωγραφισμένα εικονογραφικά θέματα, συμπεριλαμβανομένων ανθρώπινων μορφών και ψαριών, εμφανίζονται για πρώτη φορά κατά τη φάση αυτή.

Η κεραμική της Β φάσης εμφανίζεται σποραδικά και αναγνωρίζεται κυρίως με τυπολογικά κριτήρια¹⁰⁶. Η αποκλειστική χρήση ωχρού πηλού με περιορισμένα εγκλείσματα, κυρίως σε χονδροειδή κεραμικά, χαρακτηρίζει τη φάση αυτή¹⁰⁷. Τα αγγεία είναι ως επί το πλείστον απλά με λείες επιφάνειες ή βαμμένα σε μαύρο χρώμα. Υπάρχουν περιστασιακά μονόχρωμων στιλβωμένων αγγείων και δίχρωμα όστρακα με μαύρο και στιλβωμένο κόκκινο χρώμα.

Η φάση Γ αντιπροσωπεύει την ακμή του οικισμού κατά την ώριμη Μεσοκυκλαδική περίοδο¹⁰⁸. Η κεραμική αυτής της φάσης συναντάται ως πρωτογενής επίχωση σε εσωτερικούς χώρους, ως δευτερογενής επίχωση σε εξωτερικούς χώρους και ως οικοδομικό υλικό¹⁰⁹. Η ποικιλόμορφη κεραμική παραγωγή κατά τη φάση αυτή περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα από κύπελλα, μεγάλα χονδροειδή αγγεία και μαγειρικά

¹⁰⁰Barber, 1987.

¹⁰¹Davis, 2008.

¹⁰²Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 312.

¹⁰³Barber, 1987.

¹⁰⁴Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 312-313.

¹⁰⁵Nikolakopoulou, 2019, 237-242.

¹⁰⁶Knappett, Nikolakopoulou 2008, 9-11.·Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 313.

¹⁰⁷ Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 313-314.

¹⁰⁸Knappett, Nikolakopoulou 2008, 9.

¹⁰⁹Nikolakopoulou, 2019, 63-70.

σκεύη¹¹⁰. Αξιοσημείωτη για τη χρήση του κεραμικού τροχού, στη φάση αυτή παράγονται επίσης μονόχρωμα μαύρα και κόκκινα στιλβωμένα αγγεία.

Η φάση Δ, συνεχίζει την παράδοση της προηγούμενης φάσης και ταυτόχρονα παρουσιάζει την μεγαλύτερη επιρροή από την Κρήτη με πολυάριθμες εισαγωγές¹¹¹, αν και τα όστρακα κρητικών αγγείων αυτής της φάσης δεν είναι ιδιαίτερα διαγνωστικά¹¹².

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού η κεραμική παραγωγή στο Ακρωτήριο παρουσίασε δυο σημαντικές καινοτομίες¹¹³. Η πρώτη καινοτομία αφορούσε την Φάση Α και ήταν η γενίκευση της χρήσης του λευκού πηλού και της απαραίτητης τεχνογνωσίας για την όπτηση του. Στη φάση αυτή άνθισε, επίσης, η ζωγραφική διακόσμηση με τεχνοτροπία "σκούρο πάνω στο φωτεινό"¹¹⁴, που επέτρεψε την ανάπτυξη εικονογραφικών και νατουραλιστικών/ φυτικών θεμάτων¹¹⁵. Η δεύτερη καινοτομία, έλαβε χώρα στη φάση και αφορούσε την εισαγωγή του κεραμικού τροχού, κυρίως για την κατασκευή σχημάτων κρητικής έμπνευσης. Την περίοδο αυτή σημειώθηκε επίσης σημαντική επιρροή από τη γειτονική Κρήτη, ιδίως κατά τη φάση του εκμινωισμού¹¹⁶.

Η καλλιτεχνική έκφραση και ο συμβολισμός της αγγειογραφίας κατά την περίοδο αυτή ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένα¹¹⁷. Η κεραμική της πρώιμης φάσης Α παρουσίαζε γεωμετρικές μορφές με ανθρώπινες και ζωικές φιγούρες¹¹⁸. Μέχρι τη φάση Γ, η διακοσμητική σύνταξη επέτρεπε φυσιοκρατικές μορφές και αφηγηματικές σκηνές που κάλυπταν ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου¹¹⁹. Αυτή η καλλιτεχνική εξέλιξη δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την τοιχογραφία μεγάλης κλίμακας και τους λεπτομερείς εικονογραφικούς τύπους, που αντανακλούν τις εκτεταμένες πολιτιστικές επαφές και την πολύπλοκη κοινωνική δομή.

Από την αρχαιολογική έρευνα στο Ακρωτήριο της Μέσης Εποχής του Χαλκού αποκαλύπτονται εκτεταμένες εξωτερικές σχέσεις και επιρροές¹²⁰. Υπάρχουν έντονες

¹¹⁰ Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 317.

¹¹¹ Nikolakopoulou, 2019, 295-296.

¹¹² Nikolakopoulou, 2021, 71-72.

¹¹³ Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 319.

¹¹⁴ Nikolakopoulou, 2021, 78.

¹¹⁵ Papagiannopoulou, 2008, 433-437.

¹¹⁶ Knappett, Nikolakopoulou 2008, 34.

¹¹⁷ Nikolakopoulou, 2008.

¹¹⁸ Nikolakopoulou, 2010.

¹¹⁹ Nikolakopoulou, Georma, Moschou, Sofianou, 2008, 318-319.

¹²⁰ Knappett, Nikolakopoulou 2008, 38-39.

ομοιότητες με την κεραμική από τη Φυλακωπή της Μήλου¹²¹, τόσο στην τεχνολογία όσο και στη διακόσμηση. Παρατηρούνται επιλεκτικές επιδράσεις από την Κρήτη¹²², ιδιαίτερα προς το τέλος της Μεσοκυκλαδικής περιόδου, με την υιοθέτηση συγκεκριμένων σχημάτων και διακοσμητικών τεχνικών. Βρέθηκαν επίσης περιορισμένες εισαγωγές από την ηπειρωτική Ελλάδα και την Αίγινα, με αξιοσημείωτα ευρήματα που περιλαμβάνουν γκρίζα μινυακά αγγεία¹²³. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές αναδεικνύουν την ενσωμάτωση του Ακρωτηρίου στα ευρύτερα δίκτυα του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου, συμβάλλοντας στο δυναμικό πολιτιστικό τοπίο της Μέσης Εποχής του Χαλκού.

Μια σημαντική πτυχή της κεραμικής από το Ακρωτήρι κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού είναι η στενή σχέση και αλληλεπίδραση με την κεραμική της Κρήτης. Η επίδραση του Μινωικού πολιτισμού, ιδιαίτερα στις ύστερες φάσεις, είναι εμφανής όχι μόνο μέσω των εισαγόμενων αγγείων, αλλά και μέσω της υιοθέτησης μινωικών τεχνικών και διακοσμητικών στοιχείων. Η χρήση του κεραμικού τροχού και η ενσωμάτωση σχημάτων κρητικής έμπνευσης υποδεικνύουν την έντονη διασύνδεση μεταξύ των δύο πολιτισμών, ενισχύοντας την άποψη ότι το Ακρωτήρι αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του ευρύτερου μινωικού πολιτισμικού δικτύου του Αιγαίου.

4.1.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Το δομημένο οικιστικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Θήρας πριν από την έκρηξη ήταν σε μεγάλο βαθμό μινωικό¹²⁴. Το Ακρωτήρι συνέχισε την πολιτιστική και οικονομική ζωή του, στην προγενέστερη οικιστική θέση, που χρονολογείται στην πρώιμη φάση της Εποχής του Χαλκού. Το γεγονός αυτό δείχνει μια ισχυρή μνήμη και εμπιστοσύνη στον τόπο κατοίκησης¹²⁵. Η εισαγωγή των κρητικών τρόπων και συνηθειών επηρέασε αποφασιστικά τον χαρακτήρα της Θήρας¹²⁶.

Όσον αφορά την κεραμική, οι ανασκαφές στο Ακρωτήρι ανέδειξαν σημαντικό κεραμικό υλικό. Από το επίπεδο της ηφαιστειακής καταστροφής, που χρονολογικά

¹²¹Barber, 1987.

¹²²Nikolakopoulou, 2021, 79.

¹²³Marthari, 1993, 49-51.

¹²⁴Palyvou, 1986, 180-184.

¹²⁵Marthari, 2019, 135-136.

¹²⁶Knappett, Nikolakopoulou 2008, 39.

αποδίδεται στην περίοδο Υστεροκυκλαδική Ι, κατά εκατοντάδες πλήρη αγγεία και χιλιάδες όστρακα¹²⁷. Ωστόσο, παρά την αύξηση αυτή, η εικόνα για την κεραμική δεν έχει ουσιαστικά αλλάξει, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Τα σχετικά ποσοστά της εισαγόμενης και της τοπικής κεραμικής προσδιορίστηκαν ως εξής: πρώτον, η τοπική κεραμική της Θήρας υπερिशύει της εισαγόμενης, αν και η τελευταία αποτελεί ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό- δεύτερον, εντός της τοπικής κεραμικής υπερिशύουν τα διακοσμημένα λεπτά σκεύη έναντι της απλής ή χονδροειδούς κεραμικής¹²⁸. Η εισαγωγή δεν περιορίστηκε στη μινωική κεραμική, αλλά περιλαμβάνει επίσης κυκλαδική και μυκηναϊκή κεραμική, με την πρώτη να αποτελεί το μεγαλύτερο ποσοστό μεταξύ των εισηγμένων¹²⁹. Η μινωική κεραμική που αποκαλύφθηκε στην Υστεροκυκλαδική Ι Θήρα αφορά κυρίως αποθηκευτικούς πίθους, αμφορείς¹³⁰, άλλα κλειστά σχήματα και ανοιχτά σχήματα, τα οποία αντανακλούν μια αποθηκευτική οικονομία, όπως αυτή των μινωικών ανακτορικών κέντρων¹³¹.

Τα σχήματα και η διακόσμηση της κεραμικής ακολουθούν πιστά τη Μεσοκυκλαδική παράδοση, από την οποία προέρχονται. Τα κυριότερα διακοσμημένα σχήματα είναι τα γεφυρόστομα αγγεία, οι πρόχοι και τα κύπελλα¹³². Διατηρούν τους ίδιους τύπους διακόσμησης, όπως απλά γραμμικά μοτίβα, σπείρες και κυματιστές γραμμές. Ωστόσο, εμφανίζονται και νέα χαρακτηριστικά, όπως η εναλλαγή μοτίβων «ανοιχτό επί σκοτεινό» και «σκοτεινό επί ανοιχτό»¹³³. Η φυτική διακόσμηση, κυρίως με τη μορφή κρίνων, η οποία είναι πολύ δημοφιλής στη μινωική κεραμική αυτής της περιόδου, εμφανίζεται τώρα και στην κεραμική του Υστεροκυκλαδικού Ακρωτηρίου¹³⁴.

Υπάρχει σαφής προτίμηση σε σχήματα κατάλληλα για πόση, μετακένωση υγρών και αποθήκευση, όπως κύπελλα, πρόχοι, πίθοι και αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο¹³⁵. Γεγονός που μπορεί να αντανακλά την ύπαρξη κοινωνικών συνηθειών και πρακτικών σε τελετές που περιλαμβάνουν κατανάλωση υγρών¹³⁶. Η κεραμική από το

¹²⁷Marthari, 2019, 140-142.

¹²⁸Marthari, 1990, 449-452.

¹²⁹Marthari, 2019, 142.

¹³⁰Katsa, 2021. Θα πραγματοποιηθεί εκτενής ανάλυση στις επόμενες σελίδες.

¹³¹Hood, 1990, 118-123.

¹³²Marthari, 2019, 140-142.

¹³³Πλάτων, 2014, 230.

¹³⁴Marthari, 2019, 141.

¹³⁵Πλάτων, 2014, 232-233.

¹³⁶Marthari, 2019, 142.

επίπεδο ηφαιστειακής καταστροφής του Ακρωτηρίου περιλαμβάνει επίσης σημαντικό αριθμό εισαγόμενων αγγείων από την Κρήτη, τη Μήλο και την ηπειρωτική Ελλάδα¹³⁷. Η μινωική επιρροή στην κεραμική ευρύτερα της Θήρας είναι βαθιά, αλλά δεν πρόκειται απλώς για εισαγωγές. Πολλά μινωικά σχήματα και διακοσμητικά στυλ υιοθετούνται και επαναπροσδιορίζονται από τους Θηραίους¹³⁸, δημιουργώντας ένα μοναδικό τοπικό στυλ που συνδυάζει κυκλαδικά και μινωικά στοιχεία.

Τα ανασκαφικά δεδομένα από το στρώμα της ηφαιστειακής καταστροφής του Ακρωτηρίου υποδεικνύουν μια κοινωνία που επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη μινωική Κρήτη και τον Μυκηναϊκό πολιτισμό¹³⁹, αλλά διατήρησε επίσης ισχυρά στοιχεία της κυκλαδικής της ταυτότητας¹⁴⁰. Η κεραμική παραγωγή, ενώ παρουσιάζει σαφείς μινωικές επιρροές, καταδεικνύει επίσης τοπική καινοτομία και συνέχεια με το κυκλαδικό παρελθόν¹⁴¹. Η μνήμη των παλαιότερων οικισμών και των κεραμικών παραδόσεων διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας της κοινωνίας του Υστεροελλαδικού Ακρωτηρίου.

4.1.3 Υστεροκυκλαδική Ι : ψευδόστομοι αμφορείς και αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο

Οι ψευδόστομοι αμφορείς και οι αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο ήταν δύο σημαντικοί τύποι αγγείων που διαδραμάτιζαν ζωτικό ρόλο στην αποθήκευση και τη μεταφορά αγαθών¹⁴². Οι αμφορείς, που χαρακτηρίζονται από το ελλειψοειδές στόμιο, χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στον αιγαιακό χώρο για την αποθήκευση και τη μεταφορά υγρών, όπως το λάδι και το κρασί (**Εικ. 4**)¹⁴³. Τα αγγεία αυτά, με το χαρακτηριστικό σχήμα και τις δίδυμες λαβές τους, διευκόλυναν τον εύκολο χειρισμό και τη μεταφορά.

Από την άλλη πλευρά, οι ψευδόστομοι αμφορείς έλκουν τις ρίζες τους από τους αμφορείς με το ελλειψοειδές στόμιο¹⁴⁴. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε μια συναρπαστική τομή στον σχεδιασμό της προϊστορικής κεραμικής. Διακρίνονται για το ψεύτικο στόμιο

¹³⁷Marthari, 1990, 118-123.

¹³⁸Πλάτων, 2014, 230-233.

¹³⁹Μαρθάρη, 1993.

¹⁴⁰Marthari, 2019, 141.

¹⁴¹Πλάτων, 2014.

¹⁴²Haskell, 1981.

¹⁴³Pratt, 2016, 52-54.

¹⁴⁴Haskell, 1981 (Επίσης βλέπε το υποκεφάλαιο Προέλευση Σχήματος και Γενικές Πληροφορίες).

που συγκρατεί τις συγκλίνουσες λαβές, ενώ το πραγματικό στόμιο που βρίσκεται στον ώμο, επέτρεπε την καλύτερα ελεγχόμενη εκροή του περιεχομένου. Ο σχεδιασμός του αγγείου, διατηρούσε αρκετά στοιχεία από τον προκάτοχό του αμφορέα. Ωστόσο, εισήγαγε μια λειτουργική καινοτομία που ανταποκρινόταν αποτελεσματικότερα στις πρακτικές ανάγκες των χρηστών του¹⁴⁵. Οι συγκλίνουσες στο ψευδόστομιο λαβές ρύθμιζαν την εργονομία των δακτύλων του χεριού που συγκρατούσε τον ψευδόστομο αμφορέα και οδηγούσε το στόμιο στην επιθυμητή κλίση της εκροής, ενώ το άλλο χέρι υποβάσταζε το αγγείο¹⁴⁶. Το σχήμα του αγγείου, επιπλέον, με το μικρό διαμέτρημα της προχοής του αμφορέα, επέτρεπε τη μικρότερη έκθεση του ευαίσθητου υγρού περιεχομένου στον αέρα και το φως¹⁴⁷.

Οι δύο τύποι αγγείων αντανακλούν την εφευρετικότητα και την προσαρμοστικότητα των τεχνιτών στην προσπάθειά τους να βελτιώσουν τις λύσεις αποθήκευσης και μεταφοράς. Η μετάβαση από τον αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο στον ψευδόστομο αμφορέα υπογραμμίζει τη δυναμική φύση της κεραμικής τεχνολογίας στην αρχαιότητα, αναδεικνύοντας τις συνεχείς προσπάθειες για τη βελτίωση της χρησιμότητας και της αποτελεσματικότητας των καθημερινών αντικειμένων.

Από το Ακρωτήρι έχουν αποκαλυφθεί 434 ακέρατοι αμφορείς (αμφορείς με ευρύ κυκλικό στόμιο και ανεστραμμένο χείλος, αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο και ψευδόστομοι αμφορείς)¹⁴⁸. Η χρήση τους αποσκοπούσε στην μεταφορά αγαθών, που σχετίζονταν με την ακμαία οικονομία της Θήρας¹⁴⁹, προφανώς με τον εξαιρετικό οίνο της. Οι αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο παρατηρούνται σε μεγάλη διασπορά και χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, στους αδιακόσμητους και τους γραπτούς (**Εικ 5**)¹⁵⁰. Στα τοπικής κατασκευής αγγεία, αν και το σχήμα είναι μινωικής προέλευσης, η διακόσμηση και τα μοτίβα δεν επηρεάζονται από το μινωικό θεματολόγιο αλλά διατηρούν την επαφή τους με το εγχώριο παρελθόν¹⁵¹.

¹⁴⁵Pratt, 2016, 52-54.

¹⁴⁶ Βλαχόπουλος, 2012, 82.

¹⁴⁷ Βλαχόπουλος, 2012, 82.

¹⁴⁸Katsa, 2021, 287.

¹⁴⁹Nikolakopoulou, 2011, 255-262.

¹⁵⁰Marthari, 1985, 159-160.

¹⁵¹Katsa, 2021, 287-288.

Η διάκρισή τους έχει γίνει σε τέσσερις ομάδες με βάση τα διακοσμητικά τους στοιχεία¹⁵². Η πρώτη ομάδα, περιέχει αγγεία με διακοσμητική ζώνη στον ώμο, αποτελούμενη από διπλές «ταινίες» και φέρει τέσσερα μετάλλια. Το υπόλοιπο αγγείο μέχρι και την βάση του συχνά διακοσμείται με «ταινίες» **(Εικ 6)**¹⁵³. Η χωρητικότητά τους κυμαίνεται από 8 έως 19.6 λίτρα και το ύψος τους από 0.33 έως 0.40 μέτρα. Από την ανασκαφική έρευνα έχει αποκαλυφθεί μόνο ένας αμφορέας της πρώτης ομάδας με χωρητικότητα 22.6 λίτρα.

Η δεύτερη ομάδα, απαρτίζεται 106 αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο και αποτελεί την μεγαλύτερη ομάδα. Φέρει διακοσμητική ζώνη στον ώμο με διπλές ταινίες και τέσσερις κύκλους, μπροστά και πίσω και σε κάθε μια από τις δυο πλευρές του. Σε αυτούς τους κύκλους εγγράφονται «μετάλλια» μικρότερα ή μεγαλύτερα ενώ διπλές «ταινίες» περικλείουν την βάση του αγγείου **(Εικ. 7)**¹⁵⁴. Το ύψος των αγγείων της συγκεκριμένης ομάδας κυμαίνεται από 0.30 μ. έως τα 0.42 μ. και η χωρητικότητα από 6 έως 22 λίτρα. Εξαίρεση στην ομάδα 2 αποτελεί ένας μοναδικός αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο που αποκαλύφθηκε στην Δυτική Οικία¹⁵⁵, με χωρητικότητα 46 λίτρα.

Στην τρίτη ομάδα, ταυτίζονται 23 αγγεία που φέρουν διακοσμητική ζώνη στον ώμο. Στο μπροστινό και πίσω μέρος του ώμου φέρουν ένα κόσμημα από τέσσερα εφαπτόμενα τόξα σε σταυροειδή διάταξη και σε κάθε μια από τις πλευρές του ένα κόσμημα από δυο εφαπτόμενα τόξα **(Εικ. 8)**¹⁵⁶. Οι αμφορείς της ομάδας τρία έχουν απιόσχημο σώμα με διογκωμένο το πάνω σώμα, το ύψος του δεν ξεπερνάει τα 0.40 μ. και η χωρητικότητά τους σε λίτρα είναι από 8.5 έως 18¹⁵⁷.

Η τέταρτη και τελευταία ομάδα περιέχει πέντε αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο. Όλα τα παραδείγματα φέρουν διακόσμηση σε όλες τις πλευρές από τρεις μονόχρωμους εφαπτόμενους δίσκους¹⁵⁸. Το ύψος τους κυμαίνεται από 0.22 έως 0.40 μ. και η χωρητικότητά τους από 3.80 έως 22 λίτρα¹⁵⁹.

¹⁵²Marthari, 1993, 379-382.

¹⁵³Katsa, 2021, 288.

¹⁵⁴Marthari, 2001.

¹⁵⁵Katsa, 2021, 288.

¹⁵⁶Marthari, 2001.

¹⁵⁷Katsa, 2021, 288.

¹⁵⁸Katsa, 2021, 288.

¹⁵⁹Marthari, 1993, 379-382.

Η κατηγορία των απλών ή αδιακόσμητων αμφορέων (**Εικ. 9**)¹⁶⁰ με ελλειπτικό στόμιο περιλαμβάνει 75 αποκατεστημένα αγγεία, από τα οποία 44 είναι τοπικής κατασκευής και 31 είναι εισαγόμενα, κυρίως από την Κρήτη¹⁶¹, αλλά και από άλλα κυκλαδίτικα νησιά και τα Δωδεκάνησα¹⁶². Τα εισαγόμενα αγγεία αποτελούν σημαντικό μέρος αυτής της κατηγορίας, αντιπροσωπεύοντας το 40% του συνόλου, με το 35% να προέρχεται από την Κρήτη και το 5% από άλλα νησιά. Οι αμφορείς αυτοί έχουν ύψος που κυμαίνεται από 0.22 έως 0.67 μέτρα και χωρητικότητα που κυμαίνεται από 1.3 έως 39 λίτρα.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς, όπως τα σαράντα έξι αγγεία που εισήχθησαν από τη μινωική Κρήτη (**Εικ 10**)¹⁶³, αντιπροσωπεύουν ένα μοναδικό στυλ αμφορέα. Τα αγγεία αυτά χαρακτηρίζονται από κοντό, στενό λαιμό και ψεύτικο, σφραγισμένο στόμιο, με δύο λαβές που υψώνονται ψηλά στον ώμο¹⁶⁴. Μεταξύ των λαβών, στη μία πλευρά τοποθετείται ένα κυλινδρικό/σωληνοειδές στόμιο, το οποίο λειτουργεί ως το πραγματικό άνοιγμα του αγγείου. Το σώμα αυτών των αγγείων είναι συνήθως ωοειδές, σφαιρικό ή απιόσχημο, με επίπεδη βάση¹⁶⁵. Τα περισσότερα παραδείγματα είναι κατασκευασμένα από κοκκινωπό πηλό και διαθέτουν σκουρόχρωμες διακοσμήσεις σε ανοιχτόχρωμο φόντο. Τα συνήθη διακοσμητικά στοιχεία περιλαμβάνουν ταινίες, σπείρες, σχέδια κυματισμών και στυλιζαρισμένα φυτικά μοτίβα.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς, κατάλληλοι για τη μεταφορά υγρών, ιδίως ελαιόλαδου, χρησιμοποιήθηκαν ευρέως από τους κατοίκους της Κρήτης από τη Μεσομινωική περίοδο¹⁶⁶. Ωστόσο, τα αγγεία αυτά βρήκαν περιορισμένη απήχηση στη Θήρα. Τα τοπικά εργαστήρια στη Θήρα προτίμησαν να μιμηθούν και να αναπτύξουν έναν διαφορετικό τύπο μινωικού αμφορέα, αυτόν με το ελλειψοειδές στόμιο¹⁶⁷, δείχνοντας ελάχιστο ενδιαφέρον για τον εμπορικό ψευδόστομο αμφορέα¹⁶⁸. Αυτά τα αγγεία, διαφορετικού μεγέθους, μεταφέρονταν από την Κρήτη στη Θήρα γεμάτα με υγρά όπως ελαιόλαδο, κρασί και αιθέρια έλαια, με συνολική χωρητικότητα που

¹⁶⁰Katsa, 2021.

¹⁶¹Knappett, Nikolakopoulou 2008, 18-19, 29.

¹⁶²Katsa, 2021, 297.

¹⁶³Katsa, 2021, 299.

¹⁶⁴Haskell, 1985, 224-225.

¹⁶⁵Katsa, 2021, 299.

¹⁶⁶Haskell, 1985, 225.

¹⁶⁷Πλάτων, 2014, 232.

¹⁶⁸Katsa, 2021, 300.

ξεπερνούσε τα 600 λίτρα¹⁶⁹. Φαίνεται ότι παρέμεναν στους εισαγωγείς, οι οποίοι τα χρησιμοποιούσαν ανάλογα με τις ανάγκες τους. Οι ανασκαφές¹⁷⁰ αποκάλυψαν αμφορείς αυτού του τύπου, μαζί με άλλα εισαγόμενα αγγεία, ως μέρος των οικιακών αντικειμένων σε κτίρια, παράλληλα με τα τοπικά κατασκευασμένα αγγεία¹⁷¹. Έχουν ύψος από 0.20 έως 0.50 μέτρα και μπορούν να χωρέσουν από 0.6 έως 22-24 λίτρα¹⁷².

Τέλος, τρεις ψευδόστομοι αμφορείς που εισήχθησαν από την ηπειρωτική Ελλάδα, καθώς και ένας από τη Μεσοκυκλαδική, ανήκουν σε μια ξεχωριστή τυπολογική κατηγορία¹⁷³. Τα δύο ελλαδικά παραδείγματα χαρακτηρίζονται από ένα ευρύ κυκλικό στόμιο, ένα αμφικωνικό σώμα και σκούρα γεωμετρικά μοτίβα ζωγραφισμένα σε ανοιχτόχρωμο φόντο. Δύο αγγεία Χανανίτικης και ένας αμφορέας από την Συρία έχουν σώμα με ανεστραμμένο απιόσχημο σχήμα με μυτερή βάση και ψηλό λαιμό που καταλήγει σε κυκλικό στόμιο¹⁷⁴. Το Μεσοκυκλαδικό αγγείο διαθέτει απιόσχημο σώμα με μυτερή βάση, δύο οριζόντιες λαβές στο ύψος των ώμων και σχετικά κοντό λαιμό με απλό κυκλικό στόμιο. Το αγγείο αυτό περιείχε σπόρους φάβας¹⁷⁵. Πρόκειται για μεγάλα αγγεία, με ύψος που κυμαίνεται από 0.38 έως 0.58 μέτρα και χωρητικότητα μεταξύ 20 και 24 λίτρων.

4.1.4 Σύνοψη

Οι αμφορείς, όπως αποκαλύφθηκαν στο Ακρωτήρι, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη μεταφορά και διανομή προϊόντων μέσω καλά εδραιωμένων εμπορικών δικτύων. Αυτά τα αγγεία, που κατασκευάζονταν σε διάφορα εργαστήρια¹⁷⁶, διέφεραν σε μέγεθος, αλλά πιθανώς ήταν τυποποιημένα για να διευκολύνουν το εμπόριο.

Στο Ακρωτήρι, οι τοπικοί αμφορείς υποδηλώνουν ότι οι Θηραίοι παραγωγοί και έμποροι μπορούσαν να διακινήσουν περίπου 3.600 λίτρα διαφόρων προϊόντων

¹⁶⁹Katsa, 2021, 299-300.

¹⁷⁰Marinatos, 1999a, 57-58.

¹⁷¹Knappett, Nikolakopoulou 2008, 34-39.

¹⁷²Katsa, 2021, 300.

¹⁷³Katsa, 2021, 300.

¹⁷⁴ Spagnoli, 2016, 185-192.

¹⁷⁵Katsa, 2021, 301-302.

¹⁷⁶ Katsa-Tomara, 1990, 39.

τόσο εντός όσο και εκτός του νησιού¹⁷⁷. Οι εκτεταμένες εμπορικές σχέσεις των Θηραίων με τις γειτονικές περιοχές είναι καλά τεκμηριωμένες, υποδεικνύοντας ένα ισχυρό εμπορικό δίκτυο¹⁷⁸.

Ένα σημαντικό μέρος των αμφορέων, 184 συνολικά, εισήχθησαν κυρίως από την Κρήτη¹⁷⁹, καθώς και από άλλα κυκλαδίτικα νησιά, τα Δωδεκάνησα, την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Σύρο-Παλαιστινιακές ακτές. Πάνω από το 40% του συνόλου που βρέθηκαν ήταν εισαγόμενοι, ποσοστό υψηλό σε σύγκριση με άλλους εισαγόμενους τύπους αγγείων, που δεν ξεπερνούσαν το 10-15%. Αυτό το υψηλό ποσοστό εισαγόμενων αμφορέων υπογραμμίζει τη σημασία τους στη μεταφορά βασικών προϊόντων, κυρίως αγροτικών. Οι εισαγόμενοι ψευδόστομοι αμφορείς, συνολικής χωρητικότητας περίπου 1.500 λίτρων¹⁸⁰, μεταφέρονταν στη Θήρα περιοδικά για να καλύψουν την τοπική ζήτηση υγρών, όπως ελαιόλαδο και κρασί.

Σε όλη την αρχαιότητα, οι αμφορείς μεταφοράς χρησίμευαν ως μονάδες όγκου ή χωρητικότητας, με τα μεγέθη τους να ποικίλλουν ανάλογα με την προέλευση και την περίοδο χρήσης τους. Για παράδειγμα, ένας πίθος από την Επάνω Ζάκρο που φέρει χαραγμένα σημεία Γραμμικής Α¹⁸¹ γραφή περιείχε είκοσι δύο μονάδες κρασιού, που πιθανότατα προερχόταν από αμφορείς. Οι εκτιμήσεις υποδεικνύουν ότι αυτός ο πίθος είχε χωρητικότητα 556 λίτρων, υποδεικνύοντας ότι κάθε μονάδα ήταν περίπου 25,2 λίτρα. Οι μεγάλοι μινωικοί αμφορείς που βρέθηκαν στο Ακρωτήρι είχαν γενικά χωρητικότητα 22-24 λίτρων, αλλά μικρότεροι αμφορείς με χωρητικότητα 12-13 λίτρων ή 7-9 λίτρων ήταν επίσης συνηθισμένοι¹⁸².

Η αρχαιολογική έρευνα και η συστηματική μελέτη αυτών των ευρημάτων επέτρεψαν την ανασύσταση της εξειδικευμένης παραγωγής αμφορέων. Η παραγωγή αυτή επηρεάστηκε από έναν συνδυασμό τεχνολογικών, αισθητικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων. Η κατανόηση του «κύκλου παραγωγής» της κεραμικής προϋποθέτει την αντιμετώπιση μιας σειράς αλληλένδετων θεωρητικών και μεθοδολογικών ζητημάτων, συμπεριλαμβανομένων κοινωνικών, περιβαλλοντικών, οικονομικών και αισθητικών εκτιμήσεων. Η ολοκληρωμένη έρευνα είναι απαραίτητη

¹⁷⁷Doumas, 2018, 63.

¹⁷⁸ Schofield, 2015, 371-376.

¹⁷⁹Katsa, 2021, 307.

¹⁸⁰ Katsa, 2021, 307.

¹⁸¹Palaima, 2015, 377-384.

¹⁸²Katsa, 2021, 307.

για την πλήρη κατανόηση των συνθηκών και των μηχανισμών που οδήγησαν στην παραγωγή, την τυποποίηση και την εμπορευματοποίηση των κεραμικών προϊόντων.

Συμπερασματικά, οι αμφορείς ήταν απαραίτητοι για το εμπόριο και την καθημερινή ζωή. Διευκόλυναν τη διακίνηση βασικών αγαθών σε διάφορες περιοχές, υποστήριζαν τις οικονομικές και κοινωνικές δομές των αρχαίων κοινωνιών και χρησίμευαν ως βασικοί δείκτες των εμπορικών σχέσεων και των πολιτιστικών ανταλλαγών.

4.2 Κέα

Η Κέα, γνωστή και ως Τζια, αποτελεί μέρος του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων. Βρίσκεται περίπου 20 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Αττικής, γεγονός που την καθιστά ένα από τα πλησιέστερα νησιά των Κυκλάδων στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Η πρωιμότερη ονομασία του νησιού ήταν Υδρούσα¹⁸³.

Το τοπίο του νησιού χαρακτηρίζεται από τραχιά και ορεινή μορφολογία εδάφους, με πολλές κοιλάδες και λόφους¹⁸⁴. Η υψηλότερη κορυφή του είναι το όρος Προφήτης Ηλίας, η οποία δεσπόζει σε ύψος περίπου 568 μέτρων. Παρά την ιδιαίτερη γεωμορφολογία, η Κέα διαθέτει εύφορα εδάφη, που υποστηρίζουν τη γεωργία¹⁸⁵.

Η ακτογραμμή της προϊστορικής Κέας, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των πρώτων οικισμών στο νησί. Οι απόκρημνες ακτές της Κέας, διάσπαρτες με φυσικά λιμάνια, όρμους και κολπίσκους, την καθιστούσαν ιδανική τοποθεσία κατά την προϊστορική περίοδο¹⁸⁶. Η εγγύτητα του νησιού με την ηπειρωτική Ελλάδα και άλλα νησιά των Κυκλάδων το τοποθέτησε ως βασικό σταθμό σε σημαντικούς εμπορικούς δρόμους του Αιγαίου¹⁸⁷.

Αρχαιολογικά στοιχεία από οικισμούς όπως η Αγία Ειρήνη, που βρίσκεται κατά μήκος της βόρειας ακτογραμμής της Κέας, αναδεικνύουν τη σημασία της θάλασσας στην προϊστορική ζωή του νησιού. Η θέση της Αγίας Ειρήνης κοντά σε έναν προστατευμένο κόλπο παρείχε εύκολη πρόσβαση σε πλοία, τα οποία διευκόλυναν το εμπόριο και τις πολιτιστικές ανταλλαγές με την Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα και άλλα κυκλαδίτικα νησιά¹⁸⁸. Η αποκάλυψη μινωικής κεραμικής και άλλων εισηγμένων προϊόντων στην Αγία Ειρήνη αντανακλά αυτή την έντονη δραστηριότητα.

¹⁸³Caskey, 1981, 320-321.

¹⁸⁴ Cherry, Davis, Mantzourani, 1992, 57-60

¹⁸⁵Caskey, 1981, 320-321.

¹⁸⁶Cherry, Davis, Mantzourani, 1992. 57-60.

¹⁸⁷Knappett, 2016.

¹⁸⁸ Knapp, Demesticha, 2017. ·Κρίγκα, 2012, 629.

4.2.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κέα είναι κατά κύριο λόγο χρηστική και αντανακλά την καθημερινή ζωή των προϊστορικών κατοίκων του νησιού. Τα σκεύη ήταν γενικά χονδροειδή, κατασκευασμένα με το χέρι, χωρίς τη χρήση του κεραμικού τροχού¹⁸⁹. Επρόκειτο κυρίως για αγγεία καθημερινής χρήσης και μαγειρικά σκεύη, που χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση, την προετοιμασία και την κατανάλωση τροφών. Τα υλικά προέρχονταν από τοπικές πηγές, συχνά πυριγενείς άργιλοι, ενώ οι επιφάνειες των αγγείων ήταν συνήθως λειασμένες ή στιλβωμένες¹⁹⁰.

Προς το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, παρατηρούνται εξωτερικές επιρροές από τα νησιά των Κυκλάδων, κυρίως στην τεχνοτροπία και στη μορφή των αγγείων. Ωστόσο, παρά την εισροή νέων ιδεών, η τοπική παράδοση διατηρείται¹⁹¹. Η κεραμική δείχνει μια εξελικτική πορεία σε σχέση με την προηγούμενη φάση, καθώς παρουσιάζει μεγαλύτερη επεξεργασία, χωρίς όμως να εγκαταλείπεται πλήρως η χειροποίητη κατασκευή¹⁹². Χαρακτηριστικά αγγεία αυτής της περιόδου είναι οι φιάλες και οι γεφυρόστομες πρόχοι, οι οποίες συνδυάζουν παραδοσιακά χαρακτηριστικά με νέες μορφολογικές τάσεις, ενσωματώνοντας την καινοτομία στο ήδη διαμορφωμένο τοπικό σχηματολόγιο¹⁹³.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, η κεραμική της Αγίας Ειρήνης στην Κέα αντιπροσωπεύει μία σημαντική φάση εξέλιξης. Τα ευρήματα αποκαλύπτουν τόσο την τοπική παραγωγή όσο και την επιρροή εξωτερικών κεραμικών παραδόσεων. Η παρουσία γκρίζας μινυακής κεραμικής είναι χαρακτηριστική αυτής της περιόδου¹⁹⁴. Αν και κατά κύριο λόγο συναντάται στην ηπειρωτική Ελλάδα, φαίνεται πως έφθασε στις Κυκλάδες μέσω εμπορικών επαφών ή μετακινήσεων πληθυσμών. Η μινυακή κεραμική διακρίνεται για τις λείες, έντονα στιλβωμένες επιφάνειες και το χαρακτηριστικό γκρι χρώμα¹⁹⁵. Στην Αγία Ειρήνη έχουν βρεθεί κυρίως κύλικες με δακτυλιοειδείς βάσεις, ένδειξη της σύνδεσης με το ευρύτερο κεραμικό ρεπερτόριο της

¹⁸⁹ Caskey, 1971, 370-372.

¹⁹⁰ Wilson, 2013, 390-392.

¹⁹¹ Caskey, 1971, 370-372.

¹⁹² Caskey, 1972, 376. · Cummer, Schofield, 1983, 70-72.

¹⁹³ Wilson, 2013, 390-392.

¹⁹⁴ Overbeck, 1989.

¹⁹⁵ Schofield, 2011.

ηπειρωτικής Ελλάδας. Τα αγγεία αυτής της κατηγορίας κατασκευάζονται με τροχό, γεγονός που δηλώνει σημαντική τεχνολογική πρόοδο σε σχέση με τα παλαιότερα χειροποίητα σκεύη¹⁹⁶.

Εξίσου διαδεδομένη είναι η γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική, με γεωμετρικές διακοσμήσεις από μαύρο ή κόκκινο χρώμα επάνω σε ανοιχτόχρωμο ή στιλπνό υπόβαθρο¹⁹⁷. Τα πιο συχνά μοτίβα περιλαμβάνουν ταινίες και εφαπτόμενους κύκλους. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν πρόχοι –μεγάλες και μικρές– καθώς και αποθηκευτικοί αμφορείς, που εντάσσονται στο γενικότερο τυπολογικό πλαίσιο του Αιγαίου.

Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο, η εισηγμένη μινωική κεραμική κάνει την εμφάνισή της στην Κέα¹⁹⁸. Τα μινωικά αγγεία αυτής της περιόδου κατασκευάζονται επίσης με τροχό και φέρουν ροζ-καφέ απόχρωση, που ποικίλλει από μαύρη ή καφέ έως και περιστασιακά κόκκινη. Κάποια φέρουν λευκή ζωγραφική διακόσμηση, αν και αυτή είναι συχνά εξίτηλη. Στην Αγία Ειρήνη έχουν εντοπιστεί όστρακα από μονωτούς κανθάρους και γεφυρόστομες πρόχους με ίχνη αυτής της διακόσμησης, γεγονός που καταδεικνύει την έντονη επίδραση της κρητικής κεραμικής τεχνοτροπίας στα κυκλαδικά νησιά κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού¹⁹⁹.

Τέλος, σημαντικό ρόλο διατηρεί και η τοπική παραγωγή σκουρόχρωμων στιλβωμένων αγγείων. Αυτά τα αγγεία, χονδροειδή με εξαιρετικά στιλπνές επιφάνειες, εμφανίζουν χρώματα που ποικίλλουν από έντονο κόκκινο έως καφέ ή σχεδόν μαύρο, ανάλογα με τη διαδικασία όπτησης. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν κυρίως κύπελλα και μεγάλοι αποθηκευτικοί αμφορείς, τα οποία κατασκευάζονται από τοπικούς πηλούς²⁰⁰. Τα σχήματά τους είναι απλά και λειτουργικά, με παχιά τοιχώματα και λιτές γραμμές.

Η κεραμική της Κέας, τόσο κατά την Πρώιμη όσο και κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, αποτελεί μαρτυρία της κοινωνικής και τεχνολογικής εξέλιξης του νησιού. Αντανακλά τη διατήρηση των τοπικών παραδόσεων, ενώ ταυτόχρονα υποδηλώνει τη

¹⁹⁶ Caskey, 1971, 370-372.

¹⁹⁷ Davis, 1984, 159-166. ·Davis, Williams, 1981.

¹⁹⁸ Davis, 1984, 159-166.

¹⁹⁹ Davis, Schofield, Torrence, Williams. 1983, 361-366.

²⁰⁰ Davis, Williams, 1981.

συμμετοχή της Κέας σε ένα ευρύτερο δίκτυο επαφών και ανταλλαγών στον χώρο του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου.

4.2.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η κεραμική της πρώιμης Υστεροελλαδικής Ι / Υστερομινωικής ΙΑ περιόδου (Φάση VII) δείχνει ισχυρούς δεσμούς με τη μινωική Κρήτη²⁰¹. Οι κάτοικοι της Αγίας Ειρήνης πιθανότατα συμμετείχαν σε εμπορικές και πολιτιστικές ανταλλαγές με την Κρήτη. Η επιρροή είναι εμφανής στα, υψηλής ποιότητας, αγγεία που αποκαλύφθηκαν από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες της συγκεκριμένης περιόδου. Η μινωική κεραμική της περιόδου περιλαμβάνει σκεύη με διακόσμηση από φυτικά, θαλάσσια και γεωμετρικά μοτίβα²⁰². Στα ευρήματα προστέθηκε και ένα νέο σχήμα αγγείου, ο ψευδόστομος αμφορέας²⁰³. Αποκαλύφθηκαν εννιά αγγεία που προέρχονταν από την Κρήτη²⁰⁴.

Η τοπική παραγωγή κεραμικής άνθισε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Ωστόσο επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό τόσο από τη μινωική όσο και από τη μυκηναϊκή τεχνοτροπία²⁰⁵. Τα τοπικά προϊόντα περιλαμβάνουν κύπελλα, σκύφους, κρατήρες και αμφορείς πολλά από τα οποία ήταν διακοσμημένα με απλά γεωμετρικά μοτίβα²⁰⁶. Η κεραμική αυτής της φάσης είναι κατασκευασμένη με τροχό και οι επιφάνειες είναι συχνά έντονα στιλβωμένες, γεγονός που υποδηλώνει υψηλό επίπεδο δεξιοτεχνίας.

Κατά την Υστεροελλαδική ΙΙ (Φάση VIII), η κεραμική άρχισε να παρουσιάζει περισσότερα μυκηναϊκά χαρακτηριστικά²⁰⁷. Η μυκηναϊκή κεραμική έγινε πιο διαδεδομένη, με σχήματα όπως οι κύλικες, οι αμφορείς και οι κρατήρες να εντοπίζονται συχνά²⁰⁸. Συνεχίστηκε, επίσης, τα αγγεία να φέρουν διακόσμηση, με τα διακοσμητικά στύλ να γίνονται όλο και πιο περίτεχνα. Τα σχέδια μετατοπίστηκαν επίσης προς πιο γεωμετρικά μοτίβα, όπως γραμμικά μοτίβα και σπείρες. Συνήθως χρησιμοποιούνταν

²⁰¹Caskey, 1972, 390.

²⁰² Georgiou, 1986.

²⁰³Caskey, 1972, 386-388.

²⁰⁴Cummer, Schofield, 1983, 71, 108, 126. · Schofield, 2011, 23. · Haskell, 1985, 226-229. Θα γίνει εκτενέστερη παρουσίαση στις επόμενες σελίδες για τους ψευδόστομους αμφορείς.

²⁰⁵Abell, 2021.

²⁰⁶Caskey, 1972, 390-395.

²⁰⁷Caskey, 1972, 390-395.

²⁰⁸Caskey, 1972, 395-369. · Schofield, 2011.

κόκκινα και μαύρα χρώματα για τη δημιουργία περίπλοκων σχεδίων σε στιλπνό ή ανοιχτόχρωμο φόντο²⁰⁹.

Προς το τέλος της Υστεροελλαδικής II περιόδου, η μυκηναϊκή επιρροή είχε γίνει κυρίαρχη²¹⁰. Η τοπική κεραμική παραγωγή υιοθετεί όλο και περισσότερο τα σχήματα της ηπειρωτικής χώρας. Η κεραμική αυτής της φάσης είναι πιο τυποποιημένη και τα σχήματα και η διακόσμηση αντανakλούν την ευρεία επιρροή του μυκηναϊκού ανακτορικού πολιτισμού.

Η τελική φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Αγία Ειρήνη αντιστοιχεί στην Υστεροελλαδική III περίοδο²¹¹ (Φάση IX). Χαρακτηρίζεται από την ευρεία υιοθέτηση της μυκηναϊκής κεραμικής τεχνοτροπίας. Η κεραμική αυτής της περιόδου χαρακτηρίζεται από τυποποιημένες μορφές και μαζική παραγωγή. Κάποια από τα πλέον διαδεδομένα και ιδιαίτερα σχήματα περιλαμβάνουν κύλικες, ψευδόστομους αμφορείς, κρατήρες και σκύφους²¹². Η διακόσμηση σε αυτά τα αγγεία αποτελείται συνήθως από γραμμικά μοτίβα, συμπεριλαμβανομένων σπειρών και ομόκεντρων κύκλων, που αποτυπώνονται με σκούρο χρώμα σε ανοιχτό φόντο²¹³. Η ποιότητα της κεραμικής παραμένει υψηλή, με λείες, καλά στιλβωμένες επιφάνειες και ακριβή, συμμετρικά σχήματα.

4.2.3 Υστεροκυκλαδική I- Υστεροελλαδική IIIA-IIIΓ: ψευδόστομοι αμφορείς

Οι ψευδόστομοι αμφορείς που αποκαλύφθηκαν στην Αγία Ειρήνη της Κέας διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο. Οι ψευδόστομοι αμφορείς αποτέλεσαν μέρος του ευρύτερου δικτύου του αιγαιακού εμπορίου και βοήθησαν στην ασφαλή μεταφορά αγαθών όπως το ελαιόλαδο. Η θέση του νησιού δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε αυτό να αποτελέσει ένα σημαντικό εμπορικό κόμβο. Το νησί βρίσκεται σε ιδανική τοποθεσία κοντά στην Αττική και απέναντι από τη μεταλλοφόρο ζώνη της Λαυρεωτικής, με ένα μεγάλο φυσικό λιμάνι που είναι καλά προστατευμένο από τις καταιγίδες και σχεδόν κλειστό,

²⁰⁹Caskey, 1972. · Cummer, Schofield, 1983

²¹⁰Caskey, 1972, 397.

²¹¹Abell, 2021. · Schofield, 2011.

²¹²Haskell, 1985, 226-299. · Mountjoy, 1999, 875-880.

²¹³Mountjoy, 1999, 864-865. · Caskey, 1972.

που ανοίγει προς τα βορειοδυτικά²¹⁴. Οι κύριοι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι από την ηπειρωτική χώρα προς το Αιγαίο περνούν κατά μήκος της βόρειας ακτής, ενώ οι θαλάσσιοι δρόμοι για τις νότιες Κυκλάδες και την Κρήτη περνούν από τις ανατολικές και δυτικές ακτές αντίστοιχα²¹⁵.

Τα πρώτα δείγματα μεγάλων εμπορικών ψευδόστομων αμφορέων χρονολογούνται από την Μέση έως και τις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και συγκεκριμένα από τη Μεσομινωική ΙΙΙ έως την Υστερομινωική ΙΒ περίοδο²¹⁶. Η πλειονότητα τους αναγνωρίζεται ως εισηγμένα από την Κρήτη και μερικά φέρουν τρεις λαβές, ενώ ένας ψευδόστομος ίσως να είναι προϊόν τοπικής παραγωγής²¹⁷. Η εμφάνιση των αγγείων σηματοδοτεί την μετατόπιση των εμπορικών και αποθηκευτικών πρακτικών στον οικισμό.

Τα επόμενα δείγματα ψευδόστομων αμφορέων προέρχονται από την Υστεροελλαδική ΙΙΑ. Έχουν αποκαλυφθεί αρκετά αγγεία με τρεις λαβές²¹⁸. Δύο από τα αγγεία, φέρουν διακόσμηση κισσού σε ζώνες. Η διακόσμησή τους, φαίνεται σαφώς επηρεασμένη από την διακοσμητική τεχνοτροπία της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Παράλληλα, άλλα τέσσερα αγγεία έχουν εμφανείς επιρροές από την Ηπειρωτική Ελλάδα. Το ένα φέρει διακόσμηση με φολίδες ενώ τα υπόλοιπα τρία έχουν διακόσμηση με φοινίκες²¹⁹. Δύο ψευδόστομοι αμφορείς ανήκουν στην ψευδομινωική κατηγορία με θαλάσσιο ρυθμό και είναι διακοσμημένοι με αργοναύτες (FM 22)²²⁰. Έχουν όμοια διακοσμητική τεχνοτροπία όπως και τα υπόλοιπα αγγεία αυτού του ρυθμού²²¹. Τέλος, ένας ψευδόστομος αμφορέας, με μεγάλες παραστάσεις φοινίκων (FM 14) και φύλλων κισσού (FM 12) στα πλάγια, θεωρείται μινωικός. Ωστόσο η σχηματοποιημένη διακόσμησή του συγκρίνεται με εκείνη ενός αγγείου από το Άργος²²².

Επίσης, έχουν αποκαλυφθεί ψευδόστομοι αμφορείς από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ2 περιόδου (Εικ. 11)²²³. Τα δυο αγγεία προέρχονται από απόθεση από την περιοχή J (J area). Το ένα, έχει ύψος 0.09 μέτρα και

²¹⁴Caskey, 1981, 322-326.

²¹⁵Caskey, 1981, 322-326.

²¹⁶Caskey, 1972, 396-397.

²¹⁷Cummer, Schofield, 1983, 71, 108, 126. · Schofield, 2011, 23. · Haskell, 1985, 226-229.

²¹⁸Mountjoy, 1999, 873. Τα αγγεία αυτά σχετίζονται με τον πρώιμο τύπο του ψευδόστομου αμφορέα, καθώς με την εξέλιξη του αγγείου εγκαταλείφθηκε κατασκευαστικά η τρίτη λαβή.

²¹⁹Mountjoy, 1999, 873 · Σπανός, 2005, 91.

²²⁰Mountjoy, 1999.

²²¹Σπανός, 2005, 82-84.

²²²Mountjoy, 1999, 873. · Σπανός, 2005, 91.

²²³Caskey, 1972. · Mountjoy, 1999, 884.

διάμετρο 0.122 μέτρα²²⁴. Παρουσιάζει μοτίβο κόκκινης βαφής σε ροζ-καφέ φόντο και φέρει διακόσμηση τόσο από πλατιές όσο και από στενές λωρίδες²²⁵. Πολλά από τα όστρακα ήταν αποχρωματισμένα. Το δεύτερο, έχει αποκαταστημένο πυθμένα, ύψος 0,11 μέτρα και διάμετρο 0,17 μέτρα²²⁶. Η διακόσμησή του αποτελείται από κόκκινα σχέδια, με πορφύρες (FM 23) και αμείβοντες (FM 58)²²⁷.

Αυτοί οι μικροί πιεσμένοι ψευδόστομοι αμφορείς (FS 178), μαζί με κύαθους, πρόχους και άλλα σκεύη ήρθαν στο φως από ένα μαύρο στρώμα ιζήματος που σχηματίστηκε μετά από έναν δεύτερο σεισμό που είχε ανεβάσει τη στάθμη της θάλασσας και είχε πλημμυρίσει ορισμένα τμήματα του οικισμού²²⁸. Η παρουσία ψευδόστομων αμφορέων σε μια τέτοια περιοχή υποδηλώνει ότι μπορεί να είχαν τοποθετηθεί ως αφιερώματα, ενδεχομένως στον Ποσειδώνα, δεδομένης της σύνδεσής του με τις θάλασσες και τους σεισμούς²²⁹. Η θεωρία ότι τα συγκεκριμένα αγγεία αποτέλεσαν προσφορές συνδέεται με την ιδέα ότι ο χώρος στους οποίους βρέθηκαν (J area), μπορεί να έγινε ένας σημαντικός θρησκευτικός ή τελετουργικός χώρος, αφού κατέστη άχρηστος από την πλημμύρα.

Το τελευταίο δείγμα ψευδόστομου αμφορέα (FS 175) προέρχεται από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο²³⁰. Το αγγείο διαθέτει έναν σχετικά ψηλό κωνικό ψευδό στόμιο, το οποίο θεωρείται χαρακτηριστικό αυτής της φάσης. Η βαρελοειδής λαβή του είναι επίσης ένα χαρακτηριστικό της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ²³¹. Η διακόσμηση στον ώμο επαναλαμβάνεται σε μια ευρεία ζώνη έως το σώμα του αγγείου. Τα μεγάλα γεμισμένα τρίγωνα που πλαισιώνουν το στόμιο και τα ημικύκλια στις γωνίες της διακόσμησης θυμίζουν μοτίβα από τη Νάξο και τα Δωδεκάνησα²³². Το αγγείο διαθέτει οπές γύρω από κάθε λαβή²³³, ένα χαρακτηριστικό μινωικής προέλευσης.

²²⁴Σπανός, 2005, 104.

²²⁵Mountjoy, 1999, 884.

²²⁶Mountjoy, 1999, 884.

²²⁷Σπανός, 2005, 104.

²²⁸Caskey, 1972, 398-401.

²²⁹Caskey, 1972, 398-401.

²³⁰Mountjoy, 1999.

²³¹Haskell, Day, Killen, 2011. ·Mountjoy, 1999, 884.

²³²Haskell, Day, Killen, 2011.

²³³Haskell, Day, Killen, 2011. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 'Τυπολογικές προσεγγίσεις' τα αγγεία με οπές στις λαβές, στην βάση του ψευδούς στομίου ανήκουν τυπολογικά στην ομάδα D.

4.2.5 Σύνοψη

Η μελέτη των ψευδόστομων αμφορέων από το νησί της Κέας προσθέτει πολύτιμες πληροφορίες για το ρόλο του νησιού στο Αιγαίο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Τα αγγεία αυτά, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για τη μεταφορά υγρών όπως το λάδι ή το κρασί, αντανakλούν την ένταξη της Κέας σε εκτεταμένα εμπορικά δίκτυα που συνέδεαν τη νότια ηπειρωτική χώρα, την Κρήτη και τις Κυκλάδες. Οι διακοσμητικές τεχνοτροπίες στους ψευδόστομους αμφορείς, φέρουν μινωικής έμπνευσης θαλάσσια μοτίβα²³⁴. Ωστόσο και τα ηπειρωτικής προέλευσης αγγεία συχνά έφεραν μινωικές μιμήσεις στην διακόσμηση τους²³⁵, αναδεικνύοντας την πολιτιστική και οικονομική εμβέλεια που είχαν τα μινωικής προέλευσης αγγεία.

Η αποκάλυψη τόσο εισηγμένων όσο και δυνητικά τοπικά παρασκευασμένων ψευδόστομων αμφορέων μαρτυρά ότι η Κέα ίσως δεν ήταν μόνο αποδέκτης αγαθών αλλά και ενεργός συμμετέχων στο εμπόριο. Το γεγονός ότι ορισμένα από αυτά τα αγγεία μπορεί να έχουν παραχθεί τοπικά²³⁶ αποδεικνύει την ικανότητα του νησιού να προσαρμόζει εξωτερικές επιρροές στις δικές του βιοτεχνικές παραδόσεις, υποδεικνύοντας την ανεξαρτησία του. Τέλος, το φυσικό λιμάνι της Κέας και η γειτνίασή της με τους σημαντικότερους θαλάσσιους δρόμους μεταξύ της ηπειρωτικής χώρας, της Κρήτης και των Κυκλάδων την καθιστούσαν σημαντικό κρίκο στην ανταλλαγή αγαθών.

Η παρουσία ψευδόστομων αμφορέων σε χώρους του οικισμού ως αποθέσεις/ «προσφορές», υποδεικνύει επίσης την πιθανή χρήση τους σε θρησκευτικά ή τελετουργικά δρώμενα²³⁷. Η τοποθέτησή τους σε περιοχές που επλήγησαν από φυσικές καταστροφές, όπως πλημμυρισμένα τμήματα του οικισμού, υποδηλώνει ότι μπορεί να χρησιμοποιούνταν ως προσφορές, ενδεχομένως αφιερωμένες σε θεότητες όπως ο Ποσειδώνας, ο οποίος σχετιζόταν με τη θάλασσα και τους σεισμούς²³⁸. Αυτός ο διττός σκοπός των ψευδόστομων αμφορέων - τόσο ως λειτουργικά αποθηκευτικά δοχεία όσο και ως αντικείμενα θρησκευτικής σημασίας – δημιουργεί ένα μυστήριο ως προς την χρήση του κατά τα τελευταία χρόνια της παραγωγής του.

²³⁴Mountjoy, 1999, 864-865.

²³⁵Mountjoy, 1999, 864-865.

²³⁶Schofield, 2011, 23-25.

²³⁷Caskey, 1972, 398-401.

²³⁸Caskey, 1972, 398-401.

Συνολικά, οι ψευδόστομοι αμφορείς, όπως και τα υπόλοιπα δείγματα κεραμικής, από την Κέα απεικονίζουν τη στρατηγική θέση του νησιού στο θαλάσσιο εμπόριο του Αιγαίου και τις πολιτιστικές του διασυνδέσεις κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, προσφέροντας μια ακόμη οπτική του εμπορίου, της παραγωγής και των κοινωνικών πρακτικών της εποχής.

4.3 Μήλος

Η Μήλος είναι το δυτικότερο νησί των Κυκλάδων. Έχει έκταση περίπου 160 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Στις αρχαίες πηγές αναφέρεται με τα ονόματα Βιβλίσ και Ζεφυρία, η οποία ήταν και παλιά πρωτεύουσα του νησιού²³⁹. Η γεωμορφολογία του νησιού είναι στενά συνδεδεμένη με την ηφαιστειακή δραστηριότητα, καθιστώντας το ένα από τα πιο ποικιλόμορφα γεωλογικά τοπία στην Ελλάδα²⁴⁰.

Οι πρώτες ανασκαφές στη Φυλακωπή στο νησί της Μήλου, διεξήχθησαν από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών μεταξύ 1896 και 1899²⁴¹. Αποκάλυψαν μια πλούσια και πολυεπίπεδη ιστορία ανθρώπινης εγκατάστασης από την κυκλαδική περίοδο έως τη μυκηναϊκή εποχή. Αρχικά, η περιοχή θεωρήθηκε ότι ήταν ένα μυκηναϊκό νεκροταφείο, αλλά η περαιτέρω εξερεύνηση αποκάλυψε ίχνη μιας μυκηναϊκής πόλης που βρισκόταν ακριβώς δίπλα στη θάλασσα²⁴². Με την πάροδο του χρόνου, ο βράχος στον οποίο βρισκόταν η πόλη διαβρώθηκε από τη θάλασσα, καταστρέφοντας μέρος του οικισμού.

4.3.1 Η κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κέα και ειδικότερα στον οικισμό της Αγίας Ειρήνης, χαρακτηρίζεται κυρίως από τον χρηστικό της χαρακτήρα. Αποτελείται κυρίως από χειροποίητα, χονδροειδή αγγεία, χωρίς τη χρήση κεραμικού τροχού, τα οποία εξυπηρετούσαν βασικές καθημερινές ανάγκες, όπως την αποθήκευση, την προετοιμασία και την κατανάλωση τροφίμων²⁴³. Ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε ήταν τοπικής προέλευσης και οι επιφάνειες των αγγείων ήταν συνήθως λειασμένες ή στιλβωμένες. Προς το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, διαπιστώνονται επιρροές από άλλες περιοχές των Κυκλάδων, ενώ ταυτόχρονα διατηρούνται τα τοπικά χαρακτηριστικά στην κεραμική παραγωγή²⁴⁴. Τα αγγεία

²³⁹Whitelaw, 2004, 149-166.

²⁴⁰Μαρθάρη, 2006, 99-108.

²⁴¹ Mackenzie, 1896-1899, 73-74.

²⁴² Mackenzie, 1996-1899, 73-74.

²⁴³ Evans, Renfrew, 1984, 63-69.

²⁴⁴ Evans, Renfrew, 1984, 63-69.

γίνονται περισσότερο επεξεργασμένα, διατηρώντας όμως τη χειροποίητη φύση τους. Τυπικά σχήματα της περιόδου είναι οι φιάλες και οι γεφυρόστομες πρόχοι²⁴⁵.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, παρατηρείται εξέλιξη στην τεχνολογία της κεραμικής. Η χρήση κεραμικού τροχού γίνεται πιο διαδεδομένη και εμφανίζονται νέοι τύποι αγγείων²⁴⁶. Η μινυακή γκρίζα κεραμική, με λείες και έντονα στιλβωμένες επιφάνειες, εισάγεται στην Αγία Ειρήνη πιθανότατα μέσω εμπορικών επαφών με την ηπειρωτική Ελλάδα²⁴⁷. Τα κυριότερα σχήματα είναι κύλικες με δακτυλιοειδείς βάσεις. Παράλληλα, διαδίδεται η γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική, διακοσμημένη με γεωμετρικά μοτίβα σε μαύρο ή κόκκινο χρώμα. Σημαντική είναι και η παρουσία εισηγμένων μινωικών αγγείων, όπως πρόχοι, αμφορείς και μονωτοί κάνθαροι, τα οποία διακοσμούνται με λευκή, αν και εξίτηλη, χρωστική²⁴⁸. Επιπλέον, παρατηρείται τοπική παραγωγή σκουρόχρωμης στιλβωμένης κεραμικής με έντονο γυάλισμα και βαθιές αποχρώσεις κόκκινου έως μαύρου, καθώς και απλής, χρηστικής κεραμικής με λειτουργικά σχήματα.

Στη Μήλο, ο πρώτος οργανωμένος οικισμός στη Φυλακωπή ανήκει επίσης στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αν και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι περιορισμένα, η κεραμική παρέχει κρίσιμα στοιχεία για την κατανόηση της πολιτισμικής εξέλιξης. Η πρώιμη κυκλαδική κεραμική είναι χειροποίητη, απλή, κυρίως αδιακόσμητη, με σποραδικά εγχάρακτα ή ζωγραφικά γεωμετρικά μοτίβα. Οι αγγειοπλαστικές τεχνικές βελτιώνονται προς το τέλος της περιόδου, με πιο προηγμένα σχήματα και πειραματισμούς στη διακόσμηση, γεγονός που πιθανόν αντανάκλα αύξηση εμπορικών επαφών και επιρροές από την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Η Μεσοκυκλαδική περίοδος στη Φυλακωπή μαρτυρεί τη μετάβαση από την Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ φάση σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον. Η κεραμική παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία: αγγεία με σκουρόχρωμη επιφάνεια, εγχάρακτη διακόσμηση με λευκό γέμισμα, καθώς και ζωγραφικά γεωμετρικά σχέδια.²⁴⁹ Κατά τη Μεσοκυκλαδική Ι (περίπου 2000–1850 π.Χ.), εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα της κυκλαδικής λευκής κεραμικής, διακοσμημένα με καμπυλόγραμμα μοτίβα, ενώ στη

²⁴⁵ Mackenzie, 1896-1899.

²⁴⁶ Barber, 1984, 88-94. · Schallin, 1990.

²⁴⁷ Σπανός, 2005, 137.

²⁴⁸ Barber, 1984, 88-94.

²⁴⁹ Barber, 1984, 88-94.

Μεσοκυκλαδική ΙΙ (περίπου 1850–1700 π.Χ.) κυριαρχούν τα οργανικά και δυναμικά σχέδια, ενδεικτικά ευρύτερων αισθητικών και πολιτισμικών επιρροών²⁵⁰. Την ίδια περίοδο, από τη Μεσοκυκλαδική ΙΒ, εντοπίζεται και μινωική εισηγμένη κεραμική, γεγονός που υποδηλώνει αυξανόμενες επαφές με την Κρήτη. Τέλος, η παρουσία σκούρας στιλβωμένης κεραμικής, συγγενικής με τη μινυακή της ηπειρωτικής Ελλάδας, δείχνει παράλληλη τεχνολογική πρόοδο και υιοθέτηση νέων κεραμικών τεχνολογιών.

Η σύγκριση της κεραμικής μεταξύ Κέας και Μήλου αποκαλύπτει έναν κοινό πολιτισμικό καμβά στις Κυκλάδες, όπου κάθε νησί εντάσσεται σε ένα ευρύτερο δίκτυο αλληλεπιδράσεων, διατηρώντας όμως τα ιδιαίτερα τοπικά του χαρακτηριστικά.

4.3.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η κεραμική από την πρώιμη Υστεροελλαδική Ι / Υστερομινωική ΙΑ περίοδο υποδηλώνει ισχυρούς δεσμούς με τη μινωική Κρήτη²⁵¹. Οι κάτοικοι της Φυλακωπής, όπως αρκετών ακόμα θέσεων των Κυκλάδων, φαίνεται ότι είχαν επαφές με την Κρήτη.

Η κεραμική από την Φυλακωπή στην Υστεροελλαδική ΙΙ παρουσιάζει ένα μείγμα τοπικών και εισηγμένων αγγείων²⁵². Τα ευρήματα ποικίλλουν και εμφανίζουν τόσο μυκηναϊκή επιρροή όσο και τοπικό χαρακτήρα. Τα λεπτά/ υψηλής ποιότητας κεραμικά αντιπροσωπεύουν το 48,45% του συνόλου²⁵³, με τα εισαγόμενα μυκηναϊκά κεραμικά να αποτελούν περίπου το 4,39%, που δυνητικά αυξάνεται στο 8,27% αν συμπεριληφθούν οι πιθανές εισαγωγές²⁵⁴. Για παράδειγμα, η κεραμική των περιόδων Υστεροελλαδική Ι-Υστεροελλαδική ΙΙΑ1 στη Φυλακωπή εισήχθη από την ηπειρωτική Ελλάδα, πιθανόν από την Αργολίδα²⁵⁵. Παράγεται επίσης τοπική κεραμική μυκηναϊκού τύπου, κυρίως με τη μορφή κυλίκων, αποθηκευτικών αμφορέων και φιαλών²⁵⁶. Αυτά τα αγγεία κατασκευάζονταν με χρήση καλά κοσκινισμένων πηλών, με ποικιλία διακοσμητικών μοτίβων και στιλβωμένη επιφάνεια.

²⁵⁰ Renfrew, Brodie, Morris, Scarre, 2007.

²⁵¹ Mountjoy, Ponting. 2000, 141-145.

²⁵² Earle, 2021, 671-682.

²⁵³ Earle, 2019, 215-282.

²⁵⁴ Earle, 2016, 94-115.

²⁵⁵ Σπανός, 2005, 137.

²⁵⁶ Earle, 2019, 215-282.

Παρά την παρουσία εισηγμένης κεραμικής, η πλειονότητα του συνόλου της κεραμικής, ιδίως τα χονδρόκοκκα σκεύη, κατασκευάζονταν τοπικά με βάση τις μακρόχρονες παραδόσεις του νησιού²⁵⁷. Τα τοπικά σκεύη περιλάμβαναν απλά και γραμμικά διακοσμημένα αγγεία. Τα μαγειρικά σκεύη ήταν συχνά χειροποίητα, γεγονός που δείχνει τη συνέχεια των τοπικών μεθόδων παραγωγής²⁵⁸, που έλκουν τις ρίζες τους από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από το μυκηναϊκό σχηματολόγιο έχουν αποκαλυφθεί αρκετά αγγεία, συμπεριλαμβανομένων κρατήρων, αμφορέων και φιαλών, καθώς και πολυάριθμων κυλίκων²⁵⁹.

Όσον αφορά την τεχνολογία κατασκευής της κεραμικής, υπήρχαν τόσο χειροποίητα όσο και τροχήλατα αγγεία²⁶⁰. Ορισμένα αγγεία ήταν χειροποίητα, όπως οι μεγάλοι πίθοι, ενώ άλλα, όπως οι κύλικες, κρατήρες, αμφορείς κατασκευάστηκαν στον τροχό. Οι αγγειοπλάστες στη Μήλο χρησιμοποιούσαν τον τροχό από τα τέλη της Μέσης Εποχής του Χαλκού κυρίως για αγγεία μινωικού τύπου²⁶¹.

4.3.3 Υστεροκυκλαδική Ι- Υστεροελλαδική ΙΙΑ-ΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς

Στην Φυλακωπή οι ψευδόστομοι αμφορείς (FS 169) κάνουν την εμφάνισή τους στην Υστερομινωική/ Υστεροελλαδική Ι περίοδο²⁶². Σε αντίθεση με το νησί της Κέας, τα δείγματα από τους ψευδόστομους αμφορείς της συγκεκριμένης περιόδου είναι λιγότερα²⁶³. Στο μουσείο της Πλάκας στη Μήλο, σώζεται ένας εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας της Υστεροελλαδικής / Υστερομινωικής Ι περιόδου σε αποσπασματική κατάσταση. Το αγγείο διαθέτει δύο λαβές μαζί με μια δακτυλιοειδή λαβή τοποθετημένη στον ώμο του. Μόνο μία οπή δίσκου παραμένει άθικτη, γεγονός που υποδηλώνει ότι αφορούσε ένα λειτουργικό αγγείο²⁶⁴. Τα διακοσμητικά μοτίβα αποτελούνται από ένα μοτίβο καλαμιού που συμπληρώνεται από μια σπείρα,

²⁵⁷ Earle, 2019, 215-282.

²⁵⁸ Earle, 2021, 671-682.

²⁵⁹ Sotirakopoulou, 1996, 113-136.

²⁶⁰ Berg, 2007, 234-252.

²⁶¹ Berg, 2007, 234-252.

²⁶² Haskell, 1985, 225-226.

²⁶³ Haskell, 1985, 225-226.

²⁶⁴ Σπανός, 2005, 138.

ενδεικτικό των καλλιτεχνικών στυλ που ήταν εμφανή από τα τέλη Μεσοκυκλαδικής ΙΙΙ περιόδου²⁶⁵.

Από την ίδια περίοδο, το Εθνικό Μουσείο στην Αθήνα διαθέτει στην συλλογή του ψευδόστομους αμφορείς από τη Φυλακωπή²⁶⁶. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα, είναι ένας μεγάλος εμπορικός αμφορέας που φέρει τόσο κατασκευαστικές όσο και διακοσμητικές ομοιότητες με αυτόν του μουσείου Μήλου²⁶⁷. Διαθέτει και αυτό δύο λαβές και πιθανώς δύο οπές στον δίσκο, ενώ η επιφάνειά του κοσμείται από τεθλασμένη γραμμή (FM 61) . Ένας άλλος αμφορέας, και αυτός σε θραυσματική κατάσταση, έχει προταθεί ότι φέρει διακόσμηση σε θαλάσσιο ρυθμό-με χταπόδια²⁶⁸. Συνολικά από τους ψευδόστομους αμφορείς, που βρίσκονται στην συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, οι έξι είναι διακοσμημένοι με χταπόδια του θαλάσσιου ρυθμού²⁶⁹.

Κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΑ2 το σχήμα δεν εμφανίζεται με συνέπεια στους αρχαιολογικούς ορίζοντες²⁷⁰. Έχουν αποκαλυφθεί δυο σφαιρικοί ψευδόστομοι αμφορείς (FS 170)²⁷¹. Η επιφάνειά τους καλύπτεται με διακόσμηση από φυλλοειδή ταινία (FM 64). Η παραπάνω διακοσμητική τεχνοτροπία θεωρείται χαρακτηριστική την συγκεκριμένη περίοδο²⁷².

Από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ και έπειτα οι ψευδόστομοι αμφορείς αποκαλύπτονται στην πλειονότητά τους σε τάφους και λιγότερο σε οικιστικά περιβάλλοντα²⁷³. Ένας σχετικά καλά διατηρημένος πιεσμένος ψευδόστομος αμφορέας (FS 173) με γραμμική διακόσμηση²⁷⁴ βρίσκεται στο μουσείο του Κάσελ (Γερμανία). Παράλληλα, αρκετά όστρακα από ψευδόστομους αμφορείς φέρουν διακόσμηση από άνηθ (FM 18), κυματοειδείς γραμμές (FM 53), εστιγμένους κύκλους (FM 27) και τεθλασμένες γραμμές (FM 61)²⁷⁵. Αξίζει να σημειωθούν και δυο σφαιρικοί

²⁶⁵Haskell, 1985, 225-226. · Mountjoy, 1999, 898.

²⁶⁶Haskell, 1985, 225-226.

²⁶⁷Σπανός, 2005, 147-148.

²⁶⁸Haskell, 1985. · Mountjoy, 1999, 898.

²⁶⁹Σπανός, 2005, 147-148.

²⁷⁰Mountjoy, 1999, 906.

²⁷¹Mountjoy, 1985, 84.

²⁷²Mountjoy, 1985, 82.

²⁷³Mountjoy, 1985, 111.

²⁷⁴Mountjoy, 1999, 909

²⁷⁵Σπανός, 2005, 171.·Mountjoy, 1985, 111.

ψευδόστομοι αμφορείς²⁷⁶, ύψους έντεκα εκατοστών, που προέρχονται από τη Λαγκάδα της Μήλου με διακόσμηση από άνθη.

Τέλος, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ ανήκουν τα τελευταία δείγματα ψευδόστομων αμφορέων (FS 174) από την Φυλακωπή (**Εικ. 12**)²⁷⁷. Τα περισσότερα αγγεία προέρχονται από την πρώιμη φάση της περιόδου. Συνήθως έχουν ύψος από 8.5 εκατοστά έως 15 εκατοστά και είναι σφαιρικοί²⁷⁸. Ένας φέρει διακόσμηση από άνθη (FM 18) και ενάλληλα τρίγωνα (FM 61A). Αντίστοιχη διακόσμηση έχουν παρουσιάσει και αγγεία σε άλλες θέσεις των Κυκλάδων. Επιπρόσθετα, έχει έρθει στο φως ψευδόστομος αμφορέας με διακόσμηση από τρίγωνα (FM 61) στον ώμο, ενώ ένας ακόμη με σπειροειδή μοτίβα στον ώμο έχει θεωρηθεί πιθανή εισαγωγή από την Ρόδο²⁷⁹. Τέλος, από την τελευταία φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ, έχει βρεθεί ένα σχετικά ψηλό κωνικό ψευδές στόμιο²⁸⁰.

4.3.4 Σύνοψη

Στη Φυλακωπή, η εμφάνιση των ψευδόστομων αμφορέων έλαβε χώρα κατά την Υστερομινωική/Υστεροελλαδική Ι περίοδο²⁸¹. Συμπίπτει με την αυξανόμενη ένταξη των Κυκλάδων στα ευρύτερα μυκηναϊκά και μινωικά εμπορικά δίκτυα. Η Φυλακωπή, όπως αποτυπώνεται από τα κεραμικά ευρήματα, δέχεται περισσότερες επιρροές από τον μυκηναϊκό πολιτισμό από την Υστεροελλαδική ΙΙ και έπειτα²⁸².

Από την Υστερομινωική/Υστεροελλαδική Ι περίοδο τα δείγματα ψευδόστομων αμφορέων είναι λίγα. Τα διακοσμητικά μοτίβα των αγγείων, όπως σπείρες και καλάμια, αποτελούν τυπικά για την εποχή και συνδέονται με την διακόσμηση της ύστερης Μεσοκυκλαδικής περιόδου²⁸³. Παράλληλα στα διακοσμητικά μοτίβα των αγγείων προστέθηκε και ο θαλάσσιος ρυθμός με χταπόδια. Η συγκεκριμένη διακόσμηση δηλώνει την επιρροή της μινωικής εικονογραφίας στο Αιγαίο.

²⁷⁶Mountjoy, 1999, 914.

²⁷⁷Mountjoy, 1999, 914.

²⁷⁸Mountjoy, 1985, 170.

²⁷⁹Σπανός, 2005, 171.

²⁸⁰Mountjoy, 1999, 928.

²⁸¹Haskell, 1985, 225-226.

²⁸²Earle, 2021, 671-682

²⁸³Earle, 2021, 671-682.

Τα τελευταία δείγματα του ψευδόστομου αμφορέα στην Φυλακωπή συναντώνται κατά την Υστεροκυκλαδική Ι- Υστεροελλαδική ΙΙΑ-ΙΙΓ²⁸⁴. Τα αγγεία αυτής της περιόδου, διαθέτουν συχνά φυτικά και γεωμετρικά σχέδια. Η ευρεία διάδοσή τους και ο τυποποιημένος σχεδιασμός τους υποδηλώνουν ότι αγγεία αποτέλεσαν εμπόρευμα στο μυκηναϊκό κόσμο²⁸⁵. Επιπλέον, η εμφάνισή τους σε ταφικά περιβάλλοντα υποδεικνύει το ρόλο τους στις ταφικές τελετουργίες. Είχαν τον ρόλο των κτερισμάτων δηλώνοντας ίσως την κοινωνική θέση ή σηματοδοτούσαν τη σχέση του νεκρού με το εμπόριο.

²⁸⁴Mountjoy, 1999.

²⁸⁵Pratt, 2016, 52-57.

4.4 Νάξος

Η Νάξος είναι το μεγαλύτερο από τα νησιά των Κυκλάδων. Διαθέτει ένα ποικιλόμορφο τοπίο που περιλαμβάνει εύφορες κοιλάδες, λόφους και βουνά. Το όρος Ζας, αποτελεί και την ψηλότερη κορυφή των Κυκλάδων. Αναφέρεται από τον Όμηρο μεταξύ των τοποθεσιών που ισχυρίζονται ότι είναι η γενέτειρα του θεού Διονύσου²⁸⁶. Το νησί φημίζεται για τη γεωργική του παραγωγή, αφού το κλίμα και η γεωμορφολογία αποτέλεσε σημαντικός αρωγός για την καλλιέργεια της ελιάς και του αμπέλου. Επιπρόσθετα, από την αρχαιότητα αξιοποιούνται και τα κοιτάσματα σμύριδας²⁸⁷.

Μια από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις είναι ο οικισμός της Γρόττας, ο οποίος κατοικείται από την Τελική Νεολιθική- Πρωτοκυκλαδική περίοδο²⁸⁸ μέχρι και τα τέλη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ο οικισμός παρουσίασε σημαντικές μυκηναϊκές επιρροές²⁸⁹. Στον γειτονικό λόφο Απλώματα αναπτύχθηκε νεκροταφείο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, με θαλαμωτούς τάφους που περιείχαν πλούσια κτερίσματα, όπως κοσμήματα και κεραμική, προσφέροντας πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα²⁹⁰. Επιπρόσθετα, το Καμίνι, είναι με την σειρά του και αυτό αξιοσημείωτο για τους τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Περαιτέρω ενδείξεις για την προϊστορική Νάξο παρουσιάζονται στον Πάνορμο²⁹¹, ένα Πρωτοκυκλαδικό ναυτικό κέντρο στη νοτιοανατολική ακτή, όπου η επεξεργασία οψιανού δείχνει το ρόλο του στα αιγαιακά δίκτυα ανταλλαγών. Το Κορφάρι των Αμυγδαλιών, παρέχει στρωματογραφικές ενδείξεις συνεχούς κατοίκησης από την Πρώιμη έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, που δείχνουν ένα μείγμα γεωργικών και εμπορικών δραστηριοτήτων²⁹².

²⁸⁶Ornaghi, 2023, 629-630.

²⁸⁷ Periferakis, 2019, 679-680.

²⁸⁸Σπανός, 2005, 194.

²⁸⁹ Vlachopoulos, Charalambidou, 2020, 1007-1027.

²⁹⁰Vlachopoulos, 2006.

²⁹¹Αγγελοπούλου, 2020, 271-284.

²⁹²Αγγελοπούλου, 2020, 271-284.

4.4.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, η Νάξος εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού, διατηρώντας παράλληλα ιδιομορφίες που μαρτυρούν μία αυτόνομη κεραμική παράδοση. Τα αγγεία της περιόδου είναι κυρίως χειροποίητα, με χονδροειδή πηλό, συχνά με εμφανή εγκλείσματα, γεγονός που υποδηλώνει μια τεχνική που ευνοεί την καθημερινή, χρηστική χρήση²⁹³. Οι επιφάνειες είναι μονόχρωμες, κυρίως σε αποχρώσεις του κόκκινου, καφέ ή μαύρου, με ορισμένα αγγεία να παρουσιάζουν στιλβωμένη επιφάνεια²⁹⁴.

Η διακόσμηση είναι περιορισμένη και επικεντρώνεται σε εγχάρακτα γεωμετρικά μοτίβα όπως γραμμές (οριζόντιες, κάθετες ή λοξές), μοτίβα τύπου ψαροκόκκαλου και τρίγωνα. Τα σχήματα είναι κατά βάση λειτουργικά και περιλαμβάνουν στάμνους, πυξίδες και κωνικά αγγεία²⁹⁵. Ένα ιδιαίτερο σχήμα που απαντάται στη Νάξο είναι τα λεγόμενα «τυροδοχεία» (cheese pots), διάτρητα αγγεία που πιθανόν σχετίζονται με την παρασκευή ή αποθήκευση τροφίμων — αν και η χρήση τους παραμένει αμφιλεγόμενη.

Αγγεία, όπως οι στάμνοι και οι πυξίδες προέρχονται από ταφικά σύνολα, κυρίως κιβωτιόσχημους τάφους, γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση τους ως κτερίσματα²⁹⁶. Η κεραμική της Νάξου την εποχή αυτή παρουσιάζει ελάχιστες ομοιότητες με άλλες Κυκλαδικές θέσεις, γεγονός που ενισχύει την εικόνα ενός νησιού με ισχυρή τοπική ταυτότητα και περιορισμένες εξωτερικές επαφές έως την Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ, όπου αρχίζουν να διαφαίνονται τα πρώτα ίχνη επαφής με τη μινωική Κρήτη²⁹⁷.

Στη Μέση Εποχή του Χαλκού, η Νάξος αρχίζει να εντάσσεται σε ένα πιο διασυνδεδεμένο αιγαιακό δίκτυο, διατηρώντας όμως τη δική της κεραμική ταυτότητα. Τα ευρήματα από τη Γρόττα, τη Μικρή Βίγλα και τη Ριζοκαστελλιά αποκαλύπτουν έναν υλικό πολιτισμό που συνδυάζει τοπική παραγωγή με εισαγόμενα ή επηρεασμένα από εξωτερικές επιρροές αγγεία. Εμφανίζονται νέα σχήματα όπως φιάλες, κύπελλα και

²⁹³ Αγγελοπούλου, 2020, 271-284.

²⁹⁴ Angelopoulou, 2016, 64-71.

²⁹⁵ Philaniotou, 2008, 195-207. · Λεγάκη, 2013, 305-323.

²⁹⁶ Angelopoulou, 2016, 64-71.

²⁹⁷ Angelopoulou, 2016, 64-71. · Lambrinoudakis, 1990, 25-26.

κωνικά αγγεία, ενώ παρατηρούνται τεχνικές διαφοροποιήσεις στην κατασκευή και τη διακόσμηση²⁹⁸.

Η παρουσία μινυακής κεραμικής, σε γκρίζο ή καστανό χρώμα με στιλπνή επιφάνεια, καταδεικνύει επαφές με τη μεσοελλαδική ηπειρωτική Ελλάδα²⁹⁹. Παράλληλα, εντοπίζονται μινωικής τεχνοτροπίας πρόχοι (όπως οι γεφυρόστομες), κάτι που μαρτυρεί την έντονη πολιτισμική ακτινοβολία της Κρήτης και τη διείσδυσή της στο νησί³⁰⁰. Ωστόσο, η Νάξος δεν λειτουργεί παθητικά: διατηρεί τοπικές μορφές και διακοσμήσεις, όπως αποδεικνύεται από τα όστρακα με καλαμοειδή μοτίβα και τη χρήση τοπικών αργιλοπλαστικών τεχνικών³⁰¹.

Αξιοσημείωτη είναι η ισορροπία που επιτυγχάνεται ανάμεσα στην τοπική και την εισηγμένη κεραμική, καθώς και η ανάδυση ενός σύνθετου κεραμικού τοπίου όπου η Νάξος παρουσιάζει στοιχεία πολιτιστικής ευελιξίας και δημιουργικής προσαρμογής. Η κεραμική αυτής της περιόδου λειτουργεί όχι μόνο ως τεκμήριο υλικού πολιτισμού, αλλά και ως ένδειξη ευρύτερων κοινωνικών και εμπορικών δικτύων του νησιού³⁰².

4.4.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η μυκηναϊκή κεραμική είναι ένα από τα βασικά αντικείμενα που παρέχουν πληροφορίες για τον πολιτισμό της Νάξου στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Χαρακτηρίζεται από ένα μείγμα χρηστικότητας, καλλιτεχνίας και συμβολισμού, αντανakλώντας την πολυπλοκότητα και την εμβέλεια του μυκηναϊκού πολιτισμού³⁰³.

Η μυκηναϊκή κεραμική της Νάξου αντικατοπτρίζει την σημασία του νησιού ως ακμάζον κέντρο του Αιγαίου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού³⁰⁴. Η ναξιακή κεραμική παραγωγή αναδεικνύει ένα μείγμα τοπικής δεξιοτεχνίας και εξωτερικών επιρροών, ιδίως από την ηπειρωτική Ελλάδα³⁰⁵.

²⁹⁸ Romanakis, 2019, 31-33.

²⁹⁹ Vlachopoulos, 2016, 116-135.

³⁰⁰ Dumas, 1982, 5-14.

³⁰¹ Vlachopoulos, 2016, 116-135. ·Nikolakopoulou, 2010, 213-222.

³⁰² Vlachopoulos, 2016, 116-135.

³⁰³ Vlachopoulos, 1999, 303-314.

³⁰⁴ Vlachopoulos, 1998, 237-238.

³⁰⁵ Vlachopoulos, 1999, 303-314.

Το σημαντικότερο μυκηναϊκό κέντρο της Νάξου την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ήταν η Γρόττα. Η κεραμική από τον οικισμό χρονολογείται από τις περιόδους Υστεροελλαδική ΙΙΑ -Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ. Η κεραμική αυτής της περιόδου περιλάμβανε αγγεία, όπως κρατήρες, που χρησιμοποιούνταν για την ανάμειξη κρασιού, ψευδόστομους αμφορείς, υδρίες και ηθμωτές πρόχους³⁰⁶. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι ένα ρυτό με κεφάλι κριαριού που βρέθηκε στη Γρόττα³⁰⁷, ένα αντικείμενο πολυτελείας που πιθανότατα είχε εισαχθεί από την ηπειρωτική Ελλάδα.

Τα μυκηναϊκά εργαστήρια κεραμικής στη Νάξο συνέχισαν τη δραστηριότητά τους μέχρι την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, παρά τις ευρύτερες αναταραχές στον αιγαιακό κόσμο³⁰⁸. Στην πλατεία Μητρόπολης ανακαλύφθηκε ένα σημαντικό εργαστήριο αγγειοπλαστικής, που διέθετε κλίβανο και εγκαταστάσεις για την παραγωγή κεραμικών³⁰⁹. Ο μεγάλος κρατήρας που βρέθηκε, ήταν διακοσμημένος με περίπλοκα γεωμετρικά μοτίβα και παραστατικές σκηνές, απεικονίσεις αλόγων και ανθρώπινων μορφών, που καταδεικνύουν την προηγμένη διακοσμητική τεχνοτροπία της ναξιακής κεραμικής εκείνη την εποχή³¹⁰.

Τα αγγεία δεν ήταν απλώς καθημερινά αντικείμενα, αλλά διαδραμάτισαν ρόλο σε ταφικές και τελετουργικές πρακτικές, όπως δείχνει ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός τους στα νεκροταφεία των Απλωμάτων και του Καμινιού. Ορισμένα αγγεία, για παράδειγμα, απεικόνιζαν μοτίβα από τον φυσικό κόσμο και χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες σπονδών³¹¹. Οι ταφικές πρακτικές της Νάξου περιλάμβαναν τη χρήση κεραμικής, με τους ψευδόστομους αμφορείς, να αποτελούν συχνό κτέρισμα³¹². Τα αγγεία αυτά αποκαλύφθηκαν και σε ταφικά περιβάλλοντα, υποδηλώνοντας την τελετουργική τους σημασία.

³⁰⁶Βλαχόπουλος, 2006, 103-110.

³⁰⁷Vlachopoulos, 2019, 138.

³⁰⁸ Vlachopoulos, Georgiadis, 2014, 337-367.

³⁰⁹Vlachopoulos, 2019, 140.

³¹⁰Vlachopoulos, 2019, 140.

³¹¹Βλαχόπουλος, 2006, 190-191.

³¹²Βλαχόπουλος, 2006, 93-95.

4.4.3 Υστεροελλαδική IIIA-IIIΓ: ψευδόστομοι αμφορείς

Στην Νάξο έχει έρθει στο φως ένα σημαντικός αριθμός ψευδόστομων αμφορέων από τις τελευταίες φάσεις της Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Μαζί με την Σαντορίνη αποτελούν τα νησιά με τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις ψευδόστομων αμφορέων στις Κυκλάδες. Από τους θαλαμωτούς τάφους στο Καμίνι και στα Απλώματα έχουν αποκαλυφθεί ψευδόστομοι αμφορείς³¹³, ενώ και από τον οικισμό της Γρόττας αναγνωρίζονται όστρακα που ανήκουν στο συγκεκριμένο σχήμα αγγείου³¹⁴.

Τα πρώτα δείγματα ψευδόστομων αμφορέων από την Νάξο, προέρχονται από οικισμό της Γρόττας. Τα όστρακα χρονολογούνται από την Υστεροελλαδική IIIA2 περίοδο και ανήκουν στον σφαιρικό (FS 171) και στον πιεσμένο τύπο (FS 178)³¹⁵. Τα όστρακα του πρώτου τύπου φέρουν γραμμική διακόσμηση. Τα όστρακα αυτά σχετίζονται με την πόλη Ι και την κύρια φάση κατοίκησης της κατά την Υστεροελλαδική IIIA1-2³¹⁶. Παράλληλα, έχουν αποκαλυφθεί και όστρακα σφαιρικών ψευδόστομων αμφορέων με διακόσμηση από την Υστεροελλαδική IIIB. Τα διακοσμητικά στοιχεία που παρατηρούνται είναι άνθη (FM 18) στον ώμο και ρόμβοι (FM 73) στο σώμα³¹⁷. Επίσης και από την μέση και την ύστερη φάση της Υστεροελλαδικής IIIΓ περιόδου υπάρχουν δείγματα ψευδόστομων αμφορέων. Τα δείγματα, είναι λιγότερα από αυτά των θαλαμωτών, ωστόσο φέρουν αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα τόσο του πυκνού ρυθμού όσο και του πολυποδικού ρυθμού³¹⁸.

Παράλληλα, από την Υστεροελλαδική IIIΓ, υπάρχουν 88 ψευδόστομοι από τα ταφικά σύνολα στα Απλώματα και το Καμίνι. Τα 36 αγγεία προέρχονται από τους θαλαμωτούς τάφους των Απλωμάτων (**Εικ. 13**)³¹⁹. Η πλειονότητα των αγγείων είναι σφαιρικοί ψευδόστομοι αμφορείς (FS174) και φέρουν διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού με χταπόδια ή ζεύγος χταποδιών στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του αγγείου. Στους σφαιρικούς ψευδόστομους αμφορείς υπάρχουν αγγεία εισηγμένα, δυο από την Αττική και ένα από την Κρήτη με διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού³²⁰. Στα

³¹³Βλαχόπουλος, 2006, 110-111.

³¹⁴Σπανός, 2005, 195.

³¹⁵Σπανός, 2005, 207. · Βλαχόπουλος, 2012, 84.

³¹⁶Σπανός, 2005, 195, 210.

³¹⁷Σπανός, 2005, 221 · Mountjoy, 1999.

³¹⁸Σπανός, 2005, 221 · Mountjoy, 1999. · Βλαχόπουλος, 2012, 88-91

³¹⁹Βλαχόπουλος, 2006, 111-112.

³²⁰Βλαχόπουλος, 2006, 335-343 · Σπανός, 2005, 189. Τα αγγεία προέρχονται από την Περατή, καθώς βρίσκουν αρκετά παράλληλα στους αρχαιολογικούς ορίζοντες του νεκροταφείου.

τέλη της Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ ταυτίζονται δέκα σφαιρικοί (FS 174) ψευδόστομοι αμφορείς. Οι τέσσερεις φέρουν διακόσμηση πολυποδικού πυκνού ρυθμού και έξι ανήκουν στην διακοσμητική τεχνοτροπία του πυκνού ρυθμού³²¹.

Από τους θαλαμωτούς τάφους στο Καμίνι (**Εικ. 14**) έχουν εντοπιστεί 52 ψευδόστομοι αμφορείς από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ. Έχουν σφαιρικό σχήμα (FS 174) και φέρουν όλοι διακόσμηση. Δεκαέξι ψευδόστομοι ανήκουν τεχνοτροπικά στον πυκνό ρυθμό, ενώ οι υπόλοιποι ψευδόστομοι στον πολυποδικό ρυθμό³²². Ωστόσο, δεν είναι στο σύνολό τους ναξιακής προέλευσης, αφού εντοπίζονται εισαγωγές. Ειδικότερα δυο ψευδόστομοι αμφορείς με διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού προέρχονται από τα Δωδεκάνησα και πιθανώς την Κω, ένας είναι εισηγμένος από την Κρήτη και τρεις είναι άγνωστης προέλευσης³²³. Από τον πυκνό ρυθμό αποκαλύφθηκαν ένας εισηγμένος ψευδόστομος αμφορέας από την Κρήτη, δυο από την Κω, ένας από την Πελοπόννησο και τρεις είναι άγνωστης προέλευσης³²⁴.

Ο ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου στη Νάξο παρουσιάζει ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά που τον καθιστούν διακριτό τόσο από τις προηγούμενες φάσεις όσο και από τις παραλλαγές του σε άλλα κέντρα του Αιγαίου. Οι κυριότερες εκδοχές του σχήματος περιλαμβάνουν το σφαιρικό (FS 174) και το ωειδές (FS 175)³²⁵. Το στόμιο του αμφορέα είναι συνήθως στενό. Οι λαβές του τοποθετούνται ψηλά και είναι συνήθως κάθετες ή ελαφρώς επικλινείς. Οι διαστάσεις του αγγείου διαφοροποιούνται ανάλογα με το εργαστήριο και τον προορισμό του αγγείου, ωστόσο, κατά μέσο όρο, το ύψος κυμαίνεται από 20 έως 50 εκατοστά. Στις μεγαλύτερες εκδοχές, μπορεί να φτάσει τα 60 εκατοστά, ενώ οι μικρότερες, που χρησιμοποιούνταν κυρίως ως προσφορές σε τάφους, μπορεί να είναι μόλις 15 έως 20 εκατοστά.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς της Νάξου παρουσιάζουν πλούσιες και ιδιαίτερες εικονογραφικές διακοσμήσεις στις επιφάνειές τους (**Εικ. 15,16**). Ο ναξιακός πολυποδικός ρυθμός, για παράδειγμα, παρουσιάζει χταπόδι στο σώμα, ανάλογο του μεγέθους του αγγείου. Το κεφάλι του χταποδιού τοποθετείται στην ευθεία του στομίου. Στην μετάβαση από τον ώμο στην κοιλιά υπάρχει ζώνη με ταινίες, ενώ στο τέλος της

³²¹Βλαχόπουλος, 2006, 343-348. Είναι εισαγωγές από την Αττική ή την Αργολίδα (Ασίνη).

³²²Βλαχόπουλος, 2006, 335-343.

³²³Βλαχόπουλος, 2006, 335-343.

³²⁴Βλαχόπουλος, 2006, 343-348.

³²⁵Βλαχόπουλος, 2012, 85.

διακοσμητικής ζώνης μέχρι και την βάση το αγγείο είναι συνήθως ολόβαφο³²⁶. Οι αγγειογράφοι της περιόδου, άλλοτε ακολουθούν τις τάσεις της Αργολίδας και της Αττικής, και άλλοτε διαμορφώνουν μία ξεχωριστή αισθητική. Η απόδοση των χταποδιών παρουσιάζει διαφορές μεταξύ των εργαστηρίων, με ορισμένους ζωγράφους να προτιμούν μια σχηματοποιημένη προσέγγιση και άλλους να τα αποδίδουν με μεγαλύτερη φυσικότητα. Επιπρόσθετα, ένας ζωγράφος που είναι «υπεύθυνος» για μια σειρά από ψευδόστομους αμφορείς είναι ο ζωγράφος « των διεθνών σχέσεων», ο οποίος συνδέεται με την αττική παραγωγή³²⁷.

Τέλος, υπάρχει και ο πυκνός ρυθμός, ο οποίος αναπτύχθηκε στη Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Στον πυκνό ρυθμό, η επιφάνεια του αγγείου αποτελεί μία διακοσμητική ζώνη. Είναι γεμάτη με πυκνά σχέδια, απλά ή σύνθετα γεωμετρικά σχήματα, με διάφορες γραμμές, σπείρες και τρίγωνα. Στον πυκνό ρυθμό ανήκουν τα αγγεία με διακόσμηση από μορφές πουλιών σε ισορροπημένες, συχνά συμμετρικές συνθέσεις³²⁸.

4.4.4 Σύνοψη

Στην Νάξο, η κεραμική της Υστεροελλαδικής περιόδου παρουσιάζει ένα μείγμα τοπικών τεχνοτροπιών και ευρύτερων επιρροών. Από την Υστεροελλαδική ΙΙΑ φαίνεται να ανθίζει η μυκηναϊκή εικονογραφική κεραμική με πλούσιες διακοσμητικές σκηνές, γεγονός που αντανακλά τη σημασία του νησιού για τον «μυκηναϊκό κόσμο».

Ο οικισμός της Γρόττας ανέπτυξε ιδιαίτερες τοπικές διακοσμητικές τεχνοτροπίες ενσωματώνοντας σκηνές της καθημερινής ζωής, όπως χορό, ψάρεμα και ιππασία. Αυτή η μοναδική ναξιώτικη τέχνη σηματοδότησε τη συμβολή του νησιού στην αιγαιακή τέχνη, την περίοδο που ακολούθησε την πτώση των ανακτόρων. Η κεραμική από τη Νάξο κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής αντανακλά και έντονες επιρροές από την Κρήτη, γεγονός που υποδηλώνει εντατικοποιημένο εμπόριο και πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ των δύο νησιών³²⁹.

Επιπλέον, αρχαιολογικά στοιχεία από υπαίθριες τοποθεσίες και μη οικιστικές θέσεις συμπεριλαμβανομένων των νεκροταφείων, αποκαλύπτουν ότι η μυκηναϊκή

³²⁶Βλαχόπουλος, 2006, 210-220.

³²⁷ Βλαχόπουλος, 2012, 222-223.

³²⁸Σπανός, 2005, 190.

³²⁹Kanta, 1980, 302.

κεραμική δεν ήταν απλώς ένα εμπορικό / χρηστικό προϊόν. Είχε συμβολική και τελετουργική σημασία. Ευρήματα των νεκροταφείων, όπως οι ψευδόστομοι αμφορείς, υποδηλώνουν ότι τα αγγεία χρησιμοποιούνταν τόσο σε οικιακά όσο και σε εθιμικά / θρησκευτικά / τελετουργικά περιβάλλοντα. Υπάρχει η πιθανότητα τα αγγεία αυτά να τα τοποθετούνταν άδεια ή ανοιγμένα. Αυτό γινόταν είτε επειδή το περιεχόμενό τους είχε καταναλωθεί κατά τη διάρκεια της κηδείας, είτε επειδή έμεναν επίτηδες ανοιχτά ώστε να χρησιμοποιηθούν από τον νεκρό στη μεταθανάτια ζωή. Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι οι ψευδόστομοι αμφορείς με αρωματικά έλαια αφήνονταν ανοιχτοί για να διαχυθεί το άρωμα, δημιουργώντας μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα στην ταφική τελετή³³⁰.

Συνολικά, η μυκηναϊκή κεραμική κληρονομιά της Νάξου αναδεικνύει τον στρατηγικό της ρόλο στις Κυκλάδες. Ο συνδυασμός της τοπικής καινοτομίας και των εξωτερικών επιρροών, ιδίως από την ηπειρωτική χώρα, εμπλούτισε τη ναξιώτικη κεραμική παραγωγή και βοήθησε το νησί να διατηρήσει την πολιτιστική του συνέχεια παρά την ευρύτερη πολιτική αστάθεια που σηματοδότησε η πτώση των ανακτόρων .

³³⁰ Βλαχόπουλος, 2012, 88.

4.5 Πάρος

Η Πάρος ανήκει στο σύμπλεγμα των κεντρικών Κυκλάδων. Γειτνιάζει με την Νάξο στα ανατολικά και με την Αντίπαρο στα δυτικά. Με έκταση περίπου 196 τετραγωνικών χιλιομέτρων, η Πάρος είναι το τρίτο μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων. Το τοπίο της είναι ποικιλόμορφο. Αποτελείται από χαμηλούς λόφους, εύφορες πεδιάδες και μια ακτογραμμή διάσπαρτη τόσο με αμμώδεις παραλίες όσο και με βραχώδεις όρμους. Το όνομα Πάρος δεν συναντάται στα ομηρικά έπη ούτε στις πινακίδες Γραμμικής Β γραφής³³¹. Ωστόσο ήταν γνωστή με τα ονόματα Πακτία, Υληέσσα και Δημητριάς³³².

Το νησί της Πάρου κατοικείται από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο. Στοιχεία πρώιμης ανθρώπινης δραστηριότητας έχουν εντοπιστεί σε διάσπαρτες τοποθεσίες, συμπεριλαμβανομένης της θέσης των Κουκουναριών³³³. Η κατοίκηση ξεκίνησε από την Νεότερη Νεολιθική περίοδο και συνεχίστηκε καθ' όλη την 4^η χιλιετία, περνώντας ομαλά στην Πρώιμη Κυκλαδική περίοδο³³⁴. Κατά την Εποχή του Χαλκού οι Κουκουναριές θα συνεχίσουν να κατοικούνται, ενώ μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων θα μετατραπεί σε οχυρωμένη ακρόπολη³³⁵. Η ακρόπολη καταστράφηκε στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, από πυρκαγιά. Ωστόσο, όπως αποκαλύπτουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα συνέχισε να αποτελεί σημαντική οικιστική θέση³³⁶.

4.5.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Η κεραμική της Πάρου κατά την Εποχή του Χαλκού παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, τόσο από άποψη τεχνοτροπίας όσο και πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων. Από την Πρωτοκυκλαδική περίοδο, και ειδικότερα στην Πρωτοκυκλαδική ΙΙ, ο οικισμός των Κουκουναριών αποδίδει κεραμική με σαφώς λειτουργικό χαρακτήρα, αλλά και εμφανή στοιχεία τεχνικής εξειδίκευσης³³⁷. Κυρίαρχοι τύποι είναι οι πυξίδες,

³³¹Ornaghi, 2023.

³³²Βερτσέτης, 1995, 125-126.

³³³ Schilardi, 1978, 195-210. · Katsarou, Schilardi, 2004, 23-48.

³³⁴Katsarou, Schilardi, 2004, 23-48. · Koehl, 2021, 1.

³³⁵Schilardi, 1979, 236-248.

³³⁶Koehl, 2021, 1.

³³⁷ Katsarou, Schilardi, 2004, 23-48. · Schilardi, 1979, 236-248.

οι φιάλες με οπές στις λαβές, τα τριποδικά σκεύη και οι πίθοι, που αποδίδονται κυρίως σε δραστηριότητες αποθήκευσης ή τελετουργικής χρήσης³³⁸. Τα αγγεία παρουσιάζουν χονδροειδή κατασκευή με ανοιχτόχρωμο πηλό και ορισμένες φορές κοσμούνται με χαράξεις, αυλακώσεις ή πλαστικά μοτίβα. Η παρουσία χρωματικών επιστρώσεων – κυρίως ερυθρών– υποδηλώνει μια αισθητική πρόθεση, η οποία ενδέχεται να συνδέεται με πρακτικές επαναβαφής και να αντλεί καταβολές από τη Νεότερη Νεολιθική κεραμική παράδοση του Αιγαίου³³⁹. Η πετρογραφική ανάλυση δείχνει ότι πολλά από τα αγγεία ήταν τοπικής παραγωγής, αποκαλύπτοντας την ύπαρξη οργανωμένων εργαστηρίων στην περιοχή των Κουκουναριών.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, δεν υπάρχουν σαφείς κεραμικές ενδείξεις από τις Κουκουναριές. Τα δεδομένα προέρχονται κυρίως από την Παροικιά και την Αντίπαρο, όπου διαπιστώνεται η συνέχιση Κυκλαδικών τεχνοτροπικών τάσεων, με σαφείς αλλά ελεγχόμενες επιρροές από την Κρήτη³⁴⁰. Η γεωμετρική διακόσμηση εμπλουτίζεται με φυτικά και ζωικά μοτίβα, όπως πουλιά, χελιδόνια και γρύπες – στοιχεία που αντικατοπτρίζουν μια αισθητική σύλληψη του τοπίου και φέρουν συγγένειες με την Κρητική εικονογραφική παράδοση³⁴¹. Ωστόσο, σε αντίθεση με άλλες Κυκλαδικές θέσεις όπως η Αγία Ειρήνη (Κέα) και η Φυλακωπή (Μήλος), η Παροικιά φαίνεται να δέχεται περιορισμένη μινωική επιρροή, γεγονός που ερμηνεύεται περισσότερο ως πολιτισμική αλληλεπίδραση παρά ως άμεση επιβολή τεχνοτροπίας. Παράλληλα, η παρουσία γκρι μινυακής κεραμικής και εισηγμένων αγγείων από την Ηπειρωτική Ελλάδα αποκαλύπτει τη συμμετοχή της Πάρου σε διευρυμένα δίκτυα ανταλλαγών³⁴².

4.5.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η κεραμική από την Ύστερη εποχή Χαλκού στις Κουκουναριές προέρχεται από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Σύμφωνα με τις ανασκαφές, η ακρόπολη των Κουκουναριών κατοικήθηκε και οχυρώθηκε από «μετανάστες» προέρχομενους από

³³⁸ Katsarou, Schilardi, 2004, 23-48.

³³⁹ Schugk, 2022, 4-5.

³⁴⁰ Papadopoulou, 2018, 182-193.

³⁴¹ Davis, 1992.

³⁴² Barber, 1987. · Schilardi, 1978, 195-210.

την Ηπειρωτική Ελλάδα³⁴³. Η μετανάστευση, πιθανώς, να ήταν το απότοκο της καταστροφής των μυκηναϊκών ανακτόρων.

Μεταξύ της κεραμικής που ήρθε στο φως είναι βαθιές φιάλες, πίθοι και κύπελλα. Παράλληλα έχουν αποκαλυφθεί κρατήρες, ψευδόστομοι αμφορείς, κύλικες³⁴⁴. Η ανάλυση των ευρημάτων παραπέμπει στο ότι η πλειονότητα των αγγείων παρασκευάζονταν τοπικά στα τεχνοτροπικά πρότυπα της Ηπειρωτικής Ελλάδας³⁴⁵. Αντίστοιχη κατάσταση επικρατούσε και την Φυλακωπή κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ³⁴⁶.

Τα αγγεία της περιόδου είναι τροχήλατα³⁴⁷. Το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από ροζ έως ανοιχτό κόκκινο. Ο πηλός προέρχεται από ντόπια κοιτάσματα. Η διακοσμητική τεχνοτροπία ακολουθεί την γενικότερη τυποποίηση της μυκηναϊκής κεραμικής. Τα σχέδια αφορούν πιο γεωμετρικά μοτίβα, όπως γραμμικά μοτίβα και σπείρες. Συνήθως χρησιμοποιούνταν κόκκινα και μαύρα χρώματα για τη δημιουργία περίπλοκων σχεδίων σε στιλπνό ή ανοιχτόχρωμο φόντο³⁴⁸.

Από την χημική ανάλυση των αγγείων, εντοπίστηκαν κάποια εισηγμένα³⁴⁹. Πρόκειται για ένα βαθύ ημισφαιρικό κύπελλο, ένα μεγάλο εμπορικό ψευδόστομο αμφορέα και ένα μικρό ψευδόστομο αμφορέα. Η ανάλυση έδειξε πως το ημισφαιρικό κύπελλο προέρχεται από εργαστήρια της Αττικής, έχοντας αρκετά παράλληλα στην Περαιτή³⁵⁰. Ο μεγάλος εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας, είναι πιθανώς αργολικής προέλευσης³⁵¹. Ο μικρός ψευδόστομος αμφορέας παρουσιάζει, αρκετές ομοιότητες με αγγεία από τις Ζυγουριές³⁵².

Τέλος, ένα σημαντικό ποσοστό των αγγείων από τις Κουκουναριές δείχνουν τεχνοτροπικά πιο «αρχαία» απ' ό,τι πραγματικά είναι. Ειδικότερα κεραμικά σκεύη από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ, φέρουν χαρακτηριστικά παλαιότερων περιόδων³⁵³. Κάτι τέτοιο, ίσως συνέβαινε εξαιτίας της μετακίνησης εξιδεικευμένων αγγειοπλαστών στο

³⁴³Schilardi, 1979, 236-248.

³⁴⁴Koehl, 2021, 131-160. · Schilardi, 2020, 417.

³⁴⁵Σπανός, 2020, 79.

³⁴⁶Mountjoy, 1999, 932-933.

³⁴⁷Koehl, 2021, 6-7.

³⁴⁸Mountjoy, 1999, 932-933. · Koehl, 2021, 131-133.

³⁴⁹Koehl, 2021, 163-166.

³⁵⁰Mountjoy, 1999, 934.

³⁵¹Koehl, 2021, 163-166.

³⁵²Koehl, 2021, 163-166. · Σπανός, 2005, 239-240.

³⁵³Koehl, 2021. · Σπανός, 2005, 239-240.

Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο. Η ιδέα αυτή θεωρείται αποδεκτή τα τελευταία χρόνια, με γνώμονα τα στοιχεία που αποκαλύπτονται από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ σε νησιωτικές θέσεις³⁵⁴.

4.5.3 Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ-ΙΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς

Από την Ακρόπολη των Κουκουναριών έχουν αποκαλυφθεί 180 αγγεία και θραύσματα αγγείων τα οποία έχουν αναγνωριστεί ως ψευδόστομοι αμφορείς. Ωστόσο, τα 71 έχουν καταλογογραφηθεί και ταξινομηθεί³⁵⁵. Οι ψευδόστομοι αμφορείς έχουν έρθει στο φως από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΒ- ΙΙΙΓ³⁵⁶.

Οι οκτώ ψευδόστομοι αμφορείς αναγνωρίζονται ως μεγάλοι αποθηκευτικοί (FS 164)³⁵⁷. Το ύψος τους κυμαίνεται από 35 με 60 εκατοστά. Η Mountjoy, θεωρεί πως το συγκεκριμένο είδος παράγεται κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ και σπάνια στις αρχές της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ. Ως διακοσμητικά στοιχεία φέρουν θυσάνους, άνθη και τριγωνικά μοτίβα, χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα της περιόδου³⁵⁸.

Έντεκα αγγεία ορίζονται ως μεσαίοι ψευδόστομοι αμφορείς. Χωρίζονται σε δυο κατηγορίες, στους σφαιρικούς (FS 175) και στους πιεσμένους (FS 181)³⁵⁹. Στους σφαιρικούς ψευδόστομους αμφορείς το ύψος κυμαίνεται από τα 13 μέχρι και τα 18 εκατοστά. Η διακόσμησή τους χωρίζεται σε ζώνες στο σώμα του αγγείου. Φέρουν, μεμονωμένες σπείρες, επάλληλους κύκλους και ταινίες³⁶⁰.

Τέλος, υπάρχουν 52 δείγματα μικρών σφαιρικών ψευδόστομων αμφορέων (FS 174)³⁶¹. Το ύψος τους κυμαίνεται από τα 8 μέχρι και τα 13 εκατοστά. Όλα τα αγγεία είναι κατασκευασμένα από λεπτόκοκκο πηλό υψηλής ποιότητας, χωρίς προσμίξεις, ενώ φέρουν όλα γραπτή διακόσμηση. Οι ψευδόστομοι αμφορείς της συγκεκριμένης κατηγορίας χωρίζονται σε σφαιρικούς (FS 174) και πιεσμένους (FS 181)³⁶². Τα διακοσμητικά τους στοιχεία ποικίλλουν. Φέρουν στον ώμο, φολιδωτά τρίγωνα, άνθη,

³⁵⁴Koehl, 2021, 51-55. · Thomatos, 2007, 315-327.

³⁵⁵Koehl, 2021, 51-55. · Mountjoy, 1999.

³⁵⁶Mountjoy, 1999,

³⁵⁷Mountjoy, 1999,

³⁵⁸Mountjoy, 1985.

³⁵⁹Mountjoy, 1985. · Koehl, 2021, 51-55.

³⁶⁰Mountjoy, 1985. · Koehl, 2021, 51-55.

³⁶¹Koehl, 2021, 51-55.

³⁶²Mountjoy, 1999, · Koehl, 2021, 51-55, 87-88.

αμείβοντες και τεθλασμένες γραμμές. Στο σώμα, φέρουν συνήθως, τεθλασμένες γραμμές, ομόκεντρα τόξα, σπείρες, χταπόδια και πλοχμούς³⁶³.

Η διακόσμηση της συγκεκριμένης ομάδας ψευδόστομων αμφορέων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τα αγγεία ανήκουν στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο³⁶⁴, ενώ τα άνθη που καλύπτουν την επιφάνεια αρκετών ψευδόστομων ανήκουν στην εικονογραφική παράδοση της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ2³⁶⁵. Παράλληλά τους, έχουν έρθει στο φως στην Αττική (Περατή) και στη Βοιωτία, γεγονός που γέννα την υπόθεση ότι κεραμείς από εκείνες τις περιοχές μετακινήθηκαν / μετανάστευσαν στις Κουκουναριές³⁶⁶.

4.5.4 Σύνοψη

Η παρουσία των ψευδόστομων αμφορέων στο οικιστικό περιβάλλον αναδεικνύει την σημασία τους στην καθημερινή ζωή και στην οικονομία του οικισμού. Στις Κουκουναριές, η εμφάνιση των ψευδόστομων αμφορέων τεκμηριώνεται κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ περίοδο³⁶⁷. Συμπίπτει με την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων στην Ηπειρωτική Ελλάδα και τις δημογραφικές αλλαγές που αυτή είχε ως αποτέλεσμα³⁶⁸.

Η πλειονότητα των ψευδόστομων αμφορέων κατασκευάστηκε τοπικά³⁶⁹. Ελάχιστα παραδείγματα ήταν προϊόντα εισαγωγής. Τα αγγεία κατασκευάζονταν σύμφωνα με τις τεχνοτροπικές παραδόσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας³⁷⁰. Παράλληλα και η διακόσμηση ακολούθησε τα πρότυπα της περιόδου. Αποκαλύφθηκαν αγγεία με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Ειδικότερα, τεθλασμένες γραμμές (FS 61), ομόκεντρα τόξα (FM 43), εφαπτόμενες σπείρες (FM 46), φολιδωτά τρίγωνα (FM 42), άνθη (FM 18) και χταπόδια (FM 21) ήταν κάποια από τα συνηθισμένα διακοσμητικά θέματα³⁷¹.

³⁶³Mountjoy, 1999, 934-935. · Koehl, 2021, 131-133.

³⁶⁴Mountjoy, 1999, 934-935.

³⁶⁵Koehl, 2021, 131-133

³⁶⁶Koehl, 2021, 163-166.

³⁶⁷Koehl, 2021, 131-140.

³⁶⁸Koehl, 2021, 131-159.

³⁶⁹Σπανός, 2005, 239-241.

³⁷⁰Koehl, 2021.

³⁷¹Koehl, 2021, 131-133. · Σπανός, 2005, 239-241, 261.

Εν κατακλείδι, οι 71 ψευδόστομοι αμφορείς στις Κουκουναριές συναντώνται κατά την Υστεροκυκλαδική ΙΙΒ- Υστεροελλαδική ΙΙΓ (**Εικ. 17, 18**). Η ευρεία διάδοσή τους και ο συνεπής σχεδιασμός τους υποδηλώνουν ότι αγγεία αποτέλεσαν τυποποιημένο εμπόρευμα στο μυκηναϊκό κόσμο³⁷². Επιπλέον, η εμφάνισή τους στο οικιστικό περιβάλλον και στις αποθήκες (storeroom) υποδεικνύει το ρόλο τους στην οικονομική ζωή του οικισμού και κατ' επέκταση ίσως αντανακλά την σημασία του οικισμού για το νησί της Πάρου.

³⁷²Pratt, 2016, 52-57. ·Koehl, 2021, 160-170.

Κεφάλαιο 5. Το σχήμα του ψευδόστομου αμφορέα στα νησιά των Δωδεκανήσων: Διάδοση-τυπολογία-χρονολόγηση

Τα Δωδεκάνησα είναι μια συστάδα νησιών στο νοτιοανατολικό Αιγαίο Πέλαγος, κοντά στις ακτές της Τουρκίας. Το νησιωτικό σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων αποτελείται στην πραγματικότητα από 15 μεγαλύτερα νησιά και πολλά μικρότερα. Τα δώδεκα νησιά αναφέρονταν αρχικά στα κύρια κατοικημένα κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής στις αρχές του 20ού αιώνα, αν και η ονομασία και η εφαρμογή της έχουν διαφοροποιηθεί ιστορικά³⁷³.

Γεωλογικά, τα Δωδεκάνησα αποτελούν μέρος του Αιγαιακού τόξου, το οποίο είναι ένα ενεργό ηφαιστειακό τόξο που προέκυψε από την καταβύθιση της αφρικανικής τεκτονικής πλάκας κάτω από την ευρασιατική πλάκα³⁷⁴. Η περιοχή χαρακτηρίζεται από σύνθετη τεκτονική δραστηριότητα, η οποία έχει διαμορφώσει το τραχύ ανάγλυφο της, με βουνά, γκρεμούς και παράκτιες πεδιάδες. Ορισμένα νησιά έχουν ηφαιστειακή προέλευση, ενώ άλλα είναι αποτέλεσμα τεκτονικής ανύψωσης. Οι σεισμοί είναι σχετικά συχνοί στην περιοχή αυτή λόγω των συνεχιζόμενων γεωλογικών διεργασιών. Ο ασβεστόλιθος είναι ο κυρίαρχος τύπος πετρώματος και πολλά νησιά έχουν αξιοσημείωτα φυσικά τοπία, με σπήλαια και πηγές.³⁷⁵

Γεωγραφικά, τα νησιά διαθέτουν ποικίλα τοπία, από ορεινές περιοχές, ιδίως στην Κάρπαθο και τη Ρόδο, έως εύφορες πεδιάδες στην Κω. Οι παράκτιες περιοχές είναι ως επί το πλείστον βραχώδεις και δύσβατες, αν και υπάρχουν αμμώδεις παραλίες και προστατευμένοι όρμοι. Η εγγύτητα των νησιών, τόσο με την Ευρώπη, όσο και με την Ασία, έχει ευνοήσει ένα μείγμα πολιτιστικών επιρροών που έλκουν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα.

Τα νησιά έχουν μακρά και πολύπλοκη ιστορία, επηρεασμένα από τη στρατηγική τους θέση. Κατά την Εποχή του Χαλκού τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν σημαντικό σταυροδρόμι για το εμπόριο και τις πολιτιστικές ανταλλαγές στο Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Η Ρόδος, το μεγαλύτερο από τα νησιά, ήταν ένα ιδιαίτερα σημαντικό κέντρο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν ότι το νησί φιλοξενούσε κοινωνίες που ήταν σε επαφές με τον Μινωικό

³⁷³Γιαννόπουλος, 2006. 275-296.

³⁷⁴Rittaco, 2007, 9-19.

³⁷⁵Rittaco, 2007, 9-19.

πολιτισμό της Κρήτης, τους Μυκηναίους της Ηπειρωτικής Ελλάδας και τους λαούς της Εγγύς Ανατολής³⁷⁶.

Οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει οικισμούς, τάφους και αντικείμενα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, σε νησιά όπως η Αστυπάλαια, η Ρόδος, η Κως και η Κάρπαθος. Η Αστυπάλαια, το δυτικότερο από τα Δωδεκάνησα, περιγράφεται μερικές φορές ως γέφυρα μεταξύ των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων³⁷⁷. Έχουν ανασκαφεί τέσσερις θαλαμωτοί μυκηναϊκοί τάφοι, στο Αρμενοχώρι και στον Σύγκαιρο³⁷⁸. Η Κως, εμφανίζει μια πιο σημαντική μυκηναϊκή επιρροή, ιδιαίτερα σε θέσεις στα Σεράγια και η περιοχή του Ασκληπιείου³⁷⁹. Οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμικής, καθώς και αρχιτεκτονικά λείψανα, που υποδηλώνουν συνεχή και αδιάλειπτη κατοίκηση.

Στην Ρόδο, έχουν αποκαλυφθεί αρχαιολογικά κατάλοιπα μυκηναϊκού χαρακτήρα. Μεγάλες ποσότητες κεραμικής, νεκροταφεία και οχυρωματικές κατασκευές εντοπίζονται σε θέσεις όπως η Ιαλυσός (Τριάντα)³⁸⁰. Τέλος, η μυκηναϊκή παρουσία στην Κάρπαθο³⁸¹ ανιχνεύεται από τα ευρήματα στον αρχαιολογικό χώρο του Ποτίδαιου. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν κατασκευές και αντικείμενα από τη μυκηναϊκή περίοδο, ιδιαίτερα από την Ύστεροελλαδική IIIA-III B περίοδο. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιλαμβάνουν θεμέλια κτιρίων και τρεις κλίβανους, υποδεικνύοντας έναν καλά εδραιωμένο οικισμό κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου³⁸².

³⁷⁶ Marketou, 1998, 39-82.

³⁷⁷ Mountjoy, 1999, 1138.

³⁷⁸ Mountjoy, 1999, 1138-1139.

³⁷⁹ Vitale, 2021, 527-560.

³⁸⁰ Marketou, 1998, 39-82.

³⁸¹ Georgiadis, 2015, 85-91.

³⁸² Mountjoy, 1999, 970.

5.1 Αστυπάλαια

Η Αστυπάλαια ανήκει στα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, τοποθετημένο μεταξύ των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων. Το νησί είναι γνωστό για το μοναδικό σχήμα πεταλούδας, που δημιουργείται από δύο «Νησιά», ή νησιωτικοί όγκοι που συνδέονται με μια στενή λωρίδα γης πλάτους μόλις λίγων μέτρων³⁸³. Η Αστυπάλαια έχει συνολική έκταση 96.9 τετραγωνικά χιλιόμετρα και προσφέρει μια πλούσια ποικιλία τοπίων, με βράχους και κέδρους στο βόρειο «Μέσα Νησί» και κοιλάδες με κριθάρι και θυμάρι στο νότιο «Έξω Νησί».

Η ιστορία του νησιού εκτείνεται μέχρι τη Μεσολιθική περίοδο, περίπου το 9000 π.Χ. Έχουν αποκαλυφθεί στοιχεία ανθρώπινων ταφικών τελετών στο απόκρημνο σπήλαιο στις Βάτσες³⁸⁴. Εκτεταμένη κατοίκηση έχει επιβεβαιωθεί από την Τελική Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Ειδικότερα, το Βαθύ από την 3^η χιλιετία έχει αποκαλύψει, από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες του, πληθώρα δεδομένων³⁸⁵. Κατά τη Υστεροελλαδική εποχή η Αστυπάλαια αποτέλεσε την έδρα ενός σημαντικού κέντρου³⁸⁶, με αρχαιολογικά ευρήματα από διάφορες θέσεις, όπως το Αρμενοχώρι και τον Σύγκαιρο³⁸⁷.

5.1.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3η χιλιετία π.Χ.), η Αστυπάλαια γνώρισε σημαντική άνθηση, κυρίως στον οικισμό του Βαθύ. Ο οικισμός περιλάμβανε μια ακρόπολη στο ακρωτήριο του Ελληνικού, πιθανώς με εποπτεία θαλάσσιων οδών, και αποδίδει κεραμική με ισχυρή κυκλαδίτικη επιρροή. Τα κεραμικά ευρήματα περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο οικιακά σκεύη — όπως φιάλες και αποθηκευτικά αγγεία³⁸⁸ (**Εικ. 19**) — είναι ενδεικτικά της καθημερινής ζωής. Τα διαγνωστικά όστρακα, με εξωστρεφή χείλη και σφαιρικά ή ωοειδή σώματα, φανερώνουν

³⁸³ Βλαχόπουλος, 2023, 23.

³⁸⁴ Βλαχόπουλος, 2023, 11.

³⁸⁵ Vlachopoulos, Angelopoulou, 2019, 212-224.

³⁸⁶ Ντούμας, 2023.

³⁸⁷ Mountjoy, 1999, 1138.

³⁸⁸ Vlachopoulos, Angelopoulou, 2019, 212-224.

τεχνοτροπική συνάφεια με τις Κυκλάδες και επιβεβαιώνουν τη συμμετοχή της Αστυπάλαιας στο ευρύτερο πολιτισμικό πλέγμα του Αιγαίου³⁸⁹.

Η Μέση Εποχή του Χαλκού παραμένει λιγότερο τεκμηριωμένη, ωστόσο υπάρχουν σαφείς ενδείξεις συνέχειας. Ένα κύπελλο με προχοή από το Βαθύ³⁹⁰ και ένα μινωικής επιρροής όστρακο από τη Σύρνα μαρτυρούν μια πολιτισμική συνέχεια αλλά και αρχόμενες επαφές με την Κρήτη. Αν και τα δεδομένα είναι περιορισμένα, θεωρείται πιθανό ότι στο μέλλον νέα ευρήματα θα επιβεβαιώσουν την παρουσία οργανωμένων οικισμών και κατά τη φάση αυτή. Εξάλλου, η περίοδος 1700–1550 π.Χ. αντιστοιχεί σε φάση έντονης κρητικής επιρροής στο Αιγαίο, στοιχείο που αναμένεται να αποτυπώνεται και στην Αστυπάλαια.

5.1.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού παρουσιάζει τρομερό ενδιαφέρον στο νησί της Αστυπάλαιας. Η πλειονότητα του κεραμικού υλικού προέρχεται από τέσσερις ταφές της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου. Τα αγγεία που αποκαλύφθηκαν χρονολογούνται από την Υστεροελλαδική ΙΙΑ έως και την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ, επομένως δεν είναι εφικτό οι τάφοι να περιείχαν μεμονωμένες ταφές³⁹¹.

Η κεραμική από τους θαλαμωτούς τάφους στο Αρμενοχώρι και στο Σύγκαιρο, παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά που επικρατούν στις μυκηναϊκές τεχνοτροπικές παραδόσεις της περιόδου. Ο πηλός είναι συνήθως πορτοκαλί χρώματος, ενώ αποκαλύφθηκαν και αγγεία με σκούρα καφέ βαφή³⁹². Τα αγγεία δείχνουν σαφείς επιρροές από Δωδεκάνησα τόσο στα σχήματα, όσο και στην διακόσμηση³⁹³.

Οι δύο θαλαμωτοί τάφοι στο Αρμενοχώρι, αν και συλημένοι, παρουσίασαν 116 αγγεία. Ένας ωειδής πιθαμοφόρας ανήκει στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ- ΙΙΑ³⁹⁴. Το υπόλοιπο σύνολο των αγγείων χρονολογείται από Υστεροελλαδική ΙΙΑ έως την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ³⁹⁵. Είκοσι αγγεία φέρουν διακόσμηση και μπορούν με ασφάλεια

³⁸⁹ Ντούμας, 2023.

³⁹⁰ Βλαχόπουλος, 2020α, 290.

³⁹¹ Mountjoy, 1999, 1138.

³⁹² Mountjoy, 1999, 1138.

³⁹³ Mountjoy, 1999, 1139.

³⁹⁴ Eerbeek, 2014, 139.

³⁹⁵ Georgiadis 2003, 214.

να αποδοθούν στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ2 περίοδο³⁹⁶. Τα κλειστά σχήματα αγγείων υπερτερούν των ανοικτών στο Αρμενοχώρι. Ένα συνηθισμένο κλειστό σχήμα είναι ο σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας, που αριθμεί επτά παραδείγματα. Υπάρχουν επίσης αρκετά παραδείγματα από ωοειδείς πιθαμοφόρους και τέσσερα αλάβαστρα. Κάποια αξιοσημείωτα ανοιχτά σχήματα αγγείων περιλαμβάνουν τρεις κύλικες με διακόσμηση, δύο κρατήρες και μια μονωτή φιάλη³⁹⁷.

Αντίθετα, το κεραμικό σύνολο στο Σύγκαιρο είναι πιο περιορισμένο, με αισθητά λιγότερα ανοιχτά και κλειστά σχήματα³⁹⁸. Τα ανοιχτά σχήματα περιλαμβάνουν κάποιες κύλικες και ένα ρηχό κύπελλο. Ορισμένα από τα μυκηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν στη Σύγκαιρο παρουσιάζουν διακόσμηση της μινωικής παράδοσης. Από την έως τώρα μελέτη τους, επικρατεί η θεωρία ότι πρόκειται είτε για απευθείας εισαγωγές από την Κρήτη είτε για τοπικές απομιμήσεις³⁹⁹. Δύο κρατήρες από τον Σύγκαιρο παρουσιάζουν συνδέσεις με την Ανατολία, ο ένας φέρει διακόσμηση με παράλληλες κυματοειδείς γραμμές. Παράλληλα, μια μεγάλη φιάλη με λαβές από το Αρμενοχώρι, διακοσμημένη με παράλληλες κυματοειδείς γραμμές⁴⁰⁰, φέρει επιρροές από την Ανατολία.

Η κεραμική από την Αστυπάλεια είναι κυρίως μυκηναϊκή, με αξιόλογα ευρήματα από τους τάφους στο Αρμενοχώρι και τον Σύγκαιρο. Από τους θαλαμωτούς τάφους στο Αρμενοχώρι ήρθε στο φως η πλειονότητα των αγγείων. Στον Σύγκαιρο οι ταφές περιείχαν σαφώς λιγότερα αγγεία, με μυκηναϊκά αγγεία και κάποια επηρεασμένα από μινωικές και ανατολικές τεχνοτροπίες⁴⁰¹. Η κεραμική από αυτές τις θέσεις αντανakλά με επάρκεια εξωτερικές πολιτιστικές επιρροές, παρουσιάζοντας μια ποικιλία τύπων αγγείων στην καθημερινή χρήση, που χρησιμοποιούνταν σε ταφικές πρακτικές.

³⁹⁶Mountjoy, 1999, 1141.

³⁹⁷Eerbeek, 2014, 139. · Georgiadis 2003, 214.

³⁹⁸ Georgiadis 2003, 214.

³⁹⁹Mountjoy, 1999, 1142.

⁴⁰⁰ Georgiadis 2003, 215.

⁴⁰¹Mountjoy, 1999, 1142.

5.1.3 Υστεροελλαδική IIIA-IIIΓ: ψευδόστομοι αμφορείς

Στην Αστυπάλαια και ειδικότερα από τα κεραμικά σύνολα των θαλαμωτών τάφων σε Αρμενοχώρι και Σύγκαιρο, προέρχεται ένα σημαντικός αριθμός ψευδόστομων αμφορέων⁴⁰². Το υλικό δεν είναι δημοσιευμένο, όποτε δεν είναι εφικτό να γίνει διεξοδική ανάλυση των αγγείων. Ωστόσο, από τα λίγα μελετημένα δεδομένα αντλούνται χρήσιμες πληροφορίες.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς εμφανίζονται στους ανασκαφικούς ορίζοντες του νησιού από την Υστεροελλαδική IIIA2. Από την συγκεκριμένη περίοδο έχουν ταυτιστεί αγγεία στον τύπο του μικρού σφαιρικού ψευδόστομου αμφορέα (FS 171). Τα αγγεία ήρθαν στο φως από τους θαλαμωτούς τάφους στο Αρμενοχώρι⁴⁰³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα εισηγμένος μινωικός ψευδόστομος αμφορέας από τους θαλαμωτούς τάφους στον Σύγκαιρο⁴⁰⁴.

Στην Υστεροελλαδική IIIB ταυτίζονται τα επόμενα δείγματα ψευδόστομων αμφορέων. Αφορούν σφαιρικούς (FS 173) και κωνικούς-απιόσχημους (FS 167)⁴⁰⁵. Στην πλειονότητά τους τα αγγεία είναι σφαιρικά και προέρχονται από το ανασκαφικό περιβάλλον του Αρμενοχωρίου⁴⁰⁶. Ένας μόνο ψευδόστομος αμφορέας ανήκει στους κωνικούς απιόσχημους (FS 167). Κατά την συγκεκριμένη περίοδο, τα αγγεία συνεχίζουν να είναι δημοφιλή σε όλο το Αιγαίο και αποκαλύπτονται τόσο σε οικιστικά περιβάλλοντα όσο και σε ταφικά σύνολα.

Τέλος, στην πρώιμη Υστεροελλαδική IIIΓ χρονολογούνται ψευδόστομοι αμφορείς από τους θαλαμωτούς τάφους. Στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο της εποχής, συνεχίζει να παρασκευάζεται ο σφαιρικός τύπος, ενώ επιβεβαιώνεται η εξαφάνιση του κωνικού και του απιόσχημου τύπου⁴⁰⁷. Ένα άκρως ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί ο σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας (FS 184) από το Αρμενοχώρι. Είναι μεγάλος στο μέγεθος, πάνω από 20 εκατοστά και φέρει διακόσμηση από δίχτυ στον ώμο⁴⁰⁸.

⁴⁰²Mountjoy, 1999, 1139.

⁴⁰³Mountjoy, 1999, 1139.

⁴⁰⁴Βλαχόπουλος, 2023, 27.

⁴⁰⁵Mountjoy, 1999.

⁴⁰⁶Mountjoy, 1999, 1141.

⁴⁰⁷Mountjoy, 1985, 140.

⁴⁰⁸Mountjoy, 1999, 1144.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς από την Αστυπάλεια, καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος του συνόλου της κεραμικής. Ωστόσο, η απουσία επισταμένης μελέτης δεν επιτρέπει την κατανόηση του τρόπου κατασκευής και διακίνησης. Επομένως, μια συστηματική μελέτη θα προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες για την καλλιτεχνικές τεχνοτροπίες του νησιού και τις εμπορικές και πολιτιστικές διασυνδέσεις μεταξύ των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων.

5.1.4 Σύνοψη

Η κεραμική που ανακαλύφθηκε στους τάφους του Αρμενοχωρίου και του Σύγκαιρου παρουσιάζει μια κυριαρχία των μυκηναϊκών τεχνοτροπιών, οι οποίες ήταν ευρέως διαδεδομένες στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι δύο θέσεις περιέχουν διακοσμημένα και μη διακοσμημένα αγγεία, με το Αρμενοχώρι να ξεχωρίζει για τη μεγαλύτερη σε αριθμό και ποικιλία συλλογή αγγείων⁴⁰⁹. Η κεραμική από τους θαλαμωτούς τάφους στον Σύγκαιρο, αν και μικρότερη σε κλίμακα, ακολουθεί την τεχνοτροπία της μυκηναϊκής κεραμικής, ενώ εμφανίζονται στα αγγεία τεχνοτροπικές επιρροές από την Κρήτη και την Ανατολία⁴¹⁰.

Η κεραμική από την Αστυπάλεια καταδεικνύει τη συμμετοχή του νησιού σε ευρύτερα εμπορικά δίκτυα. Η παρουσία διακοσμήσεων μινωικού τύπου και σχημάτων επηρεασμένων από την Ανατολία δείχνει ότι η Αστυπάλεια δεν ήταν απομονωμένη, αλλά συμμετείχε στην ανταλλαγή αγαθών και ιδεών με γειτονικές περιοχές⁴¹¹. Αυτή η ανάμειξη των τεχνοτροπιών υποδεικνύει μια κοινότητα που υιοθέτησε εξωτερικές επιρροές, διατηρώντας παράλληλα τις δικές της ξεχωριστές παραδόσεις⁴¹². Η συμπερίληψη της αδιακόσμητης κεραμικής, ιδιαίτερα των ανοικτών μορφών, όπως οι κύλικες και οι φιάλες, υποδηλώνει ότι τα αγγεία αυτά εξυπηρετούσαν τόσο λειτουργικούς όσο και τελετουργικούς σκοπούς.

Με την συνέχιση της συστηματικής έρευνας στο νησί, η επιστήμη της αρχαιολογίας θα είναι σε θέση να παρέχει περισσότερες πληροφορίες για το μυκηναϊκό

⁴⁰⁹Eerbeek, 2014, 140-141.

⁴¹⁰ Georgiadis 2003, 214.

⁴¹¹Ντούμας, 2023.

⁴¹²Eerbeek, 2014, 140-141.

παρελθόν του τόπου, καθώς είναι σαφές πως το νησί της Αστυπάλαιας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις της Εποχής του Χαλκού.

5.2 Κως

Η Κως είναι ένα εύφορο νησί που εκτείνεται σε περίπου 290 τετραγωνικά χιλιόμετρα και κατοικείται από τα τέλη της Νεολιθικής περιόδου. Το νησί κυριαρχείται από την οροσειρά του Δίκαιου στα νότια, με το όρος Δίκαιος να φτάνει περίπου τα 846 μέτρα. Η Κως είναι μια μίξη από πεδιάδες και λόφους. Η ακτογραμμή της, η οποία εκτείνεται σε μήκος σχεδόν 112 χιλιομέτρων, διαθέτει αμμώδεις παραλίες, προστατευμένους κόλπους και βραχώδη ακρωτήρια⁴¹³. Η γειτνίαση της Κω με την Τουρκία, αναδεικνύει τη στρατηγική της θέση στο Αιγαίο Πέλαγος, διευκολύνοντας από την αρχαιότητα το εμπόριο και τις πολιτιστικές ανταλλαγές.

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, οικισμοί όπως η Χαλάσαρνα αναπτύχθηκαν στις εύφορες πεδιάδες και οι κοινότητες του νησιού άρχισαν να δημιουργούν τις δικές τους μοναδικές κεραμικές παραδόσεις, επηρεασμένες από την κυκλαδική και την κρητική τεχνοτροπία, διατηρώντας όμως τα τοπικά χαρακτηριστικά⁴¹⁴.

Μέχρι τη Μέση Εποχή του Χαλκού, η Κως γνώρισε αυξανόμενη ευημερία και πολιτιστικές ανταλλαγές. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την κατασκευή οργανωμένων οικισμών με λιθόκτιστες κατασκευές, αποθηκευτικές εγκαταστάσεις και ανεπτυγμένες γεωργικές πρακτικές, υποδεικνύοντας μια στροφή προς πιο σύνθετους, με κοινωνικές διαστρωματώσεις, οικισμούς⁴¹⁵. Η κεραμική παραγωγή στο νησί χαρακτηρίζεται από τροχήλατα αγγεία.

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η Κως ενσωματώθηκε στον μυκηναϊκό κόσμο, γεγονός που αποδεικνύεται από τα αντικείμενα που βρέθηκαν στους οικισμούς του νησιού⁴¹⁶. Τα ταφικά έθιμα παρουσιάζουν ομοιότητες με τις μυκηναϊκές πρακτικές της ηπειρωτικής χώρας. Οι θαλαμοειδείς τάφοι και οι θολωτοί τάφοι, πλούσιοι σε αγγεία και άλλα κτερίσματα, αντανakλούν τόσο τις τοπικές παραδόσεις όσο και την επιρροή του μυκηναϊκού πολιτισμού⁴¹⁷. Η παρουσία κεραμικής μυκηναϊκού τύπου και πολυτελών αντικειμένων, όπως κοσμήματα και όπλα, σε ταφές υποδηλώνει τον πλούτο

⁴¹³Georgiadis2012, 3-5.

⁴¹⁴Marketou 2019.

⁴¹⁵Georgiadis 2008, 230.

⁴¹⁶ Vitale, Trecarichi, 2014, 321.

⁴¹⁷Georgiadis 2003, 92.

και το κύρος ορισμένων μελών της κοινότητας, καταδεικνύοντας μια κοινωνία ευημερούσα.

5.2.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κω συνιστά ένα ενδιαφέρον μείγμα τοπικών παραδόσεων και επιρροών από γειτονικές περιοχές. Το σχηματολόγιο περιλαμβάνει κυλινδρικές και σφαιρικές πυξίδες, καθώς και πίθους με κάθετες λαβές, τύποι που βρίσκουν παράλληλα στις Κυκλάδες και την Κρήτη⁴¹⁸. Σημαντικό μέρος της κεραμικής παρουσιάζει τεχνοτροπικές συγγένειες με την πρώιμη κυκλαδική κεραμική των φάσεων Πηλού και Κάμπου⁴¹⁹, στοιχείο που υποδεικνύει πρώιμες πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των νησιών του Αιγαίου. Στα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η Κω δέχτηκε ισχυρότερες επιρροές από την ηπειρωτική Ελλάδα, ενσωματώνοντας νέους κεραμικούς τύπους. Παρά την εισαγωγή αυτών των μορφών, η τοπική παραγωγή διατήρησε τις παραδοσιακές τεχνικές κατασκευής, με χρήση αργυρούχου μαρμαρυγίας και χαλαζία στον πηλό⁴²⁰. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία κεραμικών που, αν και επηρεασμένα, διατηρούσαν σαφώς αναγνωρίσιμα τοπικά χαρακτηριστικά, συνυφασμένα με την υλική πολιτισμική κληρονομιά του νησιού.

Η κεραμική της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Κω είναι λιγότερο εύκολα αναγνωρίσιμη⁴²¹, ωστόσο η συνεχής κατοίκηση στον οικισμό των Σεραγιών προσφέρει πολύτιμα ευρήματα. Τα κεραμικά δείγματα είναι κυρίως τοπικής παραγωγής, με συχνή παρουσία φιαλών και κυπέλλων. Οι εισαγωγές από την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα είναι περιορισμένες, αποτελώντας λιγότερο από το 1% του συνόλου⁴²². Η κατασκευή των αγγείων είναι τροχήλατη, με στιλβωμένες επιφάνειες, ενώ παρατηρείται σαφής συνέχεια στις τεχνικές και στα σχήματα από την προηγούμενη περίοδο⁴²³. Παρά τις επιμέρους κυκλαδικές επιρροές, η κεραμική διατηρεί τοπικά γνωρίσματα. Η διακόσμηση είναι απλή και λιτή, με σπάνια χρήση περίτεχνων μοτίβων ή ζωγραφικής, στοιχείο που φανερώνει μια έμφαση στη λειτουργικότητα και την

⁴¹⁸ Georgiadis 2012, 91.

⁴¹⁹ Marketou, 2019.

⁴²⁰ Georgiadis 2012, 22.

⁴²¹ Georgiadis 2008, 230.

⁴²² Vitale 2016, 75.

⁴²³ Georgiadis 2008, 231.

καθημερινή χρήση⁴²⁴. Η κεραμική της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Κω εντάσσεται αρμονικά στο ευρύτερο δωδεκανησιακό πλαίσιο της περιόδου, διατηρώντας μορφές και αισθητικά πρότυπα που θα συνεχιστούν, με μικρές παραλλαγές, έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

5.2.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η Υστεροελλαδική κεραμική της Κω αποκαλύπτει τόσο μυκηναϊκές επιρροές όσο και μοναδικά τοπικά χαρακτηριστικά. Ο σημαντικότερος αρχαιολογικός χώρος για την περίοδο βρίσκεται στα Σεράγια, ενώ σημαντικές πληροφορίες αποκαλύπτονται και από τα νεκροταφεία στον Ελαιώνα και στη Λαγκάδα. Ο οικισμός των Σεραγιών αποτελούσε έναν παράκτιο οικισμό, με μακρά ιστορία κατοίκησης. Στον οικισμό αποτυπώθηκαν περίοδοι με εκτεταμένη μινωική επιρροή πριν κυριαρχήσει ολοκληρωτικά ο μυκηναϊκός πολιτισμός⁴²⁵.

Η κεραμική από τα Σεράγια περιλαμβάνει τόσο μυκηναϊκά αγγεία, όσο και διακριτικούς τύπους τοπικής παραγωγής. Τα μυκηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν στον οικισμό των Σεραγιών και σε άλλες θέσεις περιλαμβάνουν συνήθως ανοιχτά σχήματα όπως κύλικες, κρατήρες και τροπιδωτά κωνικά κύπελλα. Ωστόσο στα κεραμικά σύνολα εκπροσωπούνται σε σημαντικό ποσοστό και κλειστά σχήματα, όπως αλάβαστρα, ασκοί και ψευδόστομοι αμφορείς⁴²⁶.

Η τοπικά κατασκευασμένη κεραμική στην Κω περιλάμβανε μιμήσεις μυκηναϊκών σχημάτων. Εισήγαγε, όμως, διακριτά τοπικά καλλιτεχνικά μοτίβα, γεγονός που υποδηλώνει μια τοπική προσαρμογή των μυκηναϊκών διακοσμητικών τεχνοτροπιών⁴²⁷. Ένα χαρακτηριστικό διακοσμητικό μοτίβο αποτελεί η παράλληλη κυματοειδής γραμμή. Παρατηρείται κυρίως σε κρατήρες και ψευδόστομους αμφορείς. Το συγκεκριμένο μοτίβο θεωρείται χαρακτηριστικό της διακοσμητικής τεχνοτροπίας του νησιού κατά Υστεροελλαδική περίοδο.

⁴²⁴ Vitale 2016, 75.

⁴²⁵ Vitale 2016, 82-84.

⁴²⁶ Vitale, Trecarichi, 2014, 328-329.

⁴²⁷ Vitale, Trecarichi, 2014, 328-331.

Στην μυκηναϊκή κεραμική που αποκαλύφθηκε από τα νεκροταφεία στις θέσεις του Ελαιώνα και της Λαγκάδας, ανιχνεύονται εισαγωγές κυρίως από την Αργολίδα. Η μυκηναϊκή κεραμική σε αυτούς τους θαλαμοειδείς τάφους κυμαίνεται χρονολογικά από την Υστεροελλαδική ΙΙΒ έως την Υστεροελλαδική ΙΙΒ, καλύπτοντας μια ποικιλία σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων, αντιπροσωπευτικά του μυκηναϊκού πολιτισμού⁴²⁸.

Ένα σημαντικό μέρος αυτής της κεραμικής είναι τοπικής παραγωγής, όπως παρατήρησε ο Morricone. Ο οποίος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον η μισή μυκηναϊκή κεραμική της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ περιόδου κατασκευάστηκε από τοπικά εργαστήρια. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την κεραμική από τη Ρόδο, μεγάλο μέρος της οποίας εισήχθη από την Αργολίδα⁴²⁹.

5.2.3 Υστεροελλαδική ΙΙΑ-ΙΙΓ: ψευδόστομοι αμφορείς

Οι ψευδόστομοι αμφορείς αποτελούν ένα αναπόσπαστο κομμάτι των κεραμικών συνόλων που έχουν αποκαλυφθεί στην Κω. Προέρχονται, από τους ανασκαφικούς ορίζοντες των ταφών, γεγονός που υποδηλώνει την συμβολική ή τελετουργική σημασία. Τα αγγεία χρονολογούνται από την Υστεροελλαδική ΙΙΑ έως και την Υστεροελλαδική ΙΙΓ. Η μελέτη τους αποτελεί σημαντικό κρίκο για την κατανόηση, τόσο των ταφικών πρακτικών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, όσο και των πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων των θέσεων εντός της μυκηναϊκής σφαίρας επιρροής.

Κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΑ2, οι ψευδόστομοι αμφορείς **(Εικ. 20)** εμφανίζονται ως κτερίσματα στους Θαλαμοειδείς τάφους στη Λαγκάδα. Έχουν αποκαλυφθεί δεκατέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς⁴³⁰, που ανήκουν στους τύπους των κωνικών-απιόσχημων (FS 166), σφαιρικών (FS 170, 170) και πιεσμένων (FS 178). Η πλειονότητα των αγγείων φέρει διακόσμηση. Συνήθη διακοσμητικά μοτίβα είναι τα άνθη (FM 18) και τα ενάλληλα γραμμίδια (FM 19)⁴³¹. Ωστόσο υπάρχουν και δυο ιδιαίτερα διακοσμητικά στοιχεία σε δυο σφαιρικούς ψευδόστομους αμφορείς. Ο ένας

⁴²⁸Georgiadis, 2003, 79-82.

⁴²⁹Morricone, 1965-66, 129-132.

⁴³⁰Ritacco, 2007, 115.

⁴³¹Mountjoy, 1999, 1088.

φέρει εστιγμένο κύκλο (FM 27) και ο άλλος παρουσιάζει στην επιφάνεια του έναν συνδυασμό διακόσμησης από άνθος (FM 18) και φυλλοειδής ταινία (FM 64)⁴³².

Στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ, οι ψευδόστομοι αμφορείς (**Εικ. 21**), έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλείς, αποτελώντας σημαντικό ποσοστό των κεραμικών προσφορών. Αποτελούν σχεδόν το 40% των κλειστών σχημάτων στις ταφές⁴³³. Ο πιο κοινός τύπος είναι ο σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας (FS 171, 173). Τα αγγεία παρουσιάζουν πληθώρα διακοσμητικών στοιχείων, όπως άνθη (FM 18), αμείβοντες (FM 58), κυματοειδείς ταινίες, ημικύκλια και εστιγμένους κύκλους (FM 27). Ένας σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας φέρει διακόσμηση από άνθος μινωικού τύπου, ενώ ένας κωνικός-απίοσχημος (FS 167) με σκούρα καφέ βαφή προέρχεται πιθανώς από την Αργολίδα⁴³⁴.

Στην πρώιμη φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ περιόδου οι ψευδόστομοι αμφορείς (**Εικ. 22**) διατηρούν στοιχεία της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ⁴³⁵. Έχουν αποκαλυφθεί λίγα παραδείγματα αγγείων, που τεχνοτροπικά συνδέονται με την προηγούμενη περίοδο, ενώ εντοπίζονται και τουλάχιστον τρεις ψευδόστομοι αμφορείς που προέρχονται από την Κρήτη⁴³⁶.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς από τα μέσα έως και τα τέλη της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ εμφανίζουν τυποποίηση στην παραγωγή. Το σχήμα είναι, ως επί των πλείστων, σφαιρικό και μικρό σε μέγεθος⁴³⁷. Το ψευδό-στόμιο είναι ελαφρώς κωνικό ή επίπεδο και διακοσμείται συνήθως με ομόκεντρους κύκλους ή απλές σπείρες⁴³⁸. Παράλληλα, έχουν αποκαλυφθεί και ομάδες εισηγμένων αγγείων από την Αργολίδα (Ασίνη), την Περαιτή και την Κρήτη⁴³⁹.

Τέλος, οι ανασκαφές στην Κω έφεραν στο φως και ψευδόστομους αμφορείς με διακόσμηση του πολυποδικού ρυθμού (**Εικ. 23**). Δυο προέρχονται από τον θολωτό τάφο στο Πλατάνι, τέσσερα όστρακα από τον οικισμό των Σεραγιών και επτά από τα νεκροταφεία στη Λαγκάδα και στον Ελαιώνα⁴⁴⁰. Από τα δεκατρία αγγεία, τέσσερα

⁴³²Mountjoy, 1999, 1088.

⁴³³Georgiadis, 2003, 92.

⁴³⁴Mountjoy, 1999, 1094.

⁴³⁵Georgiadis, 2003, 92.

⁴³⁶Mountjoy, 1999, 1102.

⁴³⁷Mountjoy, 1999, 1115.

⁴³⁸Mountjoy, 1999, 1115.

⁴³⁹Mountjoy, 1999, 1115-1121.

⁴⁴⁰Ritacco, 2007, 115.

προέρχονται από τοπικά εργαστήρια, ενώ τα υπόλοιπα εννιά είναι εισηγμένα από την Ιαλυσό (τρία), την Κρήτη (τέσσερα) και την Ηπειρωτική Ελλάδα (δυο)⁴⁴¹. Οκτώ αγγεία φέρουν ως διακόσμηση ένα χταπόδι στο κέντρο του σώματος του αγγείου. Πέντε αγγεία παρουσιάζουν διακόσμηση από δυο χταπόδια⁴⁴².

5.2.4 Σύνοψη

Η κεραμική από την Κω κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού αποκαλύπτει μια δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ της τοπικής τεχνοτροπίας και των μυκηναϊκών επιρροών. Οι ανασκαφές σε σημαντικές θέσεις όπως στα νεκροταφεία του Ελαιώνα, της Λαγκάδας και στον οικισμό των Σεραγιών προσφέρουν μια εικόνα της παραγωγής και της χρήσης της κεραμικής. Τα αγγεία από αυτές τις θέσεις περιλαμβάνουν τόσο μυκηναϊκές εισαγωγές όσο και τοπικά παραγόμενα σχήματα που υιοθέτησαν μυκηναϊκά διακοσμητικά μοτίβα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αγγειοπλάστες χρησιμοποίησαν και εξέλιξαν μοναδικά σχεδιαστικά στοιχεία, όπως το μοτίβο της κυματοειδούς γραμμής σε ορισμένα αγγεία.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στα ταφικά-κτηρισματικά σύνολα, ιδίως στα νεκροταφεία στον Ελαιώνα και στη Λαγκάδα. Αυτά τα αγγεία είναι από τους πιο συχνούς τύπους αγγείων στους τάφους της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ, που συχνά εμφανίζονται ως σφαιρικοί, πιεσμένοι και κωνικοί-απιόσχημοι. Η επικράτηση των ψευδόστομων αμφορέων σε ταφικούς χώρους υποδηλώνει την αναπόσπαστη σύνδεσή τους με τις ταφικές τελετουργίες, και ίσως τεκμηριώνει έναν τυποποιημένο χαρακτήρα των μυκηναϊκών ταφικών πρακτικών⁴⁴³. Ειδικότερα, τα αγγεία τοποθετούνται επίτηδες ανοιχτά ώστε να χρησιμοποιηθούν από τον νεκρό στη μεταθανάτια ζωή. Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι οι ψευδόστομοι αμφορείς με αρωματικά έλαια αφήνονται ανοιχτοί για να διαχυθεί το άρωμα, δημιουργώντας μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα στην ταφική τελετή⁴⁴⁴. Ορισμένα από τα αγγεία παράγονται τοπικά, ενώ άλλα παρουσιάζουν παρόμοια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με αγγεία από τη Ρόδο, την Κρήτη και την Πελοπόννησο

⁴⁴¹Ritacco, 2007, 115.

⁴⁴²Ritacco, 2007, 116.

⁴⁴³Georgiadis, 2003, 61-66.

⁴⁴⁴Georgiadis, 2003, 63-68.

υποδεικνύοντας μια ενεργή ανταλλαγή αγγείων, προϊόντων και συμβόλων μεταξύ της Κω, των νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης.

Εν κατακλείδι, οι τοπικά προσαρμοσμένες μυκηναϊκές μορφές της κεραμικής του νησιού, προσθέτουν σημαντικές πληροφορίες για το ευρύτερο δίκτυο πολιτιστικών αλληλεπιδράσεων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο. Τα εισηγμένα αγγεία που αποκαλύφθηκαν στην Κω «σκιαγραφούν» ένα δίκτυο που πιθανότατα συνέδεε το νησί με την ηπειρωτική Ελλάδα και Νοτιοανατολικό Αιγαίο. Αυτή η ανταλλαγή αγγείων δεν αφορά αποκλειστικά το εμπόριο αλλά και για τη διάδοση των μυκηναϊκών πολιτιστικών στοιχείων σε όλη την περιοχή.

5.3 Ρόδος

Η Ρόδος είναι το μεγαλύτερο νησί του νησιωτικού συμπλέγματος των Δωδεκανήσων και βρίσκεται μόλις δώδεκα μίλια από τις νοτιοδυτικές ακτές της Μικράς Ασίας. Το νησί καλύπτει μια έκταση περίπου 1.400 τετραγωνικών χιλιομέτρων⁴⁴⁵.

Η γεωμορφολογία της Ρόδου είναι ποικιλόμορφη. Η οροσειρά του Ατταβύρου, η οποία διατρέχει μεγάλο μέρος του νησιού, με την ψηλότερη κορυφή (όρος Αττάβυρος), να βρίσκεται περίπου στα 1.215 μέτρα.. Στα ανατολικά και δυτικά των ορεινών όγκων, η Ρόδος έχει πεδιάδες και πολυάριθμες κοιλάδες, οι οποίες διανθίζονται από ποτάμια που ρέουν εποχιακά⁴⁴⁶. Ορισμένες από αυτές τις κοιλάδες, ιδίως στο βόρειο και κεντρικό τμήμα, υποστηρίζουν την καλλιέργεια της ελιάς, του αμπελιού και διάφορων καρποφόρων δέντρων⁴⁴⁷.

Η πλειονότητα των δεδομένων για την μυκηναϊκή κεραμική προέρχεται από το οικισμό στα Τριάντα, την ακρόπολη και την νεκρόπολη της Ιαλυσού⁴⁴⁸. Ωστόσο σημαντική ποσότητα κεραμικών αγγείων της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ περιόδου προέρχεται και από τις ταφές στις θέσεις Θολός, Κρεμαστή, Αρχάγγελος, Δαματριά, Λίνδος, Λαχανιά και Πυλώνα⁴⁴⁹.

5.3.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Ρόδο παραμένει σχετικά αδιερεύνητη σε σύγκριση με τις επόμενες περιόδους, τη Μέση και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Οι διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται κυρίως από μελέτες της ευρύτερης περιοχής του Νοτιοανατολικού Αιγαίου και της Ανατολίας, που καταγράφουν τη μετάβαση από την Τελική Νεολιθική στις απαρχές της Εποχής του Χαλκού⁴⁵⁰. Η ροδιακή κεραμική αυτής της περιόδου αντανακλά έναν συνδυασμό τοπικών χαρακτηριστικών και περιορισμένων εξωτερικών επιρροών. Τα κεραμικά σχήματα παρουσιάζουν συγγένειες

⁴⁴⁵Georgiadis, 2003, 5.

⁴⁴⁶Mountjoy, 1999, 981.

⁴⁴⁷Georgiadis, 2003, 5.

⁴⁴⁸Mountjoy, 1999, 979.

⁴⁴⁹Mountjoy, 1999, 980 ·Μπαρδάνης, 2014, 38-98.

⁴⁵⁰ Nowicki, 2008, 202.

με τις παραδόσεις των Δωδεκανήσων και των Κυκλάδων, γεγονός που υποδηλώνει την επίδραση επαφών με τα γειτονικά νησιά, αλλά και πιθανές σχέσεις με την Ανατολία⁴⁵¹.

Τα ευρήματα περιλαμβάνουν κυρίως χονδροειδή, χειροποίητα αγγεία με πρακτική χρήση, όπως πίθους, μαγειρικά σκεύη και φιάλες, ενώ οι επιφάνειες φέρουν εγγράρακτα διακοσμητικά στοιχεία. Συνολικά, η τεχνοτροπία της κεραμικής ακολουθεί τις ευρύτερες τάσεις του νησιωτικού Αιγαίου⁴⁵². Η εξέλιξη της κεραμικής από τη Μέση έως την Ύστερη Εποχή του Χαλκού σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη των οικισμών και την εντατικοποίηση των επαφών με μινωικά και, αργότερα, μυκηναϊκά πολιτισμικά κέντρα.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, η Ρόδος έχει προσφέρει πλουσιότερα αρχαιολογικά δεδομένα, ιδίως από τον οικισμό της Ιαλυσού. Τα κεραμικά ευρήματα σκιαγραφούν ένα πολιτισμικό τοπίο στο οποίο συνυπάρχουν τοπικές καινοτομίες και ευρύτερες αιγαιακές επιρροές⁴⁵³. Κυρίαρχα σχήματα αποτελούν τα τροπιδωτά κύπελλα, οι κάνθαροι και οι γεφυρόστομες πρόχοι⁴⁵⁴. Οι κάνθαροι, με μονές ή διπλές λαβές, φανερώνουν συγγένειες με μινωικά πρότυπα,⁴⁵⁵ ενώ η παρουσία φιαλών με κόκκινη, στιλπνή επιφάνεια υποδεικνύει ανατολικές, ενδεχομένως ανατολιακές, επιρροές. Ταυτόχρονα, τα γεφυρόστομα αγγεία παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που συνδυάζουν εξωτερικά στοιχεία με τοπικό χαρακτήρα, υποδεικνύοντας την εξέλιξη μιας ιδιότυπης κεραμικής ταυτότητας. Όστρακα καμαραϊκού ρυθμού και γεφυρόστομοι σκύφοι από την Κρήτη επιβεβαιώνουν την παρουσία μινωικών εισαγωγών στην Ιαλυσό⁴⁵⁶.

Πέρα από την Ιαλυσό, σημαντικά δεδομένα προέρχονται από το όρος Φιλήρημος. Στην βορειοανατολική πλαγιά, στην κορυφή του Προφήτη Ηλία, ανασκάφτηκε εγκατάσταση με αναθηματικές αποθέσεις. Το ιερό απέδωσε τοπικά κεραμικά, όπως πρόχους και τροπιδωτά κύπελλα, μαζί με εισαγόμενα μινωικά λίθινα αγγεία⁴⁵⁷. Τα ευρήματα από τον Προφήτη Ηλία παρουσιάζουν παραλληλίες με εκείνα της Ιαλυσού, επιβεβαιώνοντας τη συνοχή της κεραμικής παραγωγής στη ροδιακή

⁴⁵¹ Nowicki, 2008, 203.

⁴⁵² Nowicki, 2008, 220-222.

⁴⁵³ Marketou, 2014, 179-190.

⁴⁵⁴ Marketou, 2009, 73-75.

⁴⁵⁵ Benzi, 1984, 95.

⁴⁵⁶ Marketou, 2014, 179-190.

⁴⁵⁷ Marketou, 2009, 74.

ενδοχώρα. Παράλληλα, η παρουσία μινωικών αγγείων σε αναθηματικό πλαίσιο υποδηλώνει πολιτισμικές ανταλλαγές και ενδεχομένως θρησκευτικές πρακτικές με κρητικές αναφορές.

5.3.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η κεραμική από τη Ρόδο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, εμφανίζει τόσο στοιχεία τοπικής παραγωγής όσο και εισαγωγές από την ηπειρωτική Ελλάδα. Η κεραμική του νησιού παρουσιάζει ενδείξεις σημαντικής μυκηναϊκής επιρροής στο σχηματολόγιο. Το νησί είναι αξιοσημείωτο για τα μεγάλα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, όπως η νεκρόπολη της Ιαλυσού, η οποία έχει αποδώσει πληθώρα αγγείων και οστράκων⁴⁵⁸. Οι ανασκαφές αποκαλύπτουν ότι πολλά από αυτά τα κεραμικά αγγεία είναι τυπικοί μυκηναϊκοί τύποι, αν και υπάρχει αξιοσημείωτη παρουσία τοπικά παραγόμενων προϊόντων που συνδυάζουν μυκηναϊκές, μινωικές και επιρροές από την Μικρά Ασία.

Η ροδιακή κεραμική περιλαμβάνει τόσο κλειστές όσο και ανοικτές μορφές⁴⁵⁹. Στα κλειστά σχήματα δεσπόζουν αγγεία όπως τα αλάβαστρα, οι στάμνοι, οι υδρίες, κέρνοι, πρόχοι, πυξίδες και τα ψευδόστομοι αμφορείς. Από τα ανοιχτά σχήματα εντοπίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα κύπελλα, σκύφοι και τριποδικά σκεύη. Οι μυκηναϊκές εισαγωγές προήλθαν πιθανότατα από την Αργολίδα και την Ασίνη⁴⁶⁰. Οι πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις επιλεγμένων δειγμάτων επιβεβαιώνουν σαφή προέλευση από τη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Επιπλέον, η Ρόδος ήταν γνωστή για τα κεραμικά της εργαστήρια που παρήγαγαν ξεχωριστούς τύπους αγγείων, ορισμένα από τα οποία έφεραν τεχνοτροπικά στοιχεία που απέκλιναν από τα ηπειρωτικά μυκηναϊκά πρωτότυπα⁴⁶¹. Αυτές οι τοπικές προσαρμογές υποδηλώνουν ότι οι Ρόδιοι τεχνίτες διατήρησαν μια ταυτότητα συνυφασμένη με το παρελθόν του τόπου, συμβάλλοντας στην δημιουργία ενός «υβριδικού» κεραμικού στυλ στο νησί.

Από την Υστεροελλαδική ΙΙΑ2, παρουσιάζεται και εξέλιξη στην διακόσμηση των αγγείων. Οι επιφάνειες συνεχίζουν να εμφανίζουν τα τυπικά διακοσμητικά μοτίβα της περιόδου όπως γραμμικά μοτίβα, αμείβοντες, σπείρες, κυματοειδείς γραμμές κ.λπ. Ωστόσο εμφανίζονται και αγγεία με εικονιστικές παραστάσεις. Έχουν αποκαλυφθεί αμφοροειδείς κρατήρες με σκηνές αρμάτων και δυο αγγεία με εικονιστικές

⁴⁵⁸Jones, Mee, 1978, 461-470.

⁴⁵⁹Eerbeek, 2014, 120.

⁴⁶⁰Georgiadis, 2003, 77-81. · Karantzali, 2009.

⁴⁶¹Eerbeek, 2014, 125- 135.

παραστάσεις τελετουργικού χαρακτήρα⁴⁶². Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κεραμικής της Ρόδου κατά την συγκεκριμένη περίοδο είναι ότι, σε αντίθεση με την Κω, δεν έχουν βρεθεί αγγεία διακοσμημένα με ανθρώπινες μορφές⁴⁶³.

Η διακόσμηση της κεραμικής από τη Ρόδο αντανακλά μια αρμονική συνύπαρξη μεταξύ μυκηναϊκής παράδοσης και τοπικής ταυτότητας. Με εξαίρεση τα ομόκεντρα τόξα που διατηρούνται τα καμπυλόγραμμα σχέδια δίνουν την θέση τους σε ευθύγραμμα⁴⁶⁴. Παραμένει ως διακοσμητικό στοιχείο το μυκηναϊκό άνθος, ενώ προστίθενται ο θύσανος, τα σταγονόσχημα κρόσσια και οι «χελιδονοουρές» στην έκφυση της λαβής⁴⁶⁵. Η συγχώνευση των τεχνοτροπιών σε κατασκευαστικό και διακοσμητικό επίπεδο καταδεικνύει την ανταλλαγή καλλιτεχνικών και πολιτιστικών ιδεών σε όλο το Αιγαίο. Παράλληλα τονίζει την ικανότητα της ροδιακών εργαστηρίων να ενσωματώνουν τις επιρροές σε μια ξεχωριστή κεραμική παράδοση που είχε απήχηση στην τοπική κοινωνία και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου⁴⁶⁶.

5.3.3 Υστεροελλαδική IIIA-Υπομυκηναϊκή: ψευδόστομοι αμφορείς

Οι ψευδόστομοι αμφορείς αποτελούν ένα σχήμα που βρίσκει μεγάλη απήχηση στους τάφους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, στην Ρόδο. Η εμφάνιση του αγγείου στους αρχαιολογικούς ορίζοντες του νησιού πραγματοποιείται κατά την Υστεροελλαδική IIIA1. Ένα αγγείο παρουσιάζει μυκηναϊκές και μινωικές τεχνοτροπικές επιρροές, ενώ ένα άλλο από τον ίδιο τάφο (T31.7) από το νεκροταφείου της Ιαλυσού, είναι μινωική εισαγωγή⁴⁶⁷.

Από την Υστεροελλαδική IIIA2 (**Εικ. 24**), εντοπίζεται η έντονη επιρροή του μυκηναϊκού πολιτισμού. Οι ψευδόστομοι αμφορείς εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στους τάφους. Αρκετά από τα αγγεία είναι εισαγωγές από την Αργολίδα⁴⁶⁸. Τρεις τύποι ψευδόστομου αμφορέα αποκαλύπτονται: οι κωνικοί/απιόσχημοι, οι

⁴⁶²Karantzali, Pointing, 2000. Το ένα αγγείο προέρχεται από την Πυλώνα και το άλλο από την Κάμειρο. Τα δυο αγγεία έχουν ταυτιστεί ως εισηγμένα από την Αργολίδα.

⁴⁶³ Ζερβάκη, 2020, 282.

⁴⁶⁴ Ζερβάκη, 2020, 284.

⁴⁶⁵ Ζερβάκη, 2020, 286.

⁴⁶⁶Eerbeek, 2014, 121-126.

⁴⁶⁷Mountjoy, 1999, 992. Pl. 53 c-d.

⁴⁶⁸Mountjoy, 1999, 982. · Eerbeek, 2014, 121-126.

σφαιρικοί (FS 171) και οι πιεσμένοι (FS178). Τα διακοσμητικά στοιχεία στις επιφάνειες των αγγείων παρουσιάζουν ποικιλία. Τα ενάλληλα γραμμίδια (FM 19) , το άνθος (FM 18) και οι φυλλοειδείς ταινίες (FM 64) είναι κάποια από τα μοτίβα που επαναλαμβάνονται με συνέπεια⁴⁶⁹. Ωστόσο δεν απουσιάζουν μοτίβα όπως οι αμείβοντες (FM 58) και οι κυματοειδείς γραμμές (FM 53). Από τα αγγεία της περιόδου έχουν αναγνωριστεί τουλάχιστον δυο μινωικές εισαγωγές και μια από την Θήβα⁴⁷⁰.

Κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΒ, οι ψευδόστομοι αμφορείς κάνουν την εμφάνισή τους σε ταφές εκτός της Ιαλυσού (**Εικ. 25**). Ειδικότερα, το Θολό, η Κρεμαστή, ο Αρχάγγελος, η Δαματριά, η Λίνδος, η Λαχανιά και η Πυλώνα είναι κάποιες από τις θέσεις που στις ταφές τους βρέθηκαν ως κτερίσματα ψευδόστομοι αμφορείς⁴⁷¹. Οι σφαιρικοί (FS 171), πιεσμένοι (FS 178) και οι κωνικοί (FS 167) είναι οι πλέον δημοφιλείς τύποι. Τα διακοσμητικά στοιχεία και σε αυτή την περίοδο είναι ποικίλα. Διατηρούνται τα μοτίβα της προηγούμενης περιόδου, με το άνθος (FM 18) να εκπροσωπείται στην πλειονότητα των αγγείων. Παράλληλα εμφανίζονται στις επιφάνειες των ψευδόστομων αμφορέων πλοχοί (FM 48), οριζόντιοι αμείβοντες (FM 59) και συνεχείς ρόμβοι (FM 73)⁴⁷². Από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ, έχουν αποκαλυφθεί 25 ψευδόστομοι αμφορείς στο νεκροταφείο της Ιαλυσού και 75 από τις υπόλοιπες ταφές του νησιού⁴⁷³.

Στην Υστεροελλαδική ΙΙΓ, οι ψευδόστομοι αμφορείς προέρχονται κατά βάσιν από το νεκροταφείο της Ιαλυσού. Η αρχαιολογική έρευνα απέδωσε 132 ψευδόστομους αμφορείς (**Εικ. 26**), με την πλειονότητά τους να ανήκει στον σφαιρικό τύπο (FS 174). Από τα υπόλοιπα νεκροταφεία του νησιού αποκαλύφθηκαν 28 ψευδόστομοι αμφορείς⁴⁷⁴. Στην τελευταία φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο νησί της Ρόδου φαίνεται μια σαφής προτίμηση στους σφαιρικούς. Οι ψευδόστομοι αμφορείς της περιόδου είναι συνήθως μικροί σε μέγεθος, έχουν χαμηλή δαχτυλιόσχημη βάση και επίπεδο ψευδό- στόμιο⁴⁷⁵. Το τελευταίο δείγμα ψευδόστομου αμφορέα από το νησί της ρόδου προέρχεται από την υπομυκηναϊκή περίοδο (**Εικ. 27**). Πρόκειται για ένα αγγείο

⁴⁶⁹Mountjoy, 1999, 1001.

⁴⁷⁰Mountjoy, 1999, 1001.

⁴⁷¹Georgiadis, 2003, 184-200.

⁴⁷²Mountjoy, 1999, 1019.

⁴⁷³Georgiadis, 2003

⁴⁷⁴Georgiadis, 2003, 184-200.

⁴⁷⁵Mountjoy, 1999, 1044.

με αμφικωνικό σχήμα. Φέρει βάση χαμηλή δαχτυλιόσχημη και οπή εξαερισμού στον ώμο⁴⁷⁶.

Η διακόσμηση των αγγείων παρουσιάζει την σημαντικότερη εξέλιξη⁴⁷⁷. Στα διακοσμητικά μοτίβα των προηγούμενων περιόδων θα προστεθούν νέα θέματα, όπως ο πυκνός και ο πολυποδικός ρυθμός. Τα δύο διακοσμητικά θέματα έλκουν τις ρίζες τους στην Κρήτη και εμφανίζονται στους ανασκαφικούς ορίζοντες της Ρόδου, είτε ως τοπικώς παραγόμενα είτε ως εισαγωγές από άλλες περιοχές⁴⁷⁸. Οι ψευδόστομοι αμφορείς του πυκνού ρυθμού φέρουν στην επιφάνειά τους καμπυλόγραμμα γραμμικά θέματα, όπως η τρέχουσα σπείρα και τα ομόκεντρα τόξα αλλά και φυτικά θέματα⁴⁷⁹.

Παράλληλα, έχουν αποκαλυφθεί 40 ψευδόστομοι αμφορείς με διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού (**Εικ. 28, 29**) από το νεκροταφείο της Ιαλυσού. Οι 24 είναι τοπικής κατασκευής, ενώ 16 θεωρούνται μινωικές εισαγωγές⁴⁸⁰. Τουλάχιστον 8 αγγεία, ίσως 11 στο σύνολο, φέρουν 2 χταπόδια. Το ένα ευθυγραμμισμένο με το στόμιο, ενώ το δεύτερο στο κέντρο της πίσω πλευράς⁴⁸¹. Τα μάτια των χταποδιών στον ροδιακό πολυποδικό ρυθμό συνδέονται είτε απευθείας μεταξύ τους, είτε μέσω μιας στενής ταινίας. Συνήθως το σώμα των χταποδιών συνδέεται άμεσα με το κεφάλι, εκτός από μια περίπτωση που φαίνεται πως συνδέεται με μια λεπτή γραμμή⁴⁸². Τέλος οι περισσότεροι ψευδόστομοι αμφορείς που φέρουν διακόσμηση του πολυποδικού ρυθμού έχουν δυο ζεύγη από πλοκάμια, εκτός από κάποια δείγματα που εμφανίζουν πλοκάμια ομαδοποιημένα⁴⁸³.

5.3.4 Σύνοψη

Η κεραμική από τη Ρόδο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού προσφέρει μια αξιοσημείωτη εικόνα, η οποία τεκμηριώνει την ένταξη του νησιού στη μυκηναϊκή πολιτιστική σφαίρα. Στα κεραμικά σύνολα, ιδίως αυτά που βρέθηκαν στα εκτεταμένα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, όπως της Ιαλυσού, κυριαρχούν αγγεία μυκηναϊκής

⁴⁷⁶Mountjoy, 1999, 1074.

⁴⁷⁷Mountjoy, 1999, 1045.

⁴⁷⁸Doi, 2006, 76.

⁴⁷⁹Ζερβάκη, 2020, 284.

⁴⁸⁰Doi, 2006, 77. · Βλαχόπουλος 2006, 150-155.

⁴⁸¹Doi, 2006, 79.

⁴⁸²Doi, 2006, 80. · Βλαχόπουλος 2006, 150-155.

⁴⁸³Doi, 2006, 82.

τεχνοτροπίας, αντανακλώντας ισχυρές συνδέσεις με την ηπειρωτική χώρα, ιδίως με την Αργολίδα. Ταυτόχρονα, υπάρχουν ενδείξεις σημαντικής τοπικής παραγωγής, που χαρακτηρίζεται από προσαρμογές εισαγόμενων μορφών και την ανάπτυξη μοναδικών τοπικών χαρακτηριστικών. Επιπρόσθετα, οι ψευδόστομοι αμφορείς από την Ρόδο, έχουν εντοπιστεί ως εξαγωγές στο Scoglio del Tonno στον κόλπο του Τάραντα, ενώ παρόμοια παραδείγματα έχουν βρεθεί στη Torre Castelluccia. Εντοπίστηκε τμήμα εικονιστικού αγγείου με παράσταση ψαριού, που πιθανώς συνδέεται με τη Ρόδο⁴⁸⁴.

Στους ανασκαφικούς ορίζοντες της Ρόδου οι ψευδόστομοι αμφορείς, εμφανίζονται για πρώτη φορά κατά την Υστεροελλαδική IIIA1 περίοδο. Αποκαλύπτουν ένα συναρπαστικό μείγμα επιρροών, συμπεριλαμβανομένων μυκηναϊκών, μινωικών και τοπικών ροδιακών στοιχείων. Η αρχική εισαγωγή των ψευδόστομων αμφορέων στους ροδιακούς τάφους αναδεικνύει το ρόλο τους τόσο ως λειτουργικά σχήματα όσο και ως πολιτιστικά αντικείμενα. Τα πρώιμα παραδείγματα από την Ιαλυσό, συμπεριλαμβανομένης μιας μινωικής εισαγωγής, υπογραμμίζουν τις δυναμικές ανταλλαγές μεταξύ Κρήτης και Ρόδου.

Κατά τη διάρκεια της Υστεροελλαδικής IIIA2 και IIIB, η επιρροή του μυκηναϊκού πολιτισμού γίνεται πιο εμφανής. Οι ψευδόστομοι αμφορείς βρίσκονται με αυξανόμενη συχνότητα σε τάφους, και πολλοί από αυτούς ταυτοποιήθηκαν ως εισαγωγές από την Αργολίδα. Τα αγγεία διακρίνονται σε τρεις κύριους τύπους - απιόσχημους, σφαιρικούς και πιεσμένους. Τα διακοσμητικά μοτίβα περιλάμβαναν γραμμικά μοτίβα, όπως ταινίες και σπείρες. Η δεξιοτεχνία και ο σχεδιασμός αυτών των αμφορέων αντανακλούν μια αυξανόμενη προτίμηση στις μυκηναϊκές καλλιτεχνικές παραδόσεις, διατηρώντας παράλληλα τοπικά χαρακτηριστικά. Οι εισαγωγές από άλλες περιοχές, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης και της Θήβας, αποδεικνύουν περαιτέρω τις εκτεταμένες αλληλεπιδράσεις που είχε η Ρόδος με άλλες περιοχές.

Στην Υστεροελλαδική IIIG περίοδο, η πλειονότητα των ψευδόστομων αμφορέων, ιδίως εκείνων από την Ιαλυσό, είναι σφαιρικοί και μικροί σε μέγεθος. Η διακόσμηση κατά την Υστεροελλαδική IIIG παρουσιάζει την σημαντικότερη εξέλιξη. Εμφανίζονται αγγεία που φέρουν στην επιφάνεια τους διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού. Το σχέδιο του χταποδιού, με τις περίπλοκες διατάξεις των πλοκαμιών του και

⁴⁸⁴ Βλαχόπουλος, 2012, 293-294.

τη δυναμική του σύνθεσης, αντιπροσωπεύει ένα από τα κορυφαία καλλιτεχνικά επιτεύγματα των ροδιακών εργαστηρίων.

Συμπερασματικά η ποικιλομορφία και η κατανομή της κεραμικής από τη Ρόδο καταδεικνύουν το ρόλο του νησιού ως πολιτιστικού και εμπορικού κόμβου στο νοτιοανατολικό Αιγαίο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η επικράτηση των μυκηναϊκών εισαγωγών μαζί με τις τοπικές απομιμήσεις αντανakλά την ενσωμάτωση της Ρόδου στον μυκηναϊκό κόσμο, διατηρώντας παράλληλα ξεκάθαρα τοπικά χαρακτηριστικά.

5.4 Κάρπαθος

Η Κάρπαθος είναι νησί που ανήκει στα Δωδεκάνησα. Βρίσκεται μεταξύ της Ρόδου και της Κρήτης και κατέχει μια στρατηγική θέση στο νοτιοανατολικό Αιγαίο Πέλαγος. Η γεωμορφολογία της απαρτίζεται από ένα γοητευτικό μείγμα από τραχιά βουνά και εύφορες πεδιάδες στην νοτιοανατολική ακτή⁴⁸⁵.

Με έκταση 324 τετραγωνικών χιλιομέτρων, το νησί διαθέτει ένα τραχύ ορεινό ανάγλυφο, στο οποίο κυριαρχεί το όρος Καλή Λίμνη, το οποίο υψώνεται στα 1.215 μέτρα, καθιστώντας το την υψηλότερη κορυφή των Δωδεκανήσων⁴⁸⁶. Η ακτογραμμή χαρακτηρίζεται από βράχους και απομονωμένους, ενώ ένα σημαντικό μέρος του νησιού καλύπτεται από χαμηλούς θάμνους και πευκοδάση. Η Κάρπαθος βρίσκεται σε μια σεισμικά ενεργή περιοχή, που διαμορφώνεται από την τεκτονική σύγκλιση της Αφρικανικής και της Ευρασιατικής πλάκας, η οποία επηρεάζει τους μοναδικούς γεωλογικούς σχηματισμούς της.

Η στρατηγική θέση της Κάρπαθου την κατέστησε σταυροδρόμι για τους αρχαίους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους. Το γεγονός αυτό, βοήθησε να καλλιεργηθεί ένα πλούσιο πολιτιστικό μωσαϊκό που αντανακλά τις επιρροές των αιγαιακών πολιτισμών⁴⁸⁷. Οι ενδείξεις κατοίκησης εκτείνονται μέχρι τους προϊστορικούς χρόνους, με την Εποχή του Χαλκού να σηματοδοτεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίοδο. Τα δεδομένα από τους ανασκαφικούς ορίζοντες του νησιού, συνηγορούν ότι αποτέλεσε έναν από τους συνδετικούς κρίκους μεταξύ της Μινωικής Κρήτης και της Μυκηναϊκής Ελλάδας⁴⁸⁸.

5.4.1 Η Κεραμική της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, η κατοίκηση στην Κάρπαθο φαίνεται να συνεχίζει τα πρότυπα της Τελικής Νεολιθικής Εποχής, με εγκαταστάσεις που εντοπίζονται κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, κοντά σε εύφορες πεδιάδες⁴⁸⁹. Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν περιορισμένες επαφές με την

⁴⁸⁵Mountjoy, 1999, 970.

⁴⁸⁶Mountjoy, 1999, 970.

⁴⁸⁷Georgiadis, 2015, 85.

⁴⁸⁸Georgiadis, 2015, 85.

⁴⁸⁹ Melas, 1985, 42-75

Κρήτη, ενώ μαρτυρούν στενότερους πολιτιστικούς δεσμούς με τη Ρόδο. Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπήρξε ομαλή, γεγονός που αντανακλάται και στην κεραμική, η οποία παρουσιάζει τεχνοτροπικές ομοιότητες με διάφορες θέσεις του Αιγαίου⁴⁹⁰.

Η κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Κάρπαθο εμφανίζει υφολογικές και τεχνολογικές συγγένειες με την Κρήτη και τη Ρόδο, περιλαμβάνοντας πίθους με εγγάρακτη διακόσμηση και φιάλες⁴⁹¹. Παρόμοια χαρακτηριστικά κεραμικά εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις του νοτιοανατολικού Αιγαίου, ενώ η παρουσία εισαγόμενων κεραμικών από την Ανατολία και την Κρήτη στα Δωδεκάνησα φανερώνει την ύπαρξη ενός ευρύτερου δικτύου εμπορικών και πολιτιστικών ανταλλαγών κατά την περίοδο αυτή⁴⁹². Η εύρεση οψιανού από τη Μήλο και το Γυαλί στην Κάρπαθο μαρτυρεί εντονότερες σχέσεις με τις Κυκλάδες και τα άλλα νησιά των Δωδεκανήσων. Ωστόσο, αυτές οι διασυνδέσεις δεν διατηρήθηκαν αμείωτες καθ' όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, καθώς φαίνεται να φθίνουν προς το τέλος της περιόδου, γεγονός που αντανακλάται και στη μείωση των πολιτιστικών ανταλλαγών⁴⁹³.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, η Κάρπαθος γνωρίζει σημαντική πολιτιστική ανάπτυξη, με κυρίαρχο στοιχείο την εξέλιξη της κεραμικής παραγωγής. Το νησί αρχίζει να ενσωματώνει επιρροές από τον μινωικό πολιτισμό⁴⁹⁴, γεγονός που μαρτυρείται τόσο από τις νέες μορφές αγγείων όσο και από την τεχνοτροπία και τις διακοσμητικές πρακτικές⁴⁹⁵. Η εισαγωγή του κεραμικού τροχού αποτέλεσε τεχνολογική καινοτομία που αποδίδεται στις επαφές με την Κρήτη.

Το τοπικό κεραμικό σχηματολόγιο περιλαμβάνει χρηστικά σκεύη, όπως κωνικά κύπελλα, φιάλες και πρόχους, πολλά από τα οποία κατασκευάζονταν τοπικά, ενώ άλλα ήταν εισαγόμενα από την Κρήτη, όπως επιβεβαιώνεται από την τυπολογική τους ανάλυση και τη σύσταση του πηλού⁴⁹⁶. Από τον οικισμό στους Φούρνους προέρχονται και όστρακα καμαραϊκού ρυθμού, τα οποία υποδηλώνουν την παρουσία ή τη μίμηση

⁴⁹⁰ Georgiadis, 2015, 86.

⁴⁹¹ Nowicki, 2008, 220-222.

⁴⁹² Melas, 1985, 284-289.

⁴⁹³ Georgiadis, 2015, 86.

⁴⁹⁴ Mina, Stefanakis, 2018, 131-135.

⁴⁹⁵ Platon, Karantzali, 2003. · Mina, Stefanakis, 2018, 131-135.

⁴⁹⁶ Mina, Stefanakis, 2018, 137-138.

μινωικών κεραμικών στην Κάρπαθο⁴⁹⁷. Η σταδιακή ενσωμάτωση μινωικών στοιχείων στη ντόπια κεραμική παράδοση αποδεικνύει τη δυναμική φύση της πολιτιστικής αλληλεπίδρασης με την Κρήτη. Οι τοπικοί τεχνίτες υιοθέτησαν τις νέες τεχνικές και τις προσαρμόσαν στις δικές τους ανάγκες, παράγοντας κεραμικά υψηλής ποιότητας μέσω της χρήσης επιλεγμένων αργίλων, του τροχού και καλύτερων συνθηκών όπτησης.

5.4.2 Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Κάρπαθο αντιπροσωπεύει μια μεταβατική περίοδο για την παραγωγή κεραμικής. Ο υλικός πολιτισμός της περιόδου αναδεικνύει μια δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ των τοπικών πρακτικών και των εξωτερικών επιρροών, ιδιαίτερα εκείνων από την Κρήτη και τη μυκηναϊκή Ηπειρωτική Ελλάδα.

Τα μινωικά σχήματα συνέχισαν να διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο κατά τα πρώτα στάδια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Εισαγόμενα αγγεία από την Κρήτη, όπως κωνικά κύπελλα, ψευδόστομοι αμφορείς, φιάλες και λεκάνες ενσωματώθηκαν στις τοπικές κοινωνίες⁴⁹⁸. Ταυτόχρονα, οι ντόπιοι αγγειοπλάστες άρχισαν να παράγουν απομιμήσεις αυτών των μινωικών μορφών, χρησιμοποιώντας τεχνικές και διακοσμητικά στυλ που αντανakλούσαν την μινωική επιρροή⁴⁹⁹.

Καθώς προχωρούσε η Ύστερη Εποχή του Χαλκού, μυκηναϊκά πολιτιστικά στοιχεία άρχισαν να κυριαρχούν στα κεραμικά σύνολα της Καρπάθου. Πολλά από τα αγγεία εισήχθησαν από την ηπειρωτική χώρα, ιδίως από την Αργολίδα. Ωστόσο, στο νησί εμφανίστηκαν και τοπικά παραγόμενα κεραμικά που υιοθέτησαν μυκηναϊκά σχήματα και διακοσμητικές τεχνοτροπίες. Αυτή η τοπική παραγωγή αγγείων μυκηναϊκού τύπου αποδεικνύει την προσαρμοστικότητα των Καρπάθιων αγγειοπλαστών, οι οποίοι συνδύαζαν τις νέες επιρροές με την πολιτιστική ταυτότητα του νησιού⁵⁰⁰.

Στους ανασκαφικούς ορίζοντες του νησιού εμφανίζονται με συνέπεια σχήματα, όπως ψευδόστομοι αμφορείς, αλάβαστρα πυξίδες και κύλικες, ενώ από

⁴⁹⁷ Melas, 2009.

⁴⁹⁸ Mina, Stefanakis, 2018, 143.

⁴⁹⁹ Melas, 2018, 53.

⁵⁰⁰ Georgiadis, 2003, 86-87.

Υστεροελλαδική ΙΙΑ παρατηρήθηκε και αύξηση των μυκηναϊκών εισαγωγών⁵⁰¹. Οι ντόπιοι αγγειοπλάστες ενσωμάτωσαν αυτές τις νέες επιρροές με τις υπάρχουσες παραδόσεις, δημιουργώντας έναν υβριδικό υλικό πολιτισμό⁵⁰². Αυτή η ανάμειξη των τεχνοτροπιών υπογραμμίζει μια επιλεκτική διαδικασία υιοθέτησης και όχι μια μαζική πολιτιστική αντικατάσταση⁵⁰³. Τα αγγεία αποκαλύπτονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις ταφές του νησιού, υπογραμμίζοντας την σημασία που είχαν τα αγγεία τόσο στην καθημερινότητα όσο και στις τελετουργικές πρακτικές⁵⁰⁴.

5.4.3 Υστεροελλαδική / Υστερομινωική ΙΙΑ-ΙΙΒ: ψευδόστομοι αμφορείς

Ο ψευδόστομος αμφορέας είναι ένα χαρακτηριστικό αγγείο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, το οποίο έλκει τις ρίζες του από τον αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο. Κατά την Μεσομινωική ΙΙ ο αμφορέας με το ελλειψοειδές στόμιο εμφανίζεται στο νησί της Καρπάθου⁵⁰⁵. Από την Υστεροελλαδική/ Υστερομινωική Ι ο αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο συνυπάρχει στους αρχαιολογικούς ορίζοντες με τον ψευδόστομο αμφορέα, ενώ από την Υστεροελλαδική ΙΙΑ και έπειτα οι κοινωνίες της Καρπάθου δείχνουν μια σαφή προτίμηση στο ψευδόστομο αμφορέα. Με βάση το μέγεθος και το σχήμα τους, οι ψευδόστομοι αμφορείς μπορούν να διακριθούν σε πέντε ομάδες⁵⁰⁶.

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν οι μεγάλοι αποθηκευτικοί αμφορείς (FS 164)⁵⁰⁷ (**Εικ. 30**). Έχουν ωοειδές-κωνικό σχήμα. Χρησιμοποιούνταν κυρίως για την αποθήκευση και τη μεταφορά υγρών, όπως λάδι ή κρασί. Διακοσμούνταν συχνά με νατουραλιστικά θαλάσσια μοτίβα, όπως το χταπόδι (FM 21), σήμα κατατεθέν των κρητικών εξαγωγών προς την Ανατολική Μεσόγειο. Τουλάχιστον τρία παραδείγματα αυτού του τύπου βρέθηκαν στην Κάρπαθο. Χρονολογούνται στην Υστερομινωική ΙΙΑ2 και η διακόσμησή τους θεωρείται προάγγελος του πολυποδικού ρυθμού των μετέπειτα⁵⁰⁸.

⁵⁰¹Melas, 1985, 165-250.

⁵⁰²Melas, 1985, 324.

⁵⁰³Mina, Stefanakis, 2018, 144-145.

⁵⁰⁴Georgiadis, 2003, 86-87.

⁵⁰⁵Melas, 1985, 233.

⁵⁰⁶Melas, 1985, 216.

⁵⁰⁷Melas, 1985, 217.

⁵⁰⁸Kanta, 1980, 249.

Στην δεύτερη ομάδα ανήκουν οι μεσαίου μεγέθους απιόσχημοι ψευδόστομοι αμφορείς (FS 165)⁵⁰⁹. Τα αγγεία που έχουν έρθει το φως παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών μοτίβων, όπως γεωμετρικά σχέδια, ενάλληλα γραμμίδια (FM 19) και παράλληλους αμείβοντες (FM 59)⁵¹⁰. Συχνά συνδέονται με την Υστερομινωική ΙΙΑ, ενώ αντανακλούν τόσο μινωικές όσο και τοπικές στιλιστικές επιρροές. Τα περισσότερα από αυτά τα αγγεία εισήχθησαν από την Κρήτη, ιδιαίτερα από εργαστήρια της Ανατολικής Κρήτης, όπως αυτά του Παλαίκαστρου⁵¹¹.

Η τρίτη ομάδα αποτελείται από τους μικρούς απιόσχημους ψευδόστομους αμφορείς (FS 167)⁵¹² (**Εικ. 31**). Αυτά τα αγγεία χρησιμοποιούνταν συχνά σε ταφικά περιβάλλοντα. Από τα 25 παραδείγματα που βρέθηκαν στην Κάρπαθο, τα 16 αναγνωρίστηκαν ως μυκηναϊκά, πιθανώς εισηγμένα από τη Ρόδο ή την ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ εννέα ήταν μινωικές εισαγωγές από την Ανατολική Κρήτη⁵¹³. Οι διακοσμήσεις τους συχνά περιλαμβάνουν οριζόντιες γραμμές, φυλλοειδείς ταινίες (FM 64), κυματοειδείς γραμμές (FM 53) και εστιγμένους κύκλους (FM 27)⁵¹⁴.

Η τέταρτη ομάδα περιλαμβάνει τους σφαιρικούς ψευδόστομους αμφορείς (FS 170). Τα τρία αγγεία αυτής της ομάδας προέρχονται από την περιοχή του Παλαίκαστρου, στην Ανατολική Κρήτη⁵¹⁵. Είναι διακοσμημένα με περίτεχνα σχέδια, όπως φυλλοειδείς ταινίες (FM 64), σπειροειδή μοτίβα και άλλα διακοσμητικά στοιχεία επηρεασμένα από τα εργαστήρια της Ανατολικής Κρήτης. Τα περισσότερα παραδείγματα αυτής της ομάδας χρονολογούνται στην περίοδο Υστερομινωική/Υστεροελλαδική ΙΙΑ2⁵¹⁶.

Στην πέμπτη ομάδα εντάσσονται οι πιεσμένοι ψευδόστομοι αμφορείς (FS 178)⁵¹⁷ (**Εικ. 32**). Η συγκεκριμένη ομάδα απαντάται πιο συχνά στις ταφές τους νησιού. Έχουν αποκαλυφθεί 31 αγγεία από τα οποία τα 29 είναι απευθείας εισαγωγές από την περιοχή του Παλαίκαστρου⁵¹⁸. Χρονολογούνται από την τελευταία φάση της

⁵⁰⁹Melas, 1985, 218.

⁵¹⁰Melas, 1985, 219-220.

⁵¹¹Melas, 1985, 289.

⁵¹²Melas, 1985, 220.

⁵¹³Melas, 1985, 221.

⁵¹⁴Mountjoy, 1999, 975.

⁵¹⁵Melas, 1985, 221.

⁵¹⁶Mountjoy, 1999, 975.

⁵¹⁷Melas, 1985, 222.

⁵¹⁸Kanta, 1980, 248.

Υστερομινωικής ΠΙΑ2 έως την Υστερομινωική ΠΙΒ⁵¹⁹. Η διακόσμησή τους περιλαμβάνει αμείβοντες (FM 58), φυλλοειδείς ταινίες (FM 64) και κυματοειδείς γραμμές (FM 53).

5.4.4 Σύνοψη

Η κεραμική από την Κάρπαθο παρέχει μια λεπτομερή εικόνα της εξελισσόμενης πολιτιστικής δυναμικής του νησιού κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, η κεραμική παραγωγή ήταν κυρίως τοπική, αποτελούμενη από απλές, χρηστικές μορφές. Τα αγγεία ήταν χειροποίητα με ελάχιστες εξωτερικές στιλιστικές επιρροές. Η κεραμική αντανάκλα την αυτάρκεια μικρών, διασκορπισμένων οικισμών⁵²⁰.

Η Μέση Εποχή του Χαλκού σηματοδοτεί μια περίοδο εξέλιξης στην κεραμική παραγωγή της Καρπάθου. Η εισαγωγή του τροχού έφερε αλλαγές στο τοπικό σχηματολόγιο, με αποτέλεσμα να παρασκευάζονται νέες μορφές, όπως κωνικά κύπελλα, αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο και τριποδικά μαγειρικά σκεύη⁵²¹. Η πλειονότητα των αγγείων παρασκευαζόταν τοπικά. Ωστόσο, έχουν εντοπιστεί και εισαγωγές από εργαστήρια της Ανατολικής Κρήτης.

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού η επιρροή τόσο του Μινωικού όσο και του Μυκηναϊκού πολιτισμού έγινε πιο έντονη. Στις αρχές αυτής της περιόδου, η κεραμική μινωικού τύπου παρέμεινε διαδεδομένη, είτε ως τοπικό προϊόν, είτε ως εισαγωγίμο αγαθό⁵²². Με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να κυριαρχούν τα στοιχεία του μυκηναϊκού πολιτισμού. Ωστόσο, αγγεία όπως οι ψευδόστομοι αμφορείς συνεχίζουν να εισάγονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από την Ανατολική Κρήτη. Η κεραμική της περιόδου αντικατοπτρίζει όχι μόνο τις εξωτερικές τεχνολογικές τάσεις, αλλά και την προσαρμοστικότητα των αγγειοπλαστών, οι οποίοι ενσωμάτωσαν αυτές τις επιρροές στις δικές τους κεραμικές παραδόσεις.

Η συνύπαρξη τοπικών, μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού αναδεικνύει τον υβριδισμό του υλικού πολιτισμού της

⁵¹⁹Melas, 1985, 223.

⁵²⁰Georgiadis, 2015, 86.

⁵²¹Mina, Stefanakis, 2018, 138-139.

⁵²²Kanta, 1980, 248-249, 302.

Καρπάθου⁵²³. Αυτή η ανάμειξη είναι ιδιαίτερα εμφανής σε ταφικά περιβάλλοντα, όπου βρέθηκαν μαζί εισαγόμενα εκλεκτά προϊόντα και τοπικά κατασκευασμένες απομιμήσεις μυκηναϊκών και μινωικών αγγείων⁵²⁴.

⁵²³Mina, Stefanakis, 2018, 144-145.

⁵²⁴Eerbeek, 2014, 141-143.

Κεφάλαιο 6. Η συνεισφορά της Κρήτης στην γέννηση και εξέλιξη του ψευδόστομου αμφορέα

6.1 Τεχνολογική εξειδίκευση και κατάρτιση των εργαστηρίων

Ο ρόλος της Κρήτης στην εφεύρεση και την εξέλιξη του ψευδόστομου αμφορέα είναι συνυφασμένος με τα καταρτισμένα εργαστήρια κεραμικής της. Η παραγωγή των ψευδόστομων αμφορέων δεν αποτέλεσε μια τεχνολογική καινοτομία, αλλά και μια αντανάκλαση της οργάνωσης, της εκπαίδευσης και της τεχνογνωσίας που υπήρχε στα κρητικά κεραμικά εργαστήρια κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Ο ψευδόστομος αμφορέας, όπως έχει ήδη ειπωθεί, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Μεσομινωική ΙΙΙ περίοδο. Στο σχηματολόγιο του νησιού προϋπήρχε ο αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο, ένα ευρέως χρησιμοποιούμενο αγγείο μεταφοράς. Σε αντίθεση με τους αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, ο σχεδιασμός του ψευδόστομου αμφορέα αποτελούσε μια πιο εξελιγμένη λύση για την ασφαλή μεταφορά υγρών, ιδίως σε μεγαλύτερες αποστάσεις. Η αρχική παραγωγή του περιορίστηκε σε συγκεκριμένες τοποθεσίες στην Κρήτη. Αρχικά, εμφανίστηκαν σε ανακτορικές θέσεις στην Κνωσό, στα Μάλια και την Φαιστό, όπου πιθανότατα υπήρχε έλεγχος της παραγωγής και της διανομής από την ελίτ⁵²⁵. Στην συνέχεια αποκαλύφθηκαν και σε σημαντικές παράκτιες θέσεις όπως το Παλαίκαστρο, ο Κομμός, τα Χανιά, τα Γουρνιά, ενώ έχουν έρθει στο φως αγγεία και σε επαύλεις στην Αγία Τριάδα και στο Βαθύπετρο⁵²⁶ (Εικ. 33). Προς το τέλος της Μεσομινωικής ΙΙΙ έλαβαν χώρα οι πρώτες εξαγωγές των ψευδόστομων αμφορέων σε νησιά του Αιγαίου και στις ακτές της Μικράς Ασίας⁵²⁷ (Εικ. 34). Όπως για παράδειγμα οι μινωικής προέλευσης ψευδόστομοι που βρέθηκαν στην Θήρα, που πιθανότατα συνδέονται με το εμπόριο πολυτελών αγαθών και τη μεταφορά επώνυμων προϊόντων.

Κατά τη διάρκεια της Υστερομινωικής ΙΒ περιόδου τα εργαστήρια που παρήγαν ψευδόστομους αμφορείς ήταν συγκεκριμένα και τα προϊόντα τους περιορίζονταν σε μεγάλο βαθμό στα ανακτορικά κέντρα και κάποιους σημαντικούς οικισμούς⁵²⁸. Στοιχεία από πετρογραφικές μελέτες αποκαλύπτουν ότι τα εργαστήρια

⁵²⁵Pratt, 2016, 36-37.

⁵²⁶Pratt, 2016, 38.

⁵²⁷Haskell, 1985, 222-224.

⁵²⁸Haskell, 1985, 223.

αυτά ήταν ικανά να προμηθεύονται και να επεξεργάζονται πηλό από τοπικά κοιτάσματα. Για παράδειγμα, οι ψευδόστομοι αμφορείς από την Κνωσό παρουσιάζουν παρόμοια τεχνοτροπικά και διακοσμητικά στοιχεία, γεγονός που υποδηλώνει έναν κεντρικό έλεγχο των εργαστηρίων αγγειοπλαστικής και ίσως κοινό πρόγραμμα εκπαίδευσης και κατάρτισης⁵²⁹.

Κατά την Υστερομινωική ΙΙ περίοδο, η χρήση των ψευδόστομων αμφορέων αυξήθηκε σημαντικά. Ιδιαίτερα στην Κνωσό, η οποία είχε αναδειχθεί ως το κυρίαρχο κέντρο εξουσίας στην Κρήτη μετά τις εκτεταμένες καταστροφές στο τέλος της περιόδου Υστερομινωική ΙΒ⁵³⁰.

Κατά τη μετάβαση στην Υστερομινωική ΙΙΑ παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση της παραγωγής ψευδόστομων αμφορέων, με τα εργαστήρια να επεκτείνονται για να ανταποκριθούν στην αυξανόμενη ζήτηση⁵³¹. Δεδομένα από ανασκαφικά περιβάλλοντα σε όλη την Κρήτη δείχνουν μια σημαντική αύξηση του αριθμού ψευδόστομων αμφορέων έναντι των αμφορέων με ελλειψοειδές στόμιο (**Εικ. 35**). Επιπρόσθετα, οι ψευδόστομοι αμφορείς, παρουσιάζουν τυποποίηση στην κατασκευή και χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τους ψευδόστομους αμφορείς που παρασκευάστηκαν στην Δυτική Κρήτη (Χανιά) και φέρουν διακόσμηση «ανοιχτό επί σκοτεινό» και επιγραφές Γραμμικής Β' γλώσσας⁵³². Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τα αγγεία που κατασκευάστηκαν στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη (Κομμός, Κνωσός και Παλαίκαστρο) και ξεχωρίζουν για την διακοσμητική τους επιφάνεια «σκοτεινό επί ανοιχτό»⁵³³.

Κατά την Υστερομινωική ΙΙΑ2 / Υστερομινωική ΙΙΒ η παραγωγή των ψευδόστομων αμφορέων έφτασε στο αποκορύφωμά της. Τα κεραμικά εργαστήρια παρήγαγαν ψευδόστομους αμφορείς όχι μόνο για τοπική κατανάλωση, αλλά και για εξαγωγή στη μυκηναϊκή ενδοχώρα και το ευρύτερο Αιγαίο. Η κατανομή των αγγείων σε θέσεις όπως τα Χανιά, ο Κομμός και το Παλαίκαστρο, αλλά και η αποκάλυψή τους σε ανασκαφικά περιβάλλοντα στο Αιγαίο, καταδεικνύουν το διττό ρόλο των κρητικών εργαστηρίων⁵³⁴. Τέλος, τα λεπτομερή, τυποποιημένα χαρακτηριστικά των αγγείων της

⁵²⁹Pratt, 2016, 36.

⁵³⁰ Pratt, 2016, 39-41.

⁵³¹Pratt, 2016, 44.

⁵³²Haskell, 2005, 205. · Kanta, 1980, 288-290.

⁵³³Haskell, 2005, 209-210. · Kanta, 1980, 288-290.

⁵³⁴Pratt, 2016, 45-46.

περιόδου –όπως η συγκεκριμένη χωρητικότητα και τα καλλιτεχνικής έκφρασης διακοσμητικά μοτίβα– υποδηλώνουν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης και κατάρτισης μέσα σε αυτά τα εργαστήρια.⁵³⁵

⁵³⁵Pratt, 2016, 52-53.

6.2 Τυποποίηση και μαζική παραγωγή

Οι ψευδόστομοι αμφορείς, στα πρώτα στάδια παρασκευής τους, περιορίζονται κατά κύριο λόγο στους μεγάλους εμπορικούς. Τα πρώιμα παραδείγματα καταδεικνύουν μια ποικιλία ως προς το μέγεθος και την χωρητικότητά τους. Συνήθως, οι ψευδόστομοι αμφορείς είχαν ύψος έως τα 0.40 μέτρα και χωρητικότητα 22 με 24 λίτρα. Κατά τις περιόδους της Υστερομινωικής ΙΙΑ2-Υστερομινωική ΙΙΒ, εμφανίζονται αξιοσημείωτες αλλαγές στο σχήμα και το μέγεθος⁵³⁶. Οι ψευδόστομοι αμφορείς παρουσιάζουν ποικιλία στα διακοσμητικά σχέδια, στα μεγέθη και στην χωρητικότητά τους. Ωστόσο, τα αγγεία επιδεικνύουν κοινά χαρακτηριστικά που βοηθούν τους μελετητές να τα κατατάξουν σε συγκεκριμένες ομάδες⁵³⁷, ενώ υποδηλώνουν και σκόπιμες προσπάθειες για την τυποποίηση της παραγωγής.

Η τυποποίηση των αγγείων γίνεται εύκολα αντιληπτή στα διακοσμητικά στοιχεία και στην χωρητικότητα των ψευδόστομων αμφορέων. Τα αγγεία σχεδιάζονται για συγκεκριμένες ποσότητες υγρών, ενώ το κάθε εργαστήριο επιλέγει το είδος και το ύψος της διακόσμησης⁵³⁸. Αυτή η ακρίβεια στη χωρητικότητα, σε συνδυασμό με την επανάληψη διακοσμητικών μοτίβων, υποδηλώνει ότι τα εργαστήρια λειτουργούσαν υπό μια συστηματική προσέγγιση στην παραγωγή⁵³⁹.

Η μαζική παραγωγή των ψευδόστομων αμφορέων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη χρήση τους στο εμπόριο. Τα τυποποιημένα μεγέθη και χωρητικότητες των αγγείων θα διευκόλυναν την ενσωμάτωσή τους σε ευρύτερα οικονομικά συστήματα, επιτρέποντας στους εμπόρους να υπολογίζουν και να μεταφέρουν ακριβείς ποσότητες αγαθών⁵⁴⁰. Αυτή η χρησιμότητα επεκτάθηκε και πέρα από την Κρήτη, όπως αποδεικνύεται από την ευρεία διάδοση των ψευδόστομων αμφορέων στο Αιγαίο, από την ηπειρωτική Ελλάδα μέχρι τα νησιά και την λεκάνη της Νοτιοανατολικής Μεσογείου.

⁵³⁶Haskell, 1985, 225.

⁵³⁷ Γίνεται παρουσίαση των ομάδων στο κεφάλαιο 1 (IV. Τυπολογικές προσεγγίσεις).

⁵³⁸Haskell, Day, Killen, 2011, 115-120.

⁵³⁹Pratt, 2016, 42.

⁵⁴⁰Haskell, Day, Killen, 2011, 125-131.

6.3 Κατανομή στο Αιγαίο και στην ΝΑ Μεσόγειο

Η κατανομή των ψευδόστομων αμφορέων στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο αντανακλά την ευρεία χρήση τους στα εμπορικά δίκτυα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η κατανομή τους καταδεικνύει ένα σαφές μοτίβο εμπορίου που συνδέεται με οικονομικές, πολιτιστικές και ενδεχομένως πολιτικές συνδέσεις μεταξύ των περιοχών.

Σε νησιωτικές θέσεις στο Αιγαίο αποκαλύφθηκαν αποθέματα αυτών των αγγείων, ενώ μεγάλος αριθμός εντοπίστηκε σε ανακτορικές θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Αυτές οι συγκεντρώσεις μπορεί να αντιπροσωπεύουν πολιτιστικές σχέσεις ή ελεγχόμενο εμπόριο με την Κρήτη, ιδιαίτερα μετά την κατάκτησή της από τους μυκηναίους. Ωστόσο, οι ψευδόστομοι αμφορείς εντοπίζονται σε διάφορες θέσεις στην Νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου⁵⁴¹ (**Εικ. 36**).

Στο Tell Abu Hawam στο Ισραήλ έχει έρθει στο φως σχεδόν το 75% των παραδειγμάτων που προέρχονται από τους ανασκαφικούς ορίζοντες της Μέσης Ανατολής (**Εικ. 37**). Το ποσοστό αυτό, μεταφράζεται σε τουλάχιστον 50 ψευδόστομους αμφορείς της Υστερομινωικής ΙΙΑ-B περιόδου, που προέρχονται από εργαστήρια της Κρήτης. Αυτή η τοποθεσία λειτουργούσε πιθανότατα ως σημαντικός διαμετακομιστικός κόμβος, διοχετεύοντας εμπορεύματα στην ενδοχώρα⁵⁴². Η παρουσία ψευδόστομων αμφορέων σε τοποθεσίες στην ενδοχώρα υποδηλώνει δευτερεύουσες εμπορικές διαδρομές ή επαναχρησιμοποίηση των αγγείων.

Στην Αίγυπτο, οι κρητικοί ψευδόστομοι αμφορείς είναι λιγότερο συνηθισμένοι. Παραδείγματα, που χρονολογούνται στον 13^ο αιώνα π.Χ, έχουν βρεθεί κατά μήκος της ακτής και στο Δέλτα του Νείλου, τονίζοντας τον περιορισμένο αλλά στρατηγικό τους ρόλο στο αιγυπτιακό-αιγαιακό εμπόριο⁵⁴³. Στην Ιταλία, αντίστοιχα αγγεία της Υστερομινωικής ΙΙΑ-B περιόδου, προέρχονται από τους ανασκαφικούς ορίζοντες στη Σαρδηνία και τη νότια Ιταλία⁵⁴⁴.

Στην Κύπρο, η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε πάνω από 110 αγγεία ψευδόστομους αμφορείς, με την πλειονότητα να προέρχεται από ταφές⁵⁴⁵ (**Εικ. 38**). Το

⁵⁴¹ Ben- Shlomo, Nodarou, Rutter, 2011.

⁵⁴² Ben- Shlomo, Nodarou, Rutter, 2011, 337.

⁵⁴³ Ben- Shlomo, Nodarou, Rutter, 2011, 336.

⁵⁴⁴ Day, Joyner, 2005.

⁵⁴⁵ Obershaw, 2011.

γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιοχές της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, όπου τα αγγεία βρέθηκαν σε οικιστικά / αποθηκευτικά περιβάλλοντα. Οι πετρογραφικές μελέτες επιβεβαιώνουν ένα μείγμα μινωικής και μυκηναϊκής προέλευσης για τους ψευδόστομους αμφορείς. Τα αγγεία εμφανίζονται στους αρχαιολογικούς ορίζοντες του νησιού, από την Υστερομινωική ΙΑ-ΙΒ έως και την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ⁵⁴⁶.

Η ευρεία χρήση και μετακίνηση των ψευδόστομων αμφορέων αντικατοπτρίζει πολύπλοκα εμπορικά δίκτυα που περιλάμβαναν μαζική μεταφορά εμπορευμάτων, όπως το ελαιόλαδο και το κρασί. Η παρουσία τους σε διάφορα περιβάλλοντα σε όλη τη Μεσόγειο υπογραμμίζει το ρόλο τους ως ουσιώδη στοιχεία στις οικονομικές και πολιτιστικές ανταλλαγές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

⁵⁴⁶ Ben- Shlomo, Nodarou, Rutter, 2011, 338.

Κεφάλαιο 7. Η πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων: Οι επιπτώσεις στην κεραμική παραγωγή

7.1 Αποσύνθεση/καταστροφή της κεντρικής παραγωγής

Η παρακμή των ανακτόρων στο τέλος της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ περιόδου σηματοδότησε μια μεταβατική περίοδο με σημαντικές αλλαγές στον κόσμο του Αιγαίου. Αυτή η περίοδος, γνωστή ως Υστεροελλαδική ΙΙΓ, είδε μια σημαντική αναδιαμόρφωση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δομών. Η καταστροφή του ανακτορικού συστήματος στην ηπειρωτική Ελλάδα πιθανώς προκάλεσε εκτεταμένες αναταραχές σε όλο το Αιγαίο⁵⁴⁷.

Οι τοπικές κοινότητες αναζήτησαν εναλλακτικές πολιτικές δομές που θα αντικαθιστούσαν τη συγκεντρωτική εξουσία των ανακτόρων. Στοιχεία από νησιά όπως η Νάξος, η Ρόδος και η Πάρος υποδηλώνουν την ανάδυση τοπικών αρχουσών τάξεων⁵⁴⁸. Αυτές οι ελίτ καλλιέργησαν νέες κοινωνικές ιεραρχίες που είχαν τις ρίζες τους στη φυλετική οργάνωση και διατήρησαν επαφή με το παρελθόν μέσω των ταφικών πρακτικών. Η ευημερία και η αυτάρκεια αυτών των κοινοτήτων συνέβαλαν στην ικανότητά τους να προσαρμόζονται εν μέσω των ευρύτερων αναταραχών.

Το αρχαιολογικά ευρήματα αποκαλύπτουν μια αποκέντρωση της παραγωγής, με εργαστήρια που λειτουργούσαν ανεξάρτητα και όχι υπό τον έλεγχο ανακτορικών κέντρων. Οικισμοί όπως η Γρόττα στη Νάξο, η Ιαλυσός στην Ρόδο και οι Κουκουναριές στην Πάρο απεικονίζουν αυτή την αλλαγή. Παράλληλα, ο τοπικισμός αποτέλεσε καθοριστικό χαρακτηριστικό της μετανακτορικής περιόδου. Τα νησιά ακολούθησαν αποκλίνουσες πορείες που επηρεάστηκαν από τις τοπικές πολιτιστικές παραδόσεις και τις γεωγραφικές συνθήκες⁵⁴⁹. Για παράδειγμα, ενώ ορισμένες περιοχές διατήρησαν τη συνέχεια στις ταφικές πρακτικές και τα οικιστικά πρότυπα, άλλες γνώρισαν έντονες αλλαγές, όπως η εμφάνιση οχυρωμένων τοποθεσιών στην ενδοχώρα και η μείωση της παράκτιας κατοίκησης⁵⁵⁰. Αυτή η ποικιλομορφία αντανακλά τον κατακερματισμό του άλλοτε ενιαίου μυκηναϊκού πολιτιστικού τοπίου.

⁵⁴⁷Knapp, Manning, 2016, 100.

⁵⁴⁸Vlachopoulos, Georgiadis, 2015, 356.

⁵⁴⁹Knapp, Manning, 2016, 137-138.

⁵⁵⁰Vlachopoulos, Georgiadis, 2015, 353.

Παρά τη διάλυση της κεντρικής εξουσίας, το εμπόριο διατηρήθηκε. Τα δίκτυα ανταλλαγών διευκόλυναν τη ροή αγαθών, ιδεών και τεχνολογιών, προωθώντας έναν βαθμό πολιτιστικής συνοχής σε ολόκληρη την περιοχή⁵⁵¹. Ωστόσο, η φύση αυτής της αλληλεπίδρασης μετατοπίστηκε από την κυριαρχία των ανακτορικών οικονομιών σε πιο τοπικά και ανταγωνιστικά συστήματα. Τέλος, οι οχυρώσεις των οικισμών υποδηλώνουν ότι οι ανησυχίες για την ασφάλεια ήταν σημαντικές κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Η κατασκευή αμυντικών τειχών σε τοποθεσίες όπως η Γρόττα⁵⁵² και οι Κουκουναριές⁵⁵³ υποδηλώνει μια απάντηση σε πιθανές απειλές, που συνδέεται με την ευρύτερη αστάθεια της εποχής.

⁵⁵¹ Vlachopoulos, Georgiadis, 2015, 355-356.

⁵⁵² Vlachopoulos, Georgiadis, 2015, 344.

⁵⁵³ Schilardi, 1984.

7.2 Δημιουργία σχημάτων με βάσει τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας

Η παρακμή του ανακτορικού συστήματος επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή κεραμικής. Η κεραμική της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ περιόδου στις Κυκλάδες και στα Δωδεκάνησα αντανακλά τόσο τη συνέχεια με τις παλαιότερες παραδόσεις όσο και την εμφάνιση περιφερειακών τεχνοτροπιών. Για παράδειγμα, οι χημικές αναλύσεις κεραμικής από θέσεις όπως η Ιαλυσός στη Ρόδο αποκαλύπτουν σημαντικές αλλαγές στα πρότυπα παραγωγής και κατανάλωσης μεταξύ της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ-B και Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ περιόδου⁵⁵⁴.

Κατά τη διάρκεια Υστεροελλαδικής ΙΙΑ-B περιόδων, μεγάλο μέρος της κεραμικής που αποκαλύφθηκε στους τάφους προερχόταν από την ηπειρωτική χώρα. Τα περισσότερα αγγεία προέρχονταν από την Αργολίδα, με σχετικά λίγα σκεύη να αποτελούν προϊόντα τοπικής παραγωγής⁵⁵⁵. Αυτό το μοτίβο έρχεται σε αντίθεση με την καθημερινή κεραμική σε οικισμούς όπως της Ιαλυσού, η οποία ήταν κατά κύριο λόγο τοπικής παραγωγής. Το γεγονός αυτό ίσως υποδηλώνει ότι τα εισηγμένα προϊόντα προορίζονταν για συγκεκριμένα πλαίσια, όπως οι ταφικές προσφορές⁵⁵⁶.

Ωστόσο, με την παρακμή των ανακτόρων παρατηρείται σημαντική αύξηση της τοπικά παραγόμενης κεραμικής, με τα εισαγόμενα αγγεία να εμφανίζονται με περιορισμένη συχνότητα. Η Ρόδος παρουσιάζει μια ξεχωριστή κεραμική παράδοση κατά την πρώιμη-μέση φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ περιόδου, ενσωματώνοντας διακοσμητικά στοιχεία εμπνευσμένα από κρητικά μοτίβα⁵⁵⁷. Ο ψευδόστομος αμφορέας του πολυποδικού ρυθμού αποτελεί χαρακτηριστικό σχήμα της ροδιακής κεραμικής παραγωγής. Το συγκεκριμένο σχήμα και η διακόσμησή του αναδεικνύει τις περιφερειακές αλληλεπιδράσεις, ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει την ξεχωριστή τοπική ταυτότητά του⁵⁵⁸.

Στα βόρεια Δωδεκάνησα, νησιά όπως η Κως, η Κάλυμνος και η Αστυπάλαια ανέπτυξαν μια κοινή κεραμική παράδοση. Χαρακτηρίζεται από εικονογραφικά μοτίβα που απεικονίζουν πουλιά, ψάρια και ανθρώπινες μορφές. Τα εικονογραφικά θέματα

⁵⁵⁴Vlachopoulos, Georgiadis, 2015, 351.

⁵⁵⁵Eerbeek, 2014, 121-126.

⁵⁵⁶Marketou, 2009, 90-92.

⁵⁵⁷Vlachopoulos, Georgiadis, 2015, 352.

⁵⁵⁸Doi, 2006, 76.

εμφανίζονται σε μια ποικιλία αγγείων, όπως αμφοροειδείς κρατήρες και ψευδόστομοι αμφορείς⁵⁵⁹.

Η στροφή προς την αύξηση της τοπικής παραγωγής κατά την περίοδο της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ αντανακλά την αποκέντρωση των ανακτορικών οικονομιών και την ανάδυση αυτόνομων νησιωτικών κέντρων. Η παραγωγή κεραμικής έγινε ένα ουσιαστικό μέσο για την έκφραση της πολιτιστικής ταυτότητας και της οικονομικής αυτάρκειας στον μετανακτορικό κόσμο του Αιγαίου.

⁵⁵⁹Eerbeek, 2014,

Κεφάλαιο 8. Συμπεράσματα

8.1 Γεωγραφική κατανομή, χρονολογική εξέλιξη

Η γεωγραφική κατανομή των πρώιμων ψευδόστομων αμφορέων αντικατοπτρίζει την σταδιακή υιοθέτησή τους σε ολόκληρη την περιοχή του Αιγαίου. Τα πρώτα παραδείγματα αγγείων προέρχονται από τους αρχαιολογικούς ορίζοντες της Μεσομινωικής ΙΙΙ και είναι εξαιρετικά σπάνια. Έχουν αποκαλυφθεί ελάχιστοι ψευδόστομοι αμφορείς, σε θέσεις όπως ο Κομμός στην Κρήτη και η Αγία Ειρήνη στην Κέα⁵⁶⁰.

Μέχρι την Υστερομινωική ΙΑ, η κατανομή διευρύνθηκε ελαφρώς, με αγγεία από την Κάτω Ζάκρο και την Κνωσό, ενώ δυο ακόμη ψευδόστομοι αμφορείς αποκαλύφθηκαν στην Αγία Ειρήνη της Κέας. Ο κυκλαδικός οικισμός στο Ακρωτήρι της Θήρας απέδωσε σημαντικό αριθμό ψευδόστομων αμφορέων κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου⁵⁶¹. Το σχήμα του αγγείου φαίνεται ότι θεωρήθηκε αρκετά σημαντικό ώστε οι Κυκλαδίτες αγγειοπλάστες να το υιοθετήσουν και να το αναπαράγουν σε τοπικό επίπεδο, αν και οι εξαγωγές από τις Κυκλάδες παρέμειναν ελάχιστες⁵⁶².

Στην Υστερομινωική ΙΒ/Υστερομινωική ΙΙΑ, ο ψευδόστομος αμφορέας γνώρισε πιο ευρεία διάδοση. Εμφανίζεται με μεγαλύτερη συνέπεια στην Κρήτη και σε άλλα νησιά, όπως η Μήλος, τα Κύθηρα, η Ρόδος, η Κάρπαθος. Αποκαλύφθηκαν ακόμη αγγεία και στην Μίλητο, στη Μικρά Ασία⁵⁶³. Παρά την αυξημένη γεωγραφική κατανομή, ο ψευδόστομος αμφορέας εξακολουθεί να εμφανίζεται σε σχετικά μικρές ποσότητες στις περισσότερες θέσεις. Παράλληλα, την περίοδο αυτή εισάγονται οι διακοσμημένοι με θαλάσσιο ρυθμό ψευδόστομοι αμφορείς. Είναι συνήθως αγγεία με πλατύ ωοειδές σχήμα, με μικρή προχοή και τρεις λαβές⁵⁶⁴.

Ο ψευδόστομος αμφορέας εμφανίζεται στην ηπειρωτική Ελλάδα για πρώτη φορά στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ. Αγγεία με πλατύ ωοειδές σώμα, μικρή προχοή και τρεις λαβές αποκαλύπτονται σε θέσεις όπως η Εύβοια, η Αθήνα, η Αργολίδα, η Πύλος,

⁵⁶⁰Haskell, 1985.

⁵⁶¹Katsa, 2021, 299-302.

⁵⁶²Haskell, 1985, 224-225.

⁵⁶³Pratt, 2016, 39-41.

⁵⁶⁴Haskell, 1985, 225.

η Θήβα⁵⁶⁵. Ψευδόστομοι αμφορείς έρχονται στο φως περιστασιακά σε τάφους, γεγονός που υποδηλώνει μια μετατόπιση της λειτουργίας τους, ώστε να περιλαμβάνουν τελετουργικές ή ταφικές χρήσεις. Ωστόσο, οι πρώιμοι ψευδόστομοι αμφορείς συνδέονται περισσότερο με το εμπόριο σε μεγάλες αποστάσεις κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου⁵⁶⁶.

Στη σχετικά σύντομη περίοδο της Υστερομινωικής ΙΙ/Υστεροελλαδικής ΙΙΒ, τα αγγεία είναι σπάνια, σε σύγκριση με τις προηγούμενες και μεταγενέστερες φάσεις. Οι ψευδόστομοι αμφορείς δεν εμφανίζονται σε μεγάλους αριθμούς στην ηπειρωτική χώρα μέχρι την Υστεροελλαδική ΙΙΑ, τονίζοντας περαιτέρω το περιορισμένο εύρος της πρώιμης διάδοσής τους. Μέχρι και την Υστεροελλαδική ΙΙΒ1, τα αγγεία συναντώνται τόσο σε οικιστικά σύνολα, όσο και σε ταφικά και υπάρχουν τρεις διακριτοί τύποι: ο ψηλός κωνικός /απίοσχημος, ο σφαιρικός και ο πιεσμένος⁵⁶⁷. Τέλος από την πρώιμη μέχρι και την νεότερη Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ οι ψευδόστομοι αμφορείς αποτελούν ένα αγγείο εγνωσμένης πολιτιστικής σημασίας. Συναντώνται σε τάφους σε πολλές θέσεις στο νησιωτικό Αιγαίο, τα παράλια της Μικράς Ασίας και την Νοτιοανατολική Μεσόγειο, ενώ επικρατεί αποκλειστικά ο σφαιρικός ψευδόστομος αμφορέας με πιεσμένο επίπεδο ή επικλινή ώμο⁵⁶⁸.

8.2 Συμβολική και πολιτιστική σημασία

Η πολιτιστική σημασία των ψευδόστομων αμφορέων έγκειται στο ρόλο τους, ως μέσο κοινωνικής και τελετουργικής έκφρασης στις κοινωνίες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Τα αγγεία αυτά, ξεχωριστά ως προς το σχεδιασμό και τη διαδικασία κατασκευής τους, πιθανώς να θεωρούνταν ευρέως αντικείμενα κύρους και δείκτες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης⁵⁶⁹.

Οι ψευδόστομοι αμφορείς ενσωματώθηκαν στην καθημερινή ζωή και εντάχθηκαν σε οικιακά και ταφικά περιβάλλοντα. Η παρουσία τους σε τάφους υπογραμμίζει την αξία τους ως κτερίσματα, αντανακλώντας μια συμβολική σύνδεση

⁵⁶⁵Haskell, 1985, 224.

⁵⁶⁶Haskell, 1985, 225.

⁵⁶⁷Mountjoy, 1985, 111-113.

⁵⁶⁸Mountjoy, 1985, 196.

⁵⁶⁹Spagnoli, 2016, 186-187.

με τον νεκρό⁵⁷⁰, η οποία είτε αφορούσε την εν ζωή σχέση του με το εμπόριο, είτε την κοινωνική του τάξη. Τα διακοσμητικά μοτίβα σε αυτά τα αγγεία, που κυμαίνονταν από εικονογραφικά έως γεωμετρικά σχέδια, ενίσχυαν την αισθητική σημασία τους.

Κατά τη διάρκεια της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας λάμβαναν χώρα σπονδές με κρασί, γάλα, μέλι, νερό ή αίμα. Τα αγαθά αυτά χύνονταν στη γη για να τιμηθούν οι αποθανόντες ή οι θεότητες. Είναι πιθανό ότι αυτό το τελετουργικό έλκει τις ρίζες του από τους Μυκηναίους, κάτι που αποδεικνύεται από την παρουσία των ψευδόστομων αμφορέων και άλλων αγγείων αποθήκευσης ή πόσης σε ταφικά σύνολα⁵⁷¹. Τα κτερίσματα από την Ιαλυσό περιλάμβαναν συχνά έναν συνδυασμό αγγείων που σχετίζονταν με την αποθήκευση υγρών, με τους ψευδόστομους αμφορείς να κυριαρχούν.

Σε τάφους που περιείχαν κεραμικά, στα νησιά των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων που εξετάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός ψευδόστομων αμφορέων. Ειδικότερα, από την Υστεροελλαδική ΠΙΑ2 και έπειτα, οι ψευδόστομοι αμφορείς αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό κλειστών σχημάτων που προέρχονται από τις ταφές. Επομένως, η ενσωματωμένη των αγγείων, ως κτερίσμα στα ταφικά έθιμα, πιθανώς να αντανakλούσε την κοινωνική θέση του νεκρού. Ένα αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι οι ψευδόστομοι αμφορείς που βρέθηκαν σε τάφους συχνά δεν διατηρούσαν τα πώματά τους, γεγονός που δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο χρήσης τους στις ταφικές πρακτικές. Υπάρχει η πιθανότητα τα αγγεία αυτά να εναποτίθενται άδεια ή ανοιγμένα⁵⁷². Αυτό πιθανώς να συνέβαινε, είτε επειδή το περιεχόμενό τους είχε καταναλωθεί κατά τη διάρκεια της κηδείας, είτε επειδή έμεναν επίτηδες ανοιχτά ώστε να «χρησιμοποιηθούν» από τον νεκρό στη μεταθανάτια ζωή⁵⁷³. Μια άλλη πιθανή εξήγηση είναι ότι οι ψευδόστομοι αμφορείς με αρωματικά έλαια αφήνονταν ανοιχτοί για να διαχυθεί το άρωμα, δημιουργώντας μια πιο ευχάριστη ατμόσφαιρα στον ταφικό θάλαμο⁵⁷⁴.

⁵⁷⁰Ritacco, 2007, 233-234.

⁵⁷¹Ritacco, 2007, 218.

⁵⁷² Βλαχόπουλος, 2012, 88.

⁵⁷³ Βλαχόπουλος, 2012, 88.

⁵⁷⁴ Βλαχόπουλος, 2012, 89.

8.3 Εμπορική και οικονομική σημασία.

Ο ψευδόστομος αμφορέας διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στα οικονομικά συστήματα του Αιγαίου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η εμφάνισή του ως εξειδικευμένου αγγείου για τη μεταφορά χύδην φορτίων αναδεικνύει την εξάρτηση των αιγαιακών οικονομιών από συγκεκριμένα εμπορεύματα τόσο για το τοπικό όσο και για το εμπόριο σε μεγάλες αποστάσεις.

Η παραγωγή των ψευδόστομων αμφορέων επικεντρώθηκε αρχικά στην Κρήτη. Τα τυποποιημένα χαρακτηριστικά τους υποδηλώνουν μια ιδιαίτερα οργανωμένη διαδικασία κατασκευής⁵⁷⁵. Αυτή η τυποποίηση πιθανόν καθοδηγήθηκε από τις ανάγκες των ανακτόρων, τα οποία έδιναν σημασία στην αποτελεσματική αποθήκευση και μεταφορά πολύτιμων υγρών, όπως το ελαιόλαδο και το κρασί. Τα εμπορεύματα αυτά δεν ήταν μόνο ζωτικής σημασίας για την τοπική κατανάλωση, αλλά λειτουργούσαν επίσης ως βασικά εμπορικά αγαθά εντός του Αιγαίου και πέραν αυτού. Τα ανάκτορα λειτουργούσαν ως κεντρικοί κόμβοι οικονομικής δραστηριότητας, επιβλέποντας την παραγωγή των ψευδόστομων αμφορέων και των εμπορευμάτων που περιείχαν. Στοιχεία από ανακτορικές θέσεις, όπως η Κνωσός και η Φαιστός, καταδεικνύουν ότι η παραγωγή των αγγείων ήταν στενά συνδεδεμένη με τις διοικητικές λειτουργίες⁵⁷⁶.

Η διεύρυνση της παραγωγής ψευδόστομων αμφορέων κατά τη διάρκεια της Υστερομινωικής ΠΑ περιόδου σηματοδότησε μια σημαντική αλλαγή στα οικονομικά συστήματα του Αιγαίου. Καθώς η Κνωσός εδραίωνε τον έλεγχό της στην Κρήτη, οι ψευδόστομοι αμφορείς έγιναν σταδιακά βασικό συστατικό των διαπεριφερειακών εμπορικών δικτύων που συνέδεαν το Αιγαίο με την ανατολική Μεσόγειο⁵⁷⁷. Η ευρεία κατανομή των αγγείων σε θέσεις στη μυκηναϊκή ενδοχώρα, στα κυκλαδίτικα νησιά, ακόμη και στην Σύρο-Παλαιστινιακή ακτή «σκιαγραφεί» το ρόλο του ψευδόστομου αμφορέα ως βασικό σκεύος για τη μεταφορά πολύτιμων αγαθών⁵⁷⁸. Η ομοιομορφία των αγγείων διευκόλυνε επίσης την αναγνώριση και την αποδοχή τους σε διάφορα εμπορικά δίκτυα, υπογραμμίζοντας τη χρησιμότητά τους σε μια περίοδο που χαρακτηριζόταν από αυξανόμενη οικονομική πολυπλοκότητα.

⁵⁷⁵Haskell, 1985.

⁵⁷⁶Pratt, 2016, 39-41.

⁵⁷⁷Haskell, 1985, 226.

⁵⁷⁸Ben- Shlomo, Nodarou, Rutter, 2011.

Ωστόσο, με την κατάρρευση των ανακτορικών συστημάτων κατά την Υστερομινωική / Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, οι ψευδόστομοι αμφορείς παύουν να διαδραματίζουν τον πρωταρχικό ρόλο στο εμπόριο. Οι συγκεντρωτικές οικονομίες που υποστήριζαν την παραγωγή και τη διανομή των αγγείων σε μεγάλη κλίμακα καταστράφηκαν, οδηγώντας σε μείωση της κατασκευής και της χρήσης τους⁵⁷⁹. Η στροφή προς τις τοπικές οικονομίες κατέστησαν τους ψευδόστομους αμφορείς λιγότερο απαραίτητα σκεύη. Η αντικατάστασή τους από απλούστερα και πιο ευέλικτα δοχεία, όπως οι αμφορείς, αντανakλά τις μεταβαλλόμενες προτεραιότητες των μετανακτορικών οικονομιών, οι οποίες έδιναν έμφαση στην προσαρμοστικότητα και την αποδοτικότητα των πόρων έναντι της τυποποίησης⁵⁸⁰.

Η οικονομική και εμπορική σημασία του ψευδόστομου αμφορέα αντανakλά την ευρύτερη πορεία των οικονομικών συστημάτων του Αιγαίου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Η άνοδός του αναδεικνύει τον ρόλο των συγκεντρωτικών ανακτορικών οικονομιών στην προώθηση της εξειδίκευσης και τη διευκόλυνση του εμπορίου μεγάλης εμβέλειας. Η παρακμή του, πιθανώς υπογραμμίζει τον αντίκτυπο των κοινωνικοπολιτικών αναταραχών που επέφερε η παρακμή του ανακτορικού συστήματος.

⁵⁷⁹Pratt, 2016, 51-52.

⁵⁸⁰Pratt, 2016, 55-56.

Κεφάλαιο 9. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Ο μυκηναϊκός πολιτισμός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της αιγαιακής προϊστορίας. Παρά τη σημαντική πρόοδο στη μυκηναϊκή αρχαιολογία, αρκετές θέσεις και περιοχές παρουσιάζουν μια επιτακτική ανάγκη για μελλοντική έρευνα. Τέτοιες έρευνες είναι απαραίτητες όχι μόνο για την κάλυψη των κενών στην κατανόηση των μυκηναϊκών κοινωνικοπολιτικών δομών, των εμπορικών δικτύων και των πολιτιστικών πρακτικών, αλλά και για την αποκάλυψη των αποχρώσεων των τοπικών προσαρμογών και αλληλεπιδράσεων εντός του ευρύτερου μυκηναϊκού κόσμου.

Η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα του μυκηναϊκού πολιτισμού σε νησιά όπως η Κίμωλος, η Άνδρος και η Τήνος είναι υψίστης σημασίας. Αυτά τα νησιά, βρίσκονται σε στρατηγικά σημεία κατά μήκος των θαλάσσιων οδών. Είναι πιθανό να διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στη διευκόλυνση του εμπορίου, των πολιτιστικών ανταλλαγών και της διάδοσης της μυκηναϊκής επιρροής σε όλο το Αιγαίο. Ωστόσο, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από αυτές τις τοποθεσίες ισχνές, αφήνοντας σημαντικά κενά στην ευρύτερη αφήγηση της μυκηναϊκής επέκτασης και αλληλεπίδρασης.

Παράλληλα, ένα σημαντικό κεραμικό υλικό από το νησί της Αστυπάλαιας παραμένει αδημοσίευτο. Η Υστεροελλαδική κεραμική από τους τάφους του Αρμενοχωρίου και του Σύγκαιρου αποτελεί έναν σημαντικό αρχαιολογικό πόρο, που έχει τη δυνατότητα να διευρύνει την κατανόησή μας για την προϊστορία του Αιγαίου. Καθώς ο υλικός πολιτισμός παρέχει συχνά άμεσες αποδείξεις για τις πρακτικές και τις αλληλεπιδράσεις των αρχαίων κοινωνιών, η μελέτη και η δημοσίευση αυτών των αγγείων θα οριοθετήσει τον ρόλο της Αστυπάλαιας στον ευρύτερο μυκηναϊκό κόσμο. Αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο, δεδομένης της έλλειψης συστηματικών μελετών που επικεντρώνονται στη δραστηριότητα του νησιού στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού σε σύγκριση με άλλα νησιά των Δωδεκανήσων.

Με την ενσωμάτωση θέσεων και αδημοσίευστων συνόλων στη συστηματική αρχαιολογική έρευνα, θα προστεθούν σημαντικά κομμάτια, που θα βελτιώσουν και θα ενισχύσουν την υπάρχουσα εικόνα για τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Οι μελλοντικές έρευνες, υποστηριζόμενες από λεπτομερή δημοσίευση και διεπιστημονική ανάλυση, όχι μόνο θα ενισχύσουν τις γνώσεις μας για μεμονωμένες τοποθεσίες, αλλά θα συμβάλουν και στην ολοκληρωμένη ανασυγκρότηση του ζωντανού και αλληλένδετου παρελθόντος του Αιγαίου.

Κεφάλαιο 10. Παράρτημα εικόνων.

Εικ. 1. Ενεπίγραφος ψευδόστομος αμφορέας από την Θήβα. Πετράκης 2010, 478, EIKONA 4.1A1.

Εικ. 2. Απεικόνιση μεθόδου σφραγίσματος ψευδόστομου αμφορέα. Van Damme, 2019, 95, fig.1.

Εικ. 3. Ψευδόστομος αμφορέας με τρεις λαβές. Haskell 1985, 223, III, 1.

Εικ. 4. Αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 289, fig. 1.

Εικ. 5. Αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, χωρίς διακόσμηση από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 295, fig. 10.

Εικ. 6. Διακοσμημένος με «ταινίες» αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 294, fig. 9.

Εικ. 7. Αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο, της δεύτερης ομάδας, από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 289, fig. 2.

Εικ. 8. Αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο, της τρίτης ομάδας, από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 290, fig. 3.

Εικ. 9. Αμφορείς με ελλειψοειδές στόμιο, χωρίς διακόσμηση από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 295, fig. 11.

Εικ. 10. Ψευδόστομος αμφορέας κρητικής προέλευσης, από το Ακρωτήρι Θήρας, Υστεροκυκλαδική I. Katsa, 2021, 299, fig. 20.

Εικ. 11. Δυο ψευδόστομοι αμφορείς (K4 και K5) της Υστεροελλαδικής IIIA2 περιόδου από την Κέα. Caskey, 1972, Plate 97.

Εικ. 12. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIA2 περιόδου από την Μήλο. Mountjoy, 1999, 905, fig. 367.

Εικ. 13. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, από τους θαλαμωτούς τάφους των Απλωμάτων. Vlachopoulos, 2006, Πίνακας 107.

Εικ. 14. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, τάφο A Καμίνι. Vlachopoulos, 2006, Πίνακας 2.

Εικ. 15. Διακοσμημένοι ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, τάφο A Καμίνι. Vlachopoulos, 2006, Πίνακας 6.

Εικ. 16. Διακοσμημένοι ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, τάφο A Καμίνι. Vlachopoulos, 2006, Πίνακας 7.

Εικ. 17. Μεσαίοι ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB από την ακρόπολη των Κουκουναριών. Koehl, 2021, 329, fig 412.

Εικ. 18. Μικροί σφαιρικοί ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB από την ακρόπολη των Κουκουναριών. Koehl, 2021, 345, fig 592-598.

Εικ. 19. Όστρακα από φιάλες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από το Βαθύ της Αστυπάλαιας. Vlachopoulos, Angelopoulou, 2019, 221, figure 24.33.

Εικ. 20. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIA2 περιόδου, από την Κω. Mountjoy, 1999, 1089, fig. 444.

Εικ. 21. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, από την Κω. Mountjoy, 1999, 1093, fig. 446.

Εικ. 22. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIG πρώιμης περιόδου, από την Κω. Mountjoy, 1999, 1101, fig. 450.

Εικ. 23. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIG ύστερης περιόδου, από την Κω με διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού. Doi, 2006, 655, plate, 78.

Εικ. 24. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIA2 περιόδου, από την Ρόδο. Mountjoy, 1999, 1000, fig. 405.

Εικ. 25. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIB περιόδου, από την Ρόδο. Mountjoy, 1999, 1018, fig. 415.

Εικ. 26. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIG περιόδου, από την Ρόδο. Mountjoy, 1999, 1042, fig. 428.

Εικ. 27. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υπομυκηναϊκής περιόδου, από την Ρόδο. Mountjoy, 1999, 1071, fig. 440.

Εικ. 28. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIG ύστερης περιόδου, από την Ρόδο με διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού. Doi, 2006, 628, plate, 50.

Εικ. 29. Ψευδόστομοι αμφορείς της Υστεροελλαδικής IIIG ύστερης περιόδου, από την Ρόδο με διακόσμηση πολυποδικού ρυθμού. Doi, 2006, 630, plate, 52.

Εικ. 30. Μεγάλος αποθηκευτικός ψευδόστομος αμφορέας της Υστεροελλαδικής/Υστερομινωικής IIIA2 περιόδου, από την Κάρπαθο. Mountjoy, 1999, 974, fig. 396.

Εικ. 31. Μικρός απιόσχημος ψευδόστομος αμφορέας της Υστεροελλαδικής/Υστερομινωικής IIIA2 περιόδου, από την Κάρπαθο. Mountjoy, 1999, 976, fig. 397.

Εικ. 32. Μικρός πιεσμένος ψευδόστομος αμφορέας της Υστεροελλαδικής/Υστερομινωικής IIIA2 περιόδου, από την Κάρπαθο. Mountjoy, 1999, 976, fig. 397.

Εικ. 33. Κατανομή των ψευδόστομων αμφορέων εντός της Κρήτης κατά την Μεσομινωική III-Υστερομινωική IB περίοδο. Pratt, 2016, 38, table. 4.

Εικ. 34. Κατανομή των ψευδόστομων αμφορέων στο Αιγαίο κατά την Μεσομινωική III-Υστερομινωική IB περίοδο. Pratt, 2016, 39, table. 5.

Εικ. 35. Σύγκριση ποσοτήτων ψευδόστομων αμφορέων και αμφορέων με ελλειψοειδές στόμιο, όπως αποκαλύφθηκαν στην Κρήτη κατά την Υστερομινωική II-Υστερομινωική IIIA1. Pratt, 2016, 40, table. 6.

Εικ. 36.Χάρτης που αποτυπώνει την κατανομή των ψευδόστομων αμφορέων στην λεκάνη της Νοτιοανατολικής Μεσογείου. Ben- Shlomo, Nodaru, Rutter, 2011, 331, fig.1.

Εικ. 37.Εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας της Υστερομινωικής ΙΙΑ2- Β περιόδου από το Tell Abu Hawam στο Ισραήλ. Ben- Shlomo, Nodaru, Rutter, 2011, 332, fig.2.

Εικ. 38.ψευδόστομος αμφορέας της Υστερομινωικής ΙΙΙΓ περιόδου από την Κύπρο. Myres, 1914, 49, no. 442.

Εικ. 1:

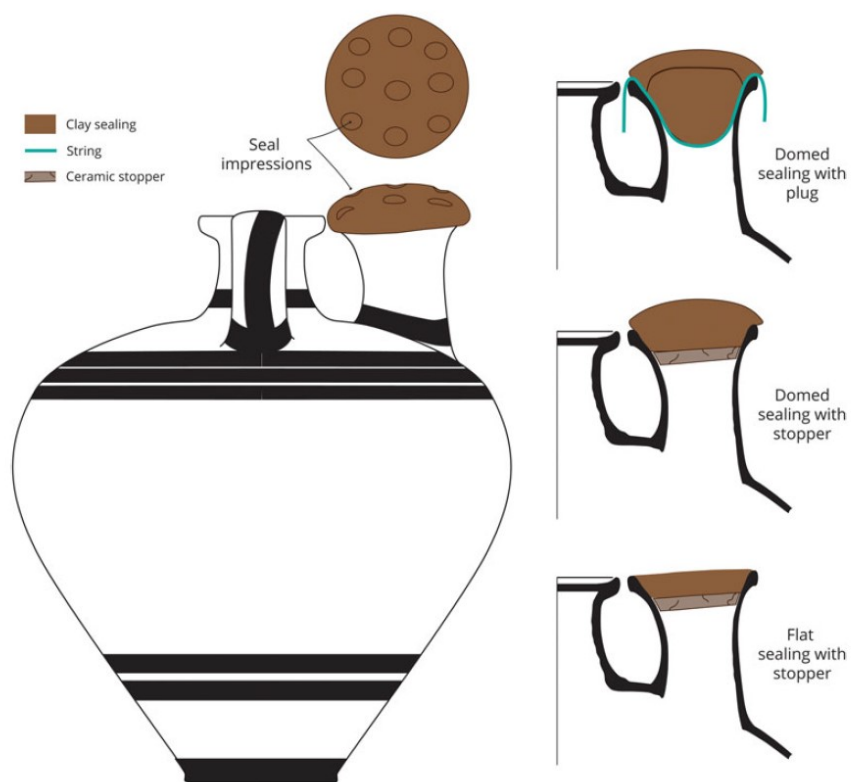

Fig. 2:

Fig. 3:

Εικ. 4:

Εικ. 5:

Εικ. 6:

Εικ. 7:

Εικ. 8:

Εικ. 9:

Εικ. 10:

Εικ. 11:

Εικ. 12:

Εικ. 13:

Εικ. 14:

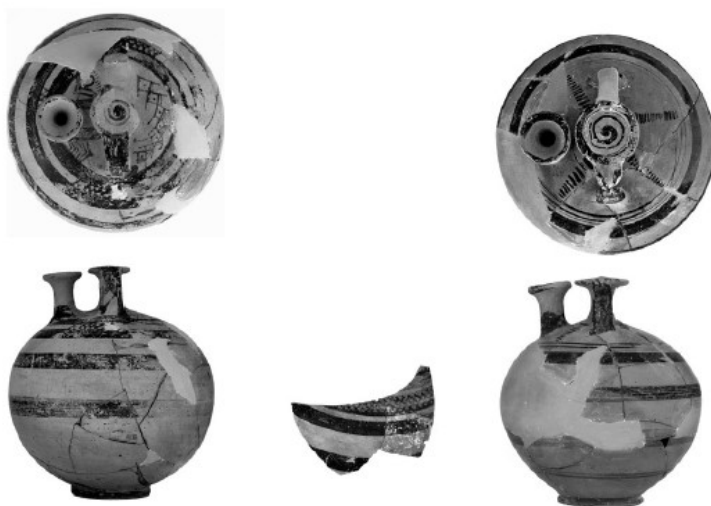
Εικ. 15:

Εικ. 16:

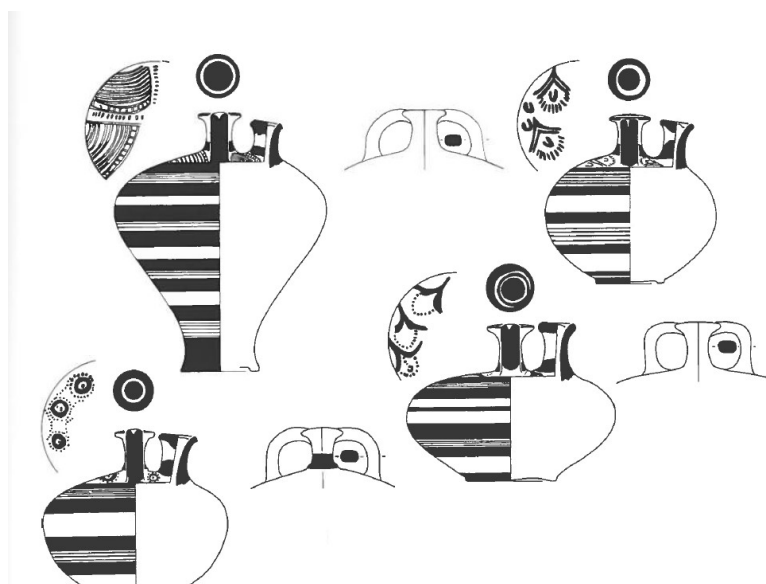
Εικ. 17:

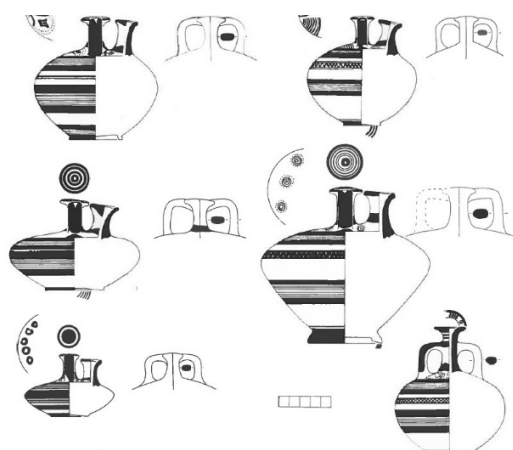
Εικ. 18:

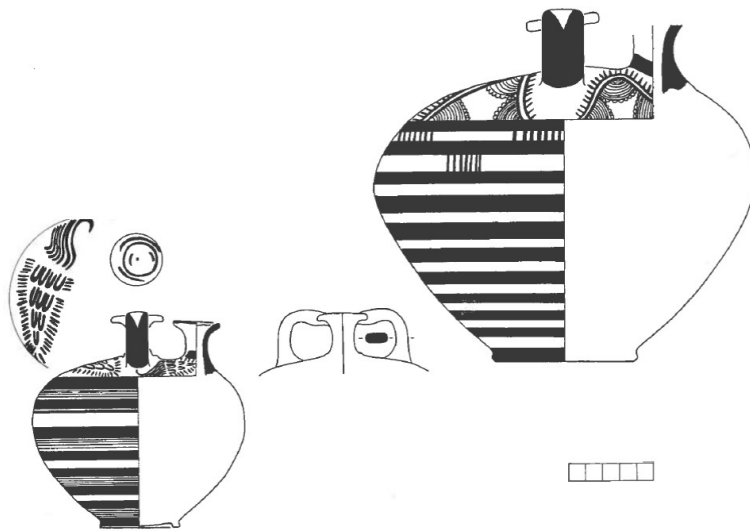
Εικ. 19:

Εικ. 20:

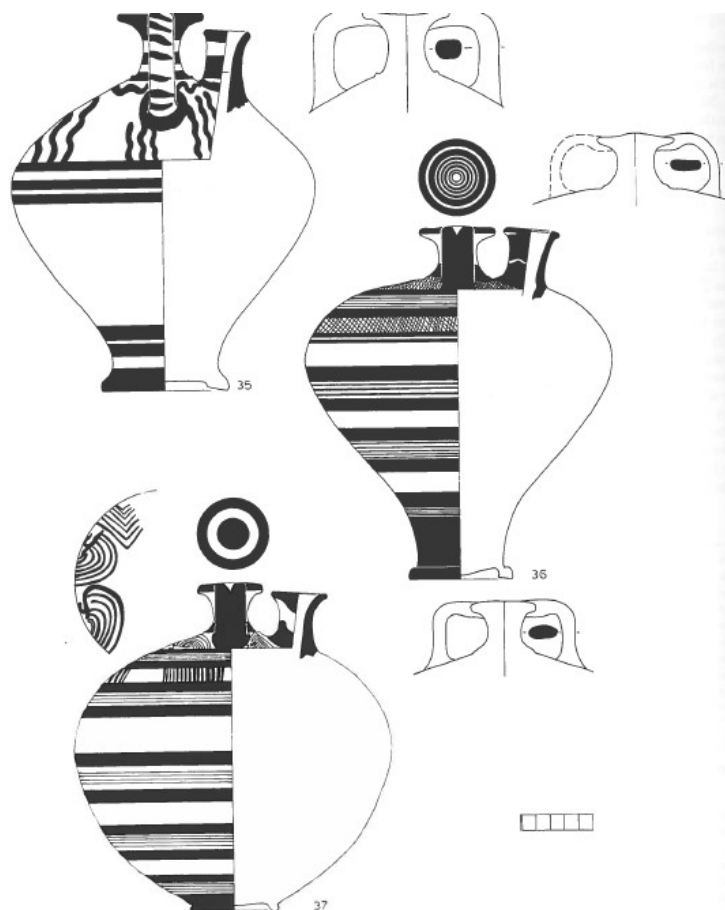
Εικ. 21:

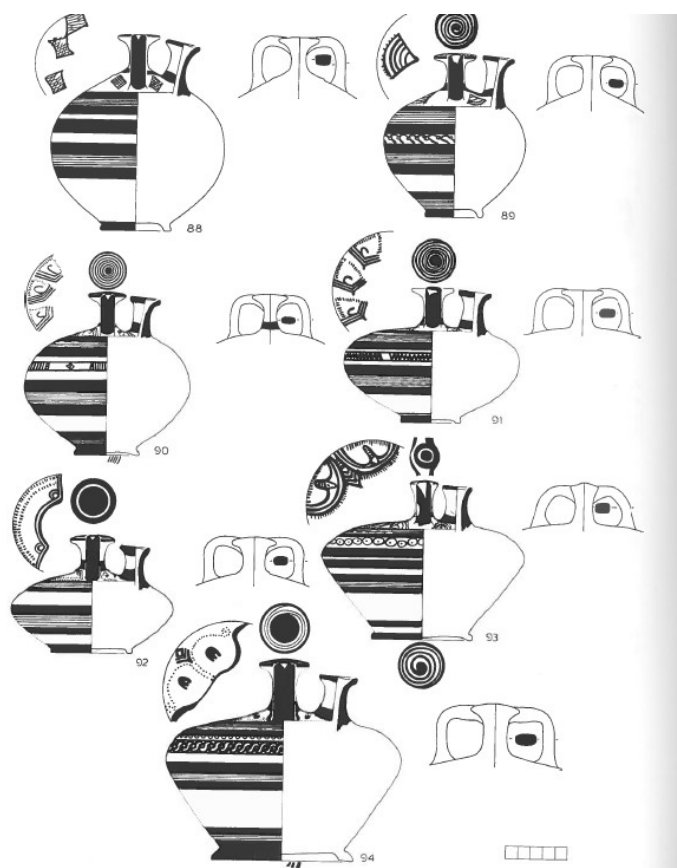
Εικ. 22:

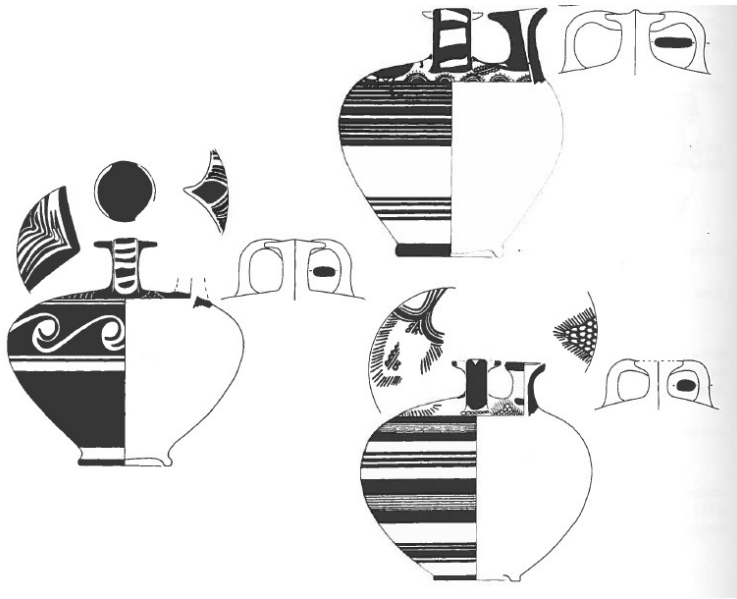
Εικ. 23:

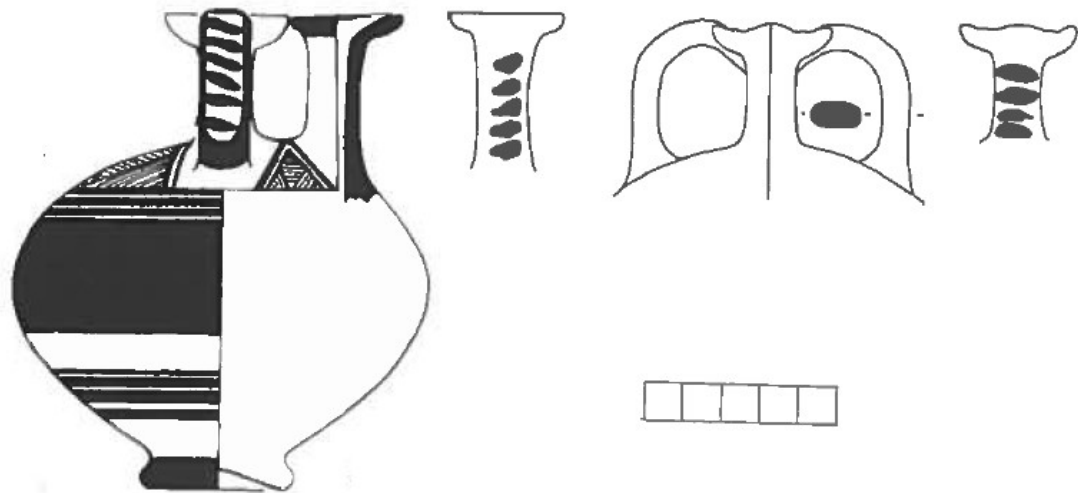
Εικ. 24:

Εικ. 25:

Εικ. 26:

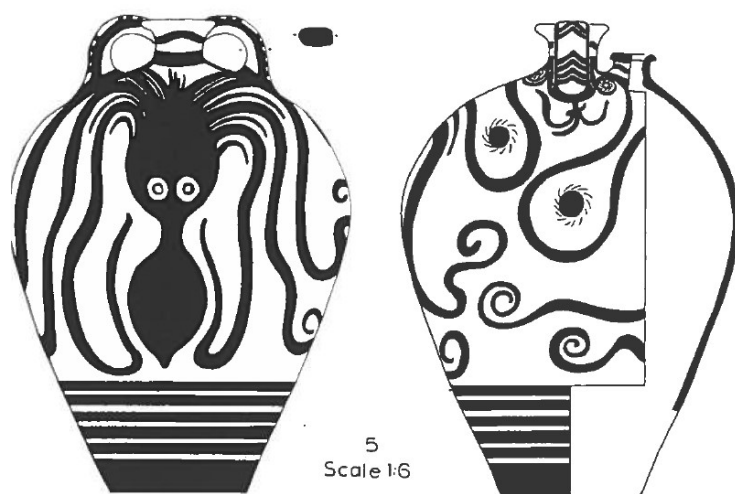
Εικ. 27:

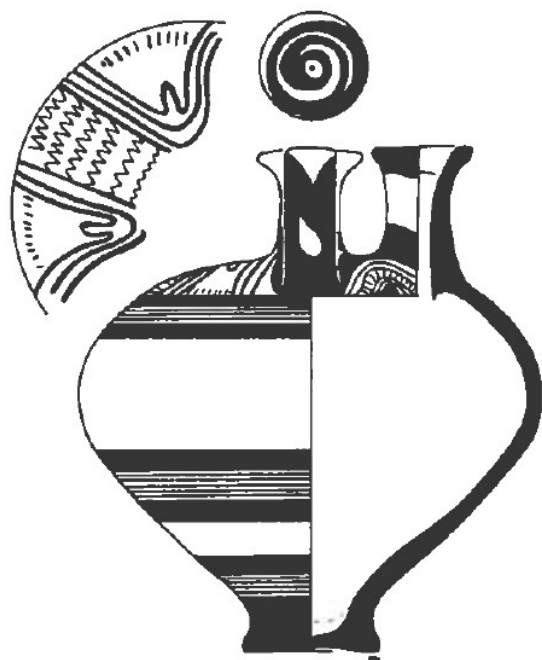
Εικ. 28:

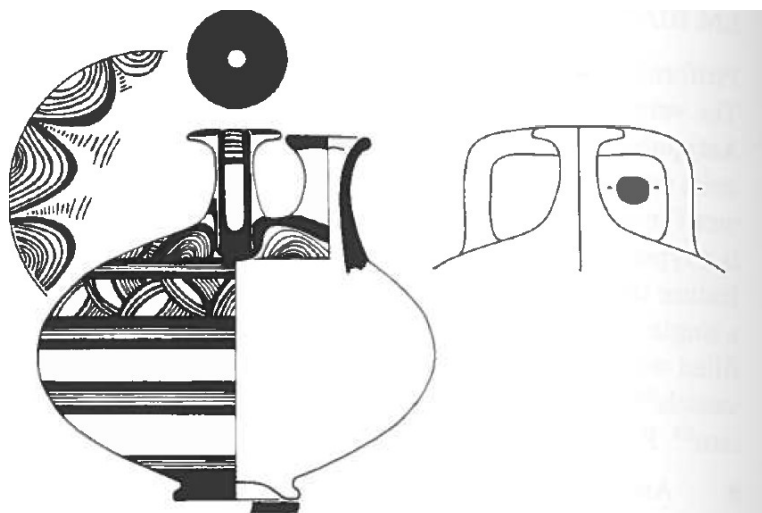
Εικ. 29:

Εικ. 30:

Εικ. 31:

Εικ. 32:

Site and Context	Period	Count	References
Ayia Triada			
Magazine 15	LM IB	3	Haskell 1985, 226–29, nos. 41–3
Chania			
Kastelli	LM IB	4	Haskell 1985, 226–29, no. 32; Andreadaki-Vlazaki 2011, fig. 12a, c,
Galatas			
Palace	MM III	1	Rethemiotakis and Christakis 2011, fig. 15
House 2	LM IB	1	Rethemiotakis and Christakis 2011, fig. 30
Gournia	LM IB	2	Haskell 1985, 226–29, nos. 39, 40
Kato Zakros ^a			
Palace, slope houses	MM III–LM IB	8	Platon 1971, 170; Haskell 1985, 226–29, nos. 6, 7, 46, 47–51
Knossos ^a			
South House, LM I house by acropolis	LM IA–B	17	Catling et al. 1979, nos. V.224 (pl. 9b), V.225 (pl. 9a); fig. 31; Haskell 1985, 226–29, nos. 10–13, 52; Mountjoy 2003, nos. 85–8, 62, 236–40
Kommos ^a			
Central Hillside	MM III	4	Shaw 1981, 215 n. 10, pl. 51b; Haskell 1985, 226–29, nos. 1–3
Civic Center	LM IA	1	Rutter 2006b, 429, no. 29/5 (Day et al. 2011, sample 98/6 [West Cretan])
Malia			
Palace	LM IB	1	Chapouthier and Joly 1936, 32, no. 8, pl. 33.2; Haskell 1985, 226–29, no. 56
Mochlos			
Unknown	LM IB	1	Haskell 1985, 226–29, no. 58
Nerokourou ^a			
Villa	LM IB	3	Kanta and Rocchetti 1989, 156, nos. 392, 471, 473
Palaikastro ^a			
Houses	LM IA–B	4	Bosanquet 1901–1902, 316; Bosanquet et al. 1902–1903, 281, 291; Bosanquet and Dawkins 1923, 29; Haskell 1985, 226–29, no. 60
Phaistos			
Casa 103	LM IB	10	Haskell 1985, 226–29, no. 64
Skinias	LM IB	1	Mandalaki 2011, 383, fig. 12
Vathypetro Villa			
Room with the press	LM IB	1	Haskell 1985, 226–29, no. 66

Εικ. 33:

Site	Period	Count	References
Ayia Irini, Keos ^a	MM III–LM IB	9	Cummer and Schofield 1984, 71, no. 417; 102, no. 1145; 108, no. 1227; 126, no. 1555; Haskell 1985, 226–29, nos. 4, 15, 16, 77; Schofield 2011, 23, pl. 41a
Kastri, Kythera ^a	LM IB	6	Coldstream and Huxley 1972, 133, no. 49; 138, no. 51; 186, no. 94; Haskell 1985, 228, nos. 84–6
Miletus, Asia Minor	LM IB	1	Haskell 1985, 229, no. 94
Phylakopi, Melos	LM IB	2	Barber 1974, 39, pl. 4f; Haskell 1985, 228, nos. 80, 81
Thera	LM IA	8	Marinatos 1968–1974, vol. 6, pl. 72c; Haskell 1985, 227, nos. 17–24, 30
Trianda, Rhodes	LM IB	1	Haskell 1985, 228, no. 87

Εικ. 34:

Site	Period	No. TSJs*	No. Amphoras*	Imported TSJs	References
Chania	LM IIIA2	23	9	3 (central Crete)	Hallager and Hallager 2011, table 12. TSJs: Haskell et al. 2011, table 27.
	LM IIIB1	67	29 (4 OMAs)	2 (central Crete)	
	LM IIIB2	59	8 (RMAs)	4 (central Crete)	
Knossos	LM IIIA2	14+	uncertain	1 (west Crete)	TSJs: Popham 1970, 26–30, pls. 12d, e, 20g, 23d, f, 28e–g; Warren 1997, fig. 14, no. P370; fig. 20, no. P665; Haskell et al. 2011, no. KN30. Amphoras: Hatzaki 2007b, 231 (none published from LM IIIA2 Knossos).
	LM IIIB	72	3+ (OMAs/RMAs)	4 (west Crete), 1 (east Crete)	TSJs: Popham 1964, 8 n. 27 (30 whole vessels); Haskell et al. 2011, table 27 (42 counted). Amphoras: Hood and de Jong 1958–1959, figs. 5.3, 5.4; Popham 1970, pl. 24f (left).
Kommos Settlement	LM IIIA2	22	8 (OMAs), 43 (RMAs)	1 (west Crete)	TSJs: Watrous 1992, 193–225, nos. 922, 930, 987, 1045, 1095, 1096, 1136, 1163–65, 1193, 1280–82, 1300; Day et al. 2011, no. 98/31 (west Crete); Rutter (forthcoming), nos. X4:2/12; X5:5/32, X5:5/33. Amphoras: Watrous 1992, 193–225, nos. 954, 973, 1166, 1191, 1192, 1272, 1274, 1275, 1326, 1327 (RMAs); Rutter (forthcoming), nos. X5:5/27–30, figs. 2.35, 2.36; nos. X5:5/36–9, figs. 2.38, 2.39 (OMAs).
	LM IIIB	ca. 100	39+ (RMAs)	2 (west Crete), 12 (central Crete)	TSJs: Watrous 1992, nos. 1374, 1407, 1408, 1517, 1519–21, 1590, 1591, 1603, 1604, 1624–26, 1636, 1637, 1669, 1717; 1993, 87 (“almost 100”); Day et al. 2011, no. 98/5 (central Crete). Imported: Haskell et al. 2011, table 27. Amphoras: Watrous 1992, 193–225, nos. 1409, 1412, 1415, 1531, 1585–87, 1589, 1661.
Kommos Civic Center	LM IIIB	9–14	2–8	1 (central Crete)	TSJs: Rutter 2006b, nos. 59/12, 59/13, 60/14–16, 60/17–19(?), 60/22, 61/5, 62/2, 66/10(?), 75/5(?), 78/21; Day et al. 2011, no. 98/10 (central Crete). Amphoras: Watrous 1992, 79, no. 1359; Rutter 2006b, no. 76/6, possibly nos. 60/17–19, 66/10, 75/5.
Palaikastro	LM IIIA2	9	5 (RMAs)	7 (central Crete)	TSJs: MacGillivray et al. 1987, pl. 23; Hatzaki 2007c, 57, no. 192; 58, nos. 198, 199; 59, nos. 217–19; MacGillivray 2007a, 144, no. 679. Amphoras: Hatzaki 2007c, 49, nos. 151–53; 65, no. 240; MacGillivray 2007a, 137, no. 645.
	LM IIIA2–B	2	10 (RMAs)		TSJs: MacGillivray et al. 1992, 140; Knappett and Cunningham 2012, 221, no. 9, fig. 7.2. Amphoras: Bosanquet and Dawkins 1923, fig. 97; MacGillivray et al. 1988, figs. 8.5, 9.2–4; 1989, pl. 66c; Knappett and Cunningham 2012, 221, no. 12.

Fig. 35:

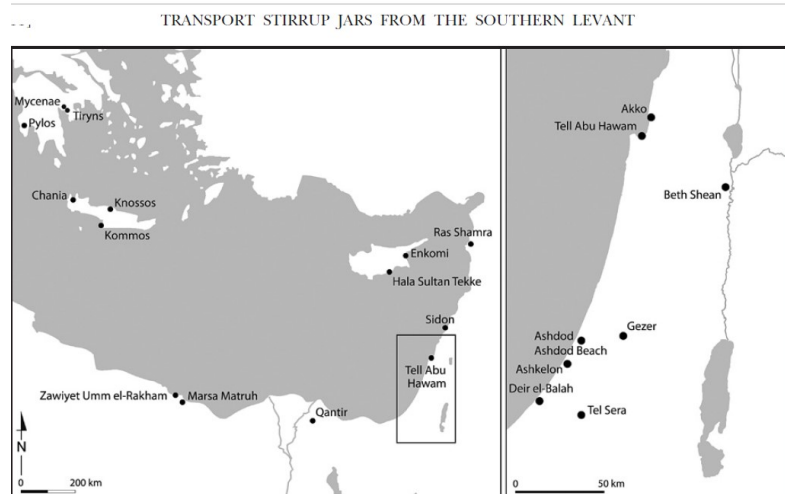
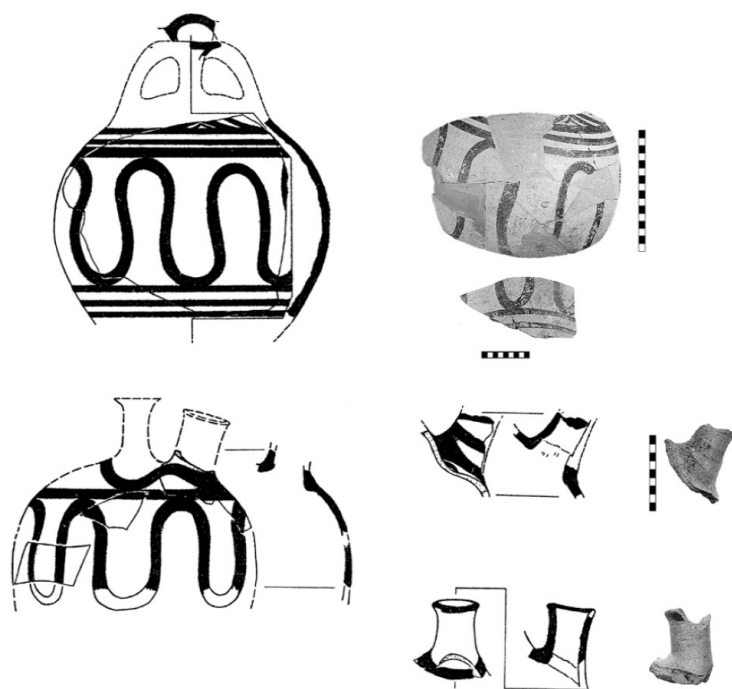

Fig. 36:

Εικ. 37:

Εικ. 38:

Κεφάλαιο 11. Βιβλιογραφία

Abell, Natalie and Jill Hilditch. 2016. Adoption and Adaptation in Pottery Production Practices: Investigating Cycladic Community Interactions through the Ceramic Record of the Second Millennium BC. *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Gorogianni, Evi, Peter Pavúk, and Luca Girella, eds. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. p. 155-171.

Abell, Natalie. 2021. *Keos, Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens XII. Ayia Irini: Area B*, Atlanta, Georgia: Lockwood Press.

Angelopoulou, Anastasia. 2016. Early Cycladic Pottery. *Cycladic Society 5000 Years Ago*, Stampolidis, Nikolaos Chr., Anastasia Angelopoulou, and Irini Legaki, eds. Athens: Museum of Cycladic Art - Hellenic Ministry of Culture and Sports.. p. 64-71. (Abbreviations and Bibliography, pp. 224-232).

Αγγελοπούλου, Αναστασία Δ. 2020. Η οχυρωμένη ακρόπολη στο Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Νέα δεδομένα στην έρευνα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο. *Χρηστά Έργα: Μελέτες προς τιμήν της Κλαίρης Παλυβού*. *Good Works: Studies in Honour of Professor Clairly Palyvou*, Τζαχίλη, Τρις and Μαρία Αρακαδάκη, eds. Αθήνα: Ta Pragmata Press. ISBN 978-960-98261-6-7. p. 271-303. (English abstract, “The fortified acropolis at Korfari ton Amydgalion (Panormos) on Naxos. New evidence in the research of the Early Bronze Age in the Aegean,” pp. 285-286).

Alberti, Maria Emanuela. 2013. Aegean trade systems: Overview and observations on the Middle Bronze Age. *Exchange Networks and Local Transformations: Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, Alberti, Maria Emanuela and Serena Sabatini, eds. Oxford and Oakville: Oxbow Books. ISBN 978-1-84217-485-2. p. 22-43.

Andrikou, Eleni. 1997. Thoughts and Considerations on the Mycenaeanisation of Crete, Motivated by the Pottery from Archanes. *Jan Driessen, and Alexandre Farnoux, eds. La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*. BCH Supplément 30. Athènes: École française d'Athènes; Paris: De Boccard Édition-Diffusion. p. 9-22.

Angelopoulou, Anastasia. 2016. Early Cycladic Pottery. *Cycladic Society 5000 Years Ago*, Stampolidis, Nicholas Chr., Anastasia Angelopoulou, and Irini Legaki, eds. Athens: Museum of Cycladic Art - Hellenic Ministry of Culture and Sports.

Barber, R.L.N. 1984. The Pottery of Phylakopi, First City, Phase ii (I-ii). MacGillivray, J.A., and R.L.N. Barber, eds., *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology (in Memoriam: John Langdon Caskey, 1908-1981)*. Department of Classical Archaeology, University of Edinburgh, Edinburgh. p. 88-94.

Barber, R.L.N. 1987. *The Cyclades in the Bronze Age*. University of Iowa Press, Iowa City.

Barber, R. L. N. 2018. Subject and Setting: Early Representational Motifs on Pottery from Phylakopi (Early Cycladic IIIB-Middle Cycladic) and their Relevance to Fresco Scenes. *Χρωσθήρες. Paintbrushes. Wall-painting and vase-painting of the second millennium BC in dialogue: Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Vlachopoulos, Andreas G., ed. Athens: University of Ioannina and Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund. ISBN 978-960-386-375-5. p. 154-161. (Bibliography, pp. 569-605).

Ben-Shlomo, David, Eleni Nodarou, and Jeremy B. Rutter. 2011. Transport Stirrup Jars from the Southern Levant: New Light on Commodity Exchange in the Eastern Mediterranean. *AJA* 115.3. p. 329-353.

Benson, J.L. 1961. Coarse Ware Stirrup Jars of the Aegean. *Berytus* 14. p. 37-51.

Benzi, M. 1984. Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at Ialysos (Mt. Philerimos). Hägg, R., και N. Marinatos, επιμ. *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June, 1982*. ActaAth, 4°, 32, Paul Åströms Förlag, Göteborg. p. 93-105.

Βερτσέτης, Αθανάσιος. 1995. Τα ονόματα της αρχαίας Πάρου. *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*. τομ.12.

Berg, Ina. 2007. Meaning in the making: The potter's wheel at Phylakopi, Melos (Greece). *JAnthArch* 26.2. p. 234-252. (Abstract, p. 234).

Betancourt, Philip P. 2012. The Frying Pans from Hagia Photia. *Philistor: Studies in Honor of Costis Davaras, Mantzourani, Eleni and Philip P. Betancourt, eds.* Prehistory Monographs 36, Philadelphia: INSTAP Academic Press. ISBN 978-1-931534-65-9. p. 1-6.

Βλαχόπουλος, Ανδρέας Γ. 2006. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*, Volume A: Τα Υστεροελλαδικά ΙΙΙΓ ταφικά σύνολα της Νάξου. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή Σειρά, Δημοσιευμάτων Περιοδικού "Αρχαιογνωσία" 4, Αθήνα: Μ. Καρδαμίτσα. ISBN 978-960-6608-66-7.

Βλαχόπουλος, Ανδρέας Γ. 2012. *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα Ταφικά Σύνολα και οι Συσχετισμοί τους με το Αιγαίο*. Volume 2: Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός κόσμος της Μετανακτορικής περιόδου. Αρχαιογνωσία 10, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή. (English summary), "The Late Helladic IIIC Period in Naxos. The Grave Assemblages and Their Correlation with the Aegean, Volume 2: Naxos and the Mycenaean World in the Post-Palatial Period," pp. 409-459.

Βλαχόπουλος, Α. Γ. 2020α. «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *ΠΑΕ* 173.(2018), 281-317.

Βλαχόπουλος, Ανδρέας Γ. 2023. Αστυπάλεια — Stampalia — Αστροπαλιά. Το χρονικό ενός τόμου. Astypálaia — Stampalia — Astropaliá. The chronicle of a volume. *Βαθύ Αστυπάλαιας: Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020) σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου. Vathy, Astypalaia: Ten Years of Research (2011-2020) on a Diachronic Palimpsest of the Aegean*, Βλαχόπουλος, Ανδρέας Γ., ed. Volume I: Η Αστυπάλεια στον χρόνο. Astypalaia in time, Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων. ISBN 978-960-386-573-5 and ISBN 978-960-386-574-2 (Volume I). p. 10-17. (Bibliography, pp. 295-309).

Γιαννόπουλος, Γιάννης. 2006. Δωδεκάνησος, η γένεση ενός ονόματος και η αντιμετώπισή του από τους Ιταλούς. *Έωα και Έσπερια* 6: 275–296.

Caskey, John L. 1971. Investigations in Keos. Part I: Excavations and explorations, 1966-1970. *Hesperia* 40:4. p. 359-396.

Caskey, John L. 1972. Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery. *Hesperia* 41:3. p. 357-401.

Caskey, J.L. 1981. Notes on Keos and Tzia. *Hesperia* 50:4. p. 320-326.

Catling, H.W., and A. Millett. 1965. A Study of the Inscribed Stirrup-Jars from Thebes. *Archaeometry* 8. p. 3-85.

Catling, H.W. and R.E. Jones. 1977. A Reinvestigation of the Provenance of the Inscribed Stirrup Jars Found at Thebes. *Archaeometry* 19:2. p. 137-146.

Cherry, J.F., J.L. Davis, and E. Mantzourani, eds. 1992. Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands From Earliest Settlement to Modern Times. *Monumenta Archaeologica* 16. UCLA Institute of Archaeology, Los Angeles.

Coleman, John E. 1985. 'Frying Pans' of the Early Bronze Age Aegean. *AJA* 89:2. p. 191-219.

Cosmopoulos, Michael B. 1998. Reconstructing Cycladic Prehistory: Naxos in the Early and Middle Late Bronze Age. *OJA* 17. p. 127-148.

Crouwel, Joost. 2006. Late Mycenaean pictorial pottery. A brief review. *Pictorial pursuits: Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery. Papers from two seminars at the Swedish Insititute at Athens in 1999 and 2001*, Rystedt, Eva and Berit Wells, eds. ActaAth 4°, 53, Stockholm: Svenska Institutet i Athen. ISBN 91-7916-053-0. p. 15-22.

Cummer, W. Willson, and Elizabeth Schofield. 1983. *Keos, Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens III. Ayia Irini: House A*. Philipp von Zabern, Mainz.

Δημακοπούλου, Καίτη. 2014. Μυκηναϊκά ανακτορικά εργαστήρια στη Θήβα. *100 Χρόνια Αρχαιολογικού Έργου στη Θήβα: Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους. Συνεδριακό κέντρο Θήβας, 15-17 Νοεμβρίου 2002*, Αραβαντινός, B. and E. Κουντούρη, eds. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων Διεύθυνση Δημοσιευμάτων. ISBN 978-960-386-174-4. p. 139-156. (English summary, "Mycenaean Palatial Workshops in Thebes," p. 156).

- Day, Peter M. 1998. Coarse ware Stirrup Jars and Central Crete: New Light on Production and Exchange in the Late Bronze Age. *BICS* 42. p. 209.
- Davis, J.L., and D.F. Williams. 1981. Petrological Examination of Later Middle Bronze Age Pottery from Ayia Irini, Keos. *Hesperia* 50:3. p. 291-300.
- Davis, Jack L., Elizabeth Schofield, Robin Torrence, and David F. Williams. 1983. Keos and the Eastern Aegean: The Cretan Connection. *Hesperia* 52:4. p. 361-366.
- Davis, J. L. 1984. Cultural Innovation and the Minoan Thalassocracy at Ayia Irini, Keos. Hägg, R., and N. Marinatos, eds., *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June, 1982*. ActaAth, 4°, 32, Paul Åströms Förlag, Göteborg. p. 159-166.
- Davis, Jack L. 2008. Minoan Crete and the Aegean Islands. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* Shelmerdine, Cynthia W., ed. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dickinson, O. 2003. *ΑΙΓΑΙΟ ΣΤΗΝ ΕΠΙΟΧΉ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*. Cambridge University Press.
- Doi, Michimasa. 2006. *The octopus style: A study of octopus-painted Aegean pottery of 12th-11th centuries B.C.E., its regional styles, development and social significance*. PhD thesis. London: University College.
- Doumas, C. 1982. The Minoan Thalassocracy and the Cyclades. *AA* 1982. p. 5-14.
- Doumas, C. G. 1983. *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*. Thames and Hudson, London.
- Doumas, C.G. 2016. *Prehistoric Thera*. John S. Latsis Public Benefit Foundation, Athens.
- Doumas, Christos. 2018. Akrotiri et le commerce à longue distance. *Pasiphae* 12. p. 59-67.
- Duhoux, Yves. 2010. La fonction des vases à étrier inscrits en linéaire B. *Kadmos* 49. p. 47-92.
- Dümmler, F. 1886. Mittheilungen von den griechischen Inseln, 1, Reste vorgriechischer Bevölkerung auf den Cykladen,' *Deutsches Archäologisches Institut* [Preprint].

Earle, Jason W. 2016. Melos in the Middle: Minoanisation and Mycenaeanisation at Late Bronze Age Phylakopi. *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Gorogianni, Evi, Peter Pavúk, and Luca Girella, eds. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. ISBN 978-1-78570-203-7 (hardcover) and ISBN 978-1-78570-204-4 (epub). p. 94-115.

Earle, Jason W. 2019. Mycenaean on Melos? Reassessing a Late Bronze Age Ceramic Deposit at Phylakopi. *Hesperia* 88.2. p. 215-282. (Abstract, p. 215).

Earle, Jason W. 2021. Just How 'Mycenaean' are the Ceramics at Phylakopi on Melos? Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο: Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου: Πρόσφατα ευρήματα και πορίσματα της έρευνας, Λαμία 18-21 Μαΐου 2018. 3rd International Interdisciplinary Colloquium: The Periphery of the Mycenaean World: Recent discoveries and research results, 18-21 May, Lamia 2018, Καραντζαλή, Έφη, ed. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού / Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων. ISBN 978-960-386-499-8. p. 671-682. (Greek summary, "Πόσο 'Μυκηναϊκή' Είναι η Κεραμική της Φυλακωπής της Μύλου;" p. 682).

Eerbeek, Jacob. 2014. *The 'Mycenaeans' in the Southeast Aegean Revisited*. PhD thesis [Online]. Amsterdam School of Historical Studies (ASH).

Evans, Robert K., and Colin Renfrew. 1984. The Earlier Bronze Age at Phylakopi. MacGillivray, J.A., and R.L.N. Barber, eds., *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology (in Memoriam: John Langdon Caskey, 1908-1981)*. Department of Classical Archaeology, University of Edinburgh, Edinburgh. p. 63-69.

Evans, Arthur J. 1902. The Palace of Knossos: Provisional Report for the Year 1903. *The Annual of the British School at Athens*, vol. 9, pp. 138. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/30096268>. Accessed 5 Nov. 2024.

Ζερβάκη, Φωτεινή. 2020. *Το νεκροταφείο της Αγίας Αγαθής: συνέχειες ή ασυνέχειες από την εποχή του χαλκού στην εποχή του σιδήρου στη Ρόδο*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.

Forsyth, Phyllis Young. 1997. *Thera in the Bronze Age*. American University Studies Series IX: History Vol. 187. Peter Lang, New York.

- French, D.H. 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*. Mimeograph, Athens.
- Georgiadis, Mercourios. 2003. *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period: Islands, Landscape, Death and Ancestors*. BAR-IS 1196, Oxford: Archaeopress. ISBN 1-84171-561-1.
- Georgiadis, Mercourios. 2008. Kos in the Bronze Age: The Settlement Pattern and its Significance. *Dioskouroi. Studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, Gallou, C., M. Georgiadis and G. M. Muskett, eds. BAR-IS 1889, Oxford: Archaeopress. ISBN 978-1-4073-0369-7. p. 228-236. (Abstract, p. 228).
- Georgiadis, Mercourios. 2012. *Kos in the Neolithic and Early Bronze Age: The Halasarna Finds and the Aegean Settlement Pattern*, Prehistory Monographs 38, Philadelphia: INSTAP Academic Press. ISBN 978-1-931534-68-0.
- Georgiadis, Mercourios. 2015. The Bronze Age on Karpathos and Kythera. *Aegis: Essays in Mediterranean Archaeology Presented to Matti Egon by the Scholars of the Greek Archaeological Committee UK*, Theodoropoulou Polychroniadis, Zetta and Doniert Evely, eds. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd. ISBN 978-1-78491-200-0 (print) and ISBN 978-1-78491-201-7 (e-PDF). p. 85-91.
- Georgiou, Hara S. 1986. *Keos, Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens VI. Ayia Irini: Specialized Domestic and Industrial Pottery*. Philipp von Zabern, Mainz.
- Hallager, Erik, and Maria Vlasaki. 1997. New Linear B Tablets from Khania. *Jan Driessen, and Alexandre Farnoux, eds. La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*. *BCH Supplément 30*. Athènes: École française d'Athènes; Paris: De Boccard Édition-Diffusion. p. 169-174.
- Halstead, Paul. 1999. Towards a Model of Mycenaean Palatial Mobilization. *Michael L. Galaty, and William A. Parkinson, eds. Rethinking Mycenaean Palaces: New Interpretations of an Old Idea*. Los Angeles: The Cotsen Institute of Archaeology. p. 35-41.

- Haskell, H.W. 1981. Coarse-ware Stirrup-jars at Mycenae. *BSA* 76. p. 225-238.
- Haskell, Halford W. 1985. The Origin of the Aegean Stirrup Jar and its Earliest Evolution and Distribution (MBIII-LBI). *AJA* 89:2. p. 221-229.
- Haskell, Halford W. 2005. Region to Region Export of Transport Stirrup Jars from LM IIIA2/B Crete. *Ariadne's Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop held at Athens, Scuola Archeologica Italiana, 5-6 April 2003*, D'Agata, Anna Lucia and Jennifer Moody, eds. Tripodes 3, Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene. ISBN 960-87405-5-X. p. 205-241. (Athanasia Kanta, Response, pp. 223-234; Discussion, pp. 235-241).
- Haskell, Halford W., Richard E. Jones, Peter M. Day, and John T. Killen. 2011. *Transport Stirrup Jars of the Bronze Age Aegean and East Mediterranean*. Prehistory Monographs 33, Philadelphia: INSTAP Academic Press. ISBN 978-1-931534-62-8.
- Hood, S. 1990. The Cretan Element on Thera in Late Minoan IA. *Hardy, D.A., C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis, and P.M. Warren, eds. Thera and the Aegean World III. Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*. The Thera Foundation, London. p. 118-123.
- Hooker, J.T. 1980. *Linear B: An Introduction*. Bristol Classical Press, Bristol.
- Hornblower, S. 1991a. *A Commentary on Thucydides: Books I-III*. Oxford University Press.
- Jones, Richard E. and Christopher Mee. 1978. Spectrographic Analyses of Mycenaean Pottery from Ialysos on Rhodes: Results and Implications. *JFA* 5:4. p. 461-470.
- Jones, R.E. 1978. Composition and Provenance Studies of Cycladic Pottery with Particular Reference to Thera. *Doumas, Chr., ed. Thera and the Aegean World I. Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978*. Thera and the Aegean World, London.
- Kanta, A. 1980. The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery, and Their Distribution. *SIMA LVIII*. P. Åström, Göteborg.

Karantzali, Efi and Matthew J. Ponting. 2000. ICP-AES analysis of some Mycenaean vases from the cemetery at Pylona, Rhodes. *BSA*, 95. p. 219-238.

Karantzali, Efi. 2009. Local and imported Late Bronze Age III pottery from Ialysos, Rhodes: Tradition and innovations. *Δώρον: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη, Δανηλίδου, Δέσποινα, ed.* Σειρά Μονογραφιών 6, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητος. ISBN 978-960-404-160-2. p. 355-382.

Kariotis, Stephanos P. 2021. Recent Evidence of the Early Bronze Age at Akrotiri, Thera. *Akrotiri, Thera: Forty Years of Research (1967-2007). Scientific Colloquium, Athens, 15-16 December 2007, Doulas, Christos C. and Anastasia Devetzi, eds.* Athens: Society for the Promotion of Studies on Prehistoric Thera. ISBN 978-618-83317-6-1. p. 55-70.

Katsa-Tomara, L. 1990. The Pottery-Producing System at Akrotiri: An Index of Exchange and Social Activity. *Hardy, D.A., C.G. Doulas, J.A. Sakellarakis, and P.M. Warren, eds. Thera and the Aegean World III. Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989.* The Thera Foundation, London. p. 31-41

Katsa, Litsa. 2021. The Amphorae at Akrotiri: Tangible Evidence of the Functional Demands of a Prehistoric Society. *Akrotiri, Thera: Forty Years of Research (1967-2007). Scientific Colloquium, Athens, 15-16 December 2007, Doulas, Christos C. and Anastasia Devetzi, eds.* Athens: Society for the Promotion of Studies on Prehistoric Thera. ISBN 978-618-83317-6-1. p. 287-311.

Katsarou, Stella and Demetrius U. Schilardi. 2004. Emerging Neolithic and Early Cycladic settlements in Paros: Koukounaries and Sklavouna. *BSA* 99. p. 23-48. (English and Greek abstracts, “Νέοι Νεολιθικοί και Πρωτοκυκλαδικοί οικισμοί στην Πάρο: Κουκουναριές και Σκλαβούνα,” pp. xiii-xiv).

Koehl, Robert B. 2021. *Koukounaries I: Mycenaean Pottery from Selected Contexts*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd. ISBN 978-1-78969-874-9 (print) and ISBN 978-1-78969-875-6 (e-Pdf). (With a contribution by Richard Jones).

Κουτσουφλάκης, Γιώργος. 2003. Ψευδόστομος Υστερομινωικός αμφορέας από τη θαλάσσια περιοχή του Παλαικάστρου. *Αργοναύτις. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000)*,

Βλαχόπουλος, Ανδρέας and Κική Μπίρταχα, επιμ. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε. ISBN 960-7945-64-6. p. 409-416. (English summary, "A Late Minoan Stirrup Jar from the Seabed of Palaikastro," p. 416).

Knappett, Carl and Irene Nikolakopoulou. 2008. Colonialism without Colonies? A Bronze Age Case Study from Akrotiri, Thera. *Hesperia* 77.1. p. 1-42.

Knappett, Carl. 2016. Minoanisation and Mycenaeanisation: A Commentary. *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Gorogianni, Evi, Peter Pavúk, and Luca Girella, eds. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. ISBN 978-1-78570-203-7 (hardcover) and ISBN 978-1-78570-204-4 (epub). p. 202-206.

Knapp, A. Bernard and Sturt W. Manning. 2016. Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean. *AJA* 120.1. p. 99-149.

Knapp, A. Bernard and Stella Demesticha. 2017. *Mediterranean Connections: Maritime Transport Containers and Seaborne Trade in the Bronze and Early Iron Ages*, New York and London: Routledge. ISBN 978-1-629-58354-9 (hardback) and ISBN 978-1-315-53700-9 (ebook). (With contributions by Robert Martin and Catherine E. Pratt).

Κρίγκα, Δήμητρα. 2012. Εισηγμένη ΥΜ ΙΑ κεραμική στο Ακρωτήρι – Εισηγμένη κεραμική θηραϊκής προέλευσης της ΜΚ περιόδου στην Κρήτη. *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2: Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010. Archaeological Work in Crete 2: Proceedings of the 2nd Meeting, Rethymnon, 26-28 November 2010*, Ανδριανάκης, Μιχάλης, Πετρούλα Βαρθαλίτου, and Ιρις Τζαχίλη, eds. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης. ISBN 978-960-9430-07-4. p. 628-638. (Color plates on accompanying CD-R; English abstract, "Imported LM IA pottery at Akrotiri – Imported Theran MC pottery in Crete," p. 636).

Mackenzie, Duncan. 1896-1899. Daybook of the Excavations at Phylakopi in Melos. Inquire from J. Caskey, University of Cincinnati, or E.L. Bennett, Madison.

Maran, Joseph and James C. Wright. 2020. The Rise of the Mycenaean Culture, Palatial Administration and Its Collapse. *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Lemos, Irene S. and Antonis Kotsonas, eds. Volume 1, Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc. p. 99-132.

Mackenzie, Duncan, and Colin Renfrew. 1963. *Daybook of the Excavations at Phylakopi in Melos, 1896-1899*. Athens.

Marinatos, Sp., 1999α. *Excavations at Thera I-III, 1967-1969 Seasons*. The Archaeological Society at Athens Library Series No. 178. 2 η έκδοση. Athens: The Archaeological Society at Athens.

Marketou, T. 1998. Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period. *RendLinc* 9. p. 39-82.

Marketou, Toula. 2009. Ialysos and its neighboring areas in the MBA and LB I periods: a chance for peace. *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean - new evidence: Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens, Macdonald, Colin F., Erik Hallager and Wolf-Dietrich Niemeier, eds.* Monographs of the Danish Institute at Athens 8, Athens: The Danish Institute at Athens. ISBN 978-87-7934-292-7. p. 73-96.

Marketou, Toula. 2014. Time and Space in the Middle Bronze Age Aegean World: Ialysos (Rhodes), a Gateway to the Eastern Mediterranean. *Space and Time in Mediterranean Prehistory, Souvatzi, Stella and Athena Hadji, eds.* Routledge Studies in Archaeology 11, New York and London: Routledge. ISBN 978-0-415-83732-3 (hardback) and ISBN 978-0-415-37991-2 (ebook). p. 176-195.

Marketou, Toula. 2019. Early Cycladic II and Early Bronze II finds from the Dodecanese: the case of the island of Kos. *Beyond the Cyclades: Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean, Marthari, Marisa, Colin Renfrew, and Michael J. Boyd, eds.* Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. ISBN 978-1-78925-060-2 (hardcover) and ISBN 978-1-78925-061-9 (epub). p. 227-231.

Marthari, Marisa. 1985. The Local Pottery Styles from the Volcanic Destruction Level of Akrotiri and Their Significance. *BICS* 32. p. 159-160.

Marthari, M. 1990. Investigation of the Technology of Manufacture of the Local LBA Thera Pottery: Archaeological Consideration. *Hardy, D.A., C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis, and P.M. Warren, eds. Thera and the Aegean World III. Vol. 1:*

Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989. The Thera Foundation, London. p. 449-458.

Μαρθάρη, Μ. 1992. *Ακρωτήρι Θήρας: η κεραμική του στρώματος της ηφαιστειακής καταστροφής.* Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.

Marthari, Marisa. 1993. The Ceramic Evidence for Contacts between Thera and the Greek Mainland. *Carol Zerner, Peter Zerner, and John Winder, eds. Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2-3, 1989.* Amsterdam: J.C. Gieben. p. 249-256.

Marthari, Marisa. 2001. Altering Information from the Past: Illegal Excavations in Greece and the Case of the Early Bronze Age Cyclades. *Trade in illicit antiquities: the destruction of the world's archaeological heritage, Brodie, Neil, Jennifer Doole, and Colin Renfrew, eds.* Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, Scarre, Chris, and Dora A. Kemp, eds., McDonald Institute Monographs, 1-902937-17-1. p. 161-172.

Μαρθάρη, Μαρίζα. 2006. Η ανάδειξη των προϊστορικών Κυκλαδικών οικισμών: τα παραδείγματα του Σκάρκου Ίου και της Φυλακωπής Μήλου. *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου. Conservation and Presentation of the Cultural and the Natural Heritage of the Large Islands of the Mediterranean, Karageorghis, V. and A. Giannikouri, eds.* Athens: Ministry of Culture Archaeological Institute of Aegean Studies and Foundation Anastasios G. Leventis. ISBN 978-960-88387-2-7. p. 99-108. (English abstract, "The presentation of prehistoric settlements in the Cyclades: The case of Skarkos on Ios and Phylakopi on Melos," p. 108).

Marthari, Marisa. 2019. Raos and Akrotiri: Memory and Identity in LC I/LM I Thera as Reflected in Settlement Patterns and Ceramic Production. *Μνήμη / Mneme. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17-21 April 2018, Borgna, Elisabetta, Ilaria Caloi, Filippo Maria Carinci, and Robert Laffineur, eds.* Aegaeum 43, Leuven - Liège: Peeters. p. 135-143

Melas, E.M. 1985. The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age. *SIMA 68*. Paul Åströms Förlag, Göteborg.

Melas, Manolis. 2009. The Afiartis Project: excavations at the Minoan settlement of Fournoi, Karpathos (2001-2004) - a preliminary report. *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean - new evidence: Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens*, Macdonald, Colin F., Erik Hallager and Wolf-Dietrich Niemeier, eds. Monographs of the Danish Institute at Athens 8, Athens: The Danish Institute at Athens. ISBN 978-87-7934-292-7. p. 59-72.

Melas, Manolis. 2018. The Politics of ‘Colonization’. Continuity, Change and Acculturation in the Minoan Periphery – New evidence. *Πεπραγμένα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011, Γαβριλάκη, Ειρήνη, ed.* Volume A1.1: Τμήμα Αρχαιολογικό. Μεσόγειος - Αιγαιακός Κόσμος - Κρήτη; Πολιτισμικοί Ορίζοντες - Οικιστική - Αρχιτεκτονική, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης. p. 43-56.

Mina, Maria and Manolis Stefanakis. 2018. Neither Minoanised nor Mycenaeanised: Karpathos in the Bronze Age. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry 18.1*. p. 131-147. (Abstract, p. 131).

Momigliano, Nicoletta. 2007. Kamares or Not Kamares? This Is [Not] the Question. Southeast Aegean Light-on-Dark (LOD) and Dark-on-Light (DOL) Pottery: Synchronisms, Production Centers, and Distribution. *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004, Felten, Florens, Walter Gauss and Rudolfine Smetana, eds.* Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. p. 257-272. (With a contribution by Carl Knappett).

Morricone, L. 1965-1966. Eleona e Lanzada: Sepolcreti Della Tarda Età Del Bronzo a Co. *ASAtene 43-44*. p. 5-311.

Mountjoy, Penelope. 1993. Mycenaean Pottery: An Introduction. *OUCA Monograph*. Oxbow Books, Oxford.

Mountjoy, Penelope A. 1997-1998. An Octopus Stirrup Jar from Kalymnos. *OpAth* 22-23. p. 152-154.

Mountjoy, Penelope. 1998. The East Aegean - West Anatolian Interface in the Late Bronze Age. *BICS* 42. p. 228-230.

Mountjoy, P. A. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery, Vols. 1, 2*. Rahden, Westfalia: Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Marie Leidorf.

Mountjoy, P.A. and Matthew J. Ponting. 2000. The Minoan thalassocracy reconsidered: provenance studies of LH II A/LM I B pottery from Phylakopi, Ay. Irini and Athens. *BSA*, 95. p. 141-184.

Mountjoy, Penelope. 2008. A Mycenaean Stirrup Jar from Enkomi O. T. 74. *Dioskouroi. Studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, Gallou, C., M. Georgiadis and G. M. Muskett, eds. BAR-IS 1889, Oxford: Archaeopress. p. 64-75. (Abstract, p. 64).

Mountjoy, P. A. 2009. The Late Minoan II-III and Mycenaean Pottery from the 1911 Excavations at Phylakopi on Melos. *BSA* 104. p. 73-135. (English and Greek abstracts, "Η Υστερομινωική II-III και η Μυκηναϊκή κεραμική από τις ανασκαφές του 1911 στη Φυλακωπή της Μήλου," p. xvii).

Murray, O. 1972. Herodotus and Hellenistic culture. *The Classical Quarterly*, 22(2), 200–213.

Myres, John L. 1914. *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus*.

Niemeier, Wolf-Dietrich. 1979. The Master of the Gournia Octopus Stirrup Jar and a Late Minoan IA Pottery Workshop at Gournia Exporting to Thera. *Betancourt, Philip P., ed. TUAS 4. Gournia, Crete. The 75th Anniversary of the Excavations*. Dept. of Art History, Temple University. p. 18-26.

Niemeier, Wolf-Dietrich. 2015. The Master of the Gournia Octopus Stirrup Jar and a Late Minoan IA Pottery Workshop at Gournia Exporting to Thera. *Temple University Aegean Symposium: A Compendium*, Betancourt, Philip P., ed. Philadelphia: INSTAP Academic Press. (Originally published in TUAS 4 (1979): Gournia, Crete. The 75th Anniversary of the Excavations, pp. 18-26).

Nikolakopoulou, Irene, Fragoula Georma, Angeliki Moschou, and Photini Sofianou. 2008. Trapped in the Middle: New Stratigraphic and Ceramic Evidence from Middle Cycladic Akrotiri, Thera. *Horizon. Ορίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Brodie, Neil, Jenny Doole, Giorgos Gavalas, and Colin Renfrew, eds. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. p. 311-324. (References, pp. 493-528).

Nikolakopoulou, Irene. 2010. Middle Cycladic iconography: a social context for 'A new chapter in Aegean art'. *Cretan Offerings. Studies in Honour of Peter Warren, Krzyszkowska, Olga, ed.* BSA Studies 18, London: The British School at Athens. p. 213-222.

Nikolakopoulou, Irene. 2011. Remarks on storage and chronology in Late Cycladic I Akrotiri, Thera: a response to Kostis Christakis. *LM IB pottery: Relative chronology and regional differences. Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Brogan, Thomas M. and Erik Hallager, eds. Volume 1, Monographs of the Danish Institute at Athens 11.1-2, Athens: The Danish Institute at Athens. p. 255-262.

Nikolakopoulou, Irene. 2019. *Akrotiri, Thera: Middle Bronze Age Pottery and Stratigraphy*, Volume 1. Stratigraphy, Ceramic Typology and Technology, Weaving Equipment; and 2. The Pottery Catalogue: Plates and Drawings. The Archaeological Society at Athens Library 318, Athens: The Archaeological Society at Athens. ISBN 978-618-5047-40-5 (set), ISBN 978-618-5047-41-2 (vol. 1), and ISBN 978-618-5047-42-9 (vol. 2). (With contributions by Carl J. Knappett, Jillian Hilditch, Iro Mathioudaki, Peter M. Day, Vassilis Kilikoglou, Noémi S. Müller, Sophia Vakirtzi, Artemis Karnava, and Caroline Jeffra).

Nikolakopoulou, Irene. 2021. Akrotiri During the Middle Bronze Age: New Data, New Deliberations. *Akrotiri, Thera: Forty Years of Research (1967-2007). Scientific Colloquium, Athens, 15-16 December 2007*, Doumas, Christos C. and Anastasia Devetzi, eds. Athens: Society for the Promotion of Studies on Prehistoric Thera. ISBN 978-618-83317-6-1. p. 71-79.

Nixon, I.G. 1985. The Volcanic Eruption of Thera and its Effect on the Mycenaean and Minoan Civilizations. *JAS* 12:1. p. 9-24.

Nowicki, Krzysztof. 2008. The Final Neolithic (Late Chalcolithic) to Early Bronze Age Transition in Crete and the South-East Aegean Islands: Changes in Settlement Patterns and Pottery. *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in Context*, Isaakidou, Valasia and Peter D. Tomkins, eds. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 8, Oxford: Oxbow Books. ISBN 978-1-84217-291-9. p. 201-228.

Ντούμας, Χρίστος. 2000. Άνασκαφή Άκρωτηρίου Θήρας. *Prakt* 156. p. 169-172.

Ντούμας, Χρίστος. 2001. Άνασκαφή Άκρωτηρίου Θήρας. *Prakt* 156. p. 129-130.

Ντούμας, Χρίστος. 2002. Άνασκαφή Άκρωτηρίου Θήρας. *Prakt* 157. p. 123-124.

Ντούμας, Χρίστος. 2003. Άνασκαφή Άκρωτηρίου Θήρας. *Prakt* 158. p. 99-104.

Ντούμας, Χρίστος Γ. 2023. Η Αστυπάλεια στον πολιτισμικό διάδρομο του Αιγαίου. *Βαθύ Αστυπάλεια: Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020) σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου*. *Vathy, Astypalaia: Ten Years of Research (2011-2020) on a Diachronic Palimpsest of the Aegean*, Βλαχόπουλος, Ανδρέας Γ., ed. Volume I: Η Αστυπάλεια στον χρόνο. *Astypalaia in time*, Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων. ISBN 978-960-386-573-5 and ISBN 978-960-386-574-2 (Volume I). p. 18-21. (English abstract, “Astypalaia on the cultural corridor of the Aegean,” p. 18; bibliography, pp. 295-309).

Ornaghi, M. 2023. *LE ISOLE DIMENTICATE: NOTE SULL'ASSENZA DELLE CICLADI NEI POEMI OMERICI, FUORI COLLANA*. Edizioni dell'Orso.

Obershaw, Tina. 2011. Stirrup jars findings and Mycenaean influence in Cyprus. *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 29 Απριλίου - 3 Μαΐου 2008*. *Proceedings of the IV. International Cyprological Congress, Lefkosia, 29 April - 3 May 2008*, Demetriou, Andreas, ed. Volume I.2: Ancient Section, Lefkosia: Society of Cypriot Studies. ISBN 978-9963-557-21-9. p. 655-656.

Periferakis, Argyrios. 2019. The Importance of Emery in the Cultural, Social and Economic Development of Naxos Island, Cyclades, Greece. *Bulletin of the Geological Society of Greece*. *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας Special Publication* 7. p. 679-680. (Issue title: “Proceedings of the 15th International Congress of the Geological

Society of Greece, Athens, Greece, 22-24 May 2019: Exploring and Protecting Our Living Planet Earth,” Kranis, Haralambos, ed.).

Πετράκης, Β., 2010. *Wa-na-ka-te-ro: σπουδές στην οικονομική οργάνωση και πολιτική γεωγραφία της Υστερομινωικής ΙΙΙ Κρήτης με αφορμή τη συνθετική ανάλυση των ενεπίγραφων ψευδόστομων αμφορέων που μνημονεύουν τον ηγεμονικό τίτλο*. Διδακτορική Διατριβή [online]. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο : <https://www.didaktorika.gr/eadd/>

Petrakis, Vassilis. 2022. Returning to an “idéogramme archéologique”: some observations on the Linear B ‘ideogram’ of the ‘stirrup jar’ (*210VAS). *Pasiphae* 16. p. 167-184.

Πλάτων, Λευτέρης. 2014. Ήταν οι Θηραίοι κεραμείς οι πρωτοπόροι δημιουργοί του κορμού του μινωικού YMIB σχηματολογίου; Παρατηρήσεις στην τυπολογία των πήλινων αγγείων από τον ΥΚΙ/YMIA οικισμό του Ακρωτηρίου. *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974: Η ζωή και η εποχή του*. Spyridon Marinatos 1901-1974: His Life and Times, Μαντζουράνη, Ελένη and Ναννώ Μαρινάτου, eds. Ιστορήματα 4, Αθήνα: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. ISBN 978-960-354-338-1. p. 223-242.

Platon, Lefteris and Efi Karantzali. 2003. New evidence for the history of the Minoan presence on Karpathos. *BSA* 98. p. 189-202. (Plates 5-10; English and Greek abstracts, “Νέα στοιχεία για την ιστορία της μινωικής παρουσίας στην Κάρπαθο,” pp. xxi- xxii).

Popham, M.R. 1990. Pottery Styles and Chronology. *Hardy, D.A. and A.C. Renfrew*, eds. Thera and the Aegean World III. Vol. 3: Chronology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989. The Thera Foundation, London. p. 27-28.

Palaima, Thomas G. 2015. Linear A in the Cyclades: The Trade and Travel of a Script. *Temple University Aegean Symposium: A Compendium*, Betancourt, Philip P., ed. Philadelphia: INSTAP Academic Press. ISBN 978-1-931534-82-6. p. 377-384. (Originally published in TUAS 7 (1982): Trade and Travel in the Cyclades during the Bronze Age, pp. 15-22).

Palyvou, Clairry. 1986. Notes on the Town Plan of Late Cycladic Akrotiri, Thera. *BSA* 81. p. 180-194.

Papagiannopoulou, Angelia. 2008. From Pots to Pictures: Middle Cycladic Figurative Art from Akrotiri, Thera. *Horizon. Ορίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Brodie, Neil, Jenny Doole, Giorgos Gavalas, and Colin Renfrew, eds. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. ISBN 978-1-902937-36-6. p. 433-449.

Papadopoulou, Zozi. 2018. Middle Cycladic Pictorial Pottery from Antiparos. The Case of the 'Nippled Jug with Birds.'". *Χρωστικές. Paintbrushes. Wall-painting and vase-painting of the second millennium BC in dialogue: Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*, Vlachopoulos, Andreas G., ed. Athens: University of Ioannina and Hellenic Ministry of Culture and Sports – Archaeological Receipts Fund. ISBN 978-960-386-375-5. p. 182-193. (Bibliography, pp. 569-605).

Philaniotou, Olga. 2008. Naxos, Tsikniades: an Early Cycladic Cemetery. *Horizon. Ορίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Brodie, Neil, Jenny Doole, Giorgos Gavalas, and Colin Renfrew, eds. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. ISBN 978-1-902937-36-6. p. 195-207. (With an appendix by Tristan Carter; references, pp. 493-528).

Pratt, Catherine E. 2016. The Rise and Fall of the Transport Stirrup Jar in the Late Bronze Age Aegean. *AJA* 120.1. p. 27-66.

Renfrew, Colin, Neil Brodie, Christine Morris and Chris Scarre, eds. 2007. *Excavations at Phylakopi in Melos 1974-77*. BSA Supplementary Volume 42, London: The British School at Athens. ISBN 978-0-904887-54-9. (With contributions by R. L. N. Barber, John F. Cherry, Jack L. Davis, Alec Daykin, R. K. Evans, Lyvia Morgan, P. A. Mountjoy, Sarah J. Vaughan, David Williams, Nick Winder, Allyson Shepard Bailey, William Brice, Mark Cameron, O. T. P. K. Dickinson, Elizabeth French, Clive Gamble, M. S. F. Hood, Richard E. Jones, Y. Maniatis, Jonathan H. Musgrave, Z. Stos-Gale, M. S. Tite, Dorothy Vitaliano, Charles Vitaliano, Todd Whitelaw, and John G. Younger).

Ritacco, Mario. 2007. *Η υστεροελλαδική IIB/IIIA1 και η YE IIIA2 περίοδοι στο Νοτιοανατολικό Αιγαίο: η μυκηναϊκή εγκατάσταση στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο.

Roller, D.W. 2014. *The Geography of Strabo: An English Translation, with Introduction and Notes*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Schallin, Ann-Louise. 1993. Islands under Influence: The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence. *SIMA 111*. Paul Åströms, Jonsered.

Shelmerdine, Cynthia W. and John Bennet. 2008. Economy and Administration. *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* Shelmerdine, Cynthia W., ed. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-81444-7 (hardback) and ISBN 978-0-521-89127-1 (paperback). p. 289-309. (With Plates 12.1-12.3).

Schofield, Elizabeth. 2011. *Keos, Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens X. Ayia Irini: The Western Sector*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern. ISBN 978-3-8053-4333-6.

Schilardi, D. 1978. Excavation in Paros (in Greek). *Prakt.* p. 195-210.

Schilardi, D. 1979. Excavation in Paros (in Greek). *Prakt.* p. 236-248.

Schilardi, Demetrius U. 1984. The LH III C period at the Koukounaries Acropolis, Paros. MacGillivray, J.A., and R.L.N. Barber, eds., *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology (in Memoriam: John Langdon Caskey, 1908-1981)*. Department of Classical Archaeology, University of Edinburgh, Edinburgh. p. 184-206.

Schofield, Elizabeth. 2015. Plus and Minus Thera: Trade in the Western Aegean in Late Cycladic I-II. *Temple University Aegean Symposium: A Compendium*, Betancourt, Philip P., ed. Philadelphia: INSTAP Academic Press. ISBN 978-1-931534-82-6. p. 371-376.

Schugk, Marco. 2022. Between Locality and Regionalism: Aspects of Inner Cycladic Networking: A View of the Early Bronze Age Settlement of Koukounaries on Paros. *Economy and the Maritime Cultural Landscape of Greece: Panel 5.3*, Curtis, Michael J., ed. Archaeology and Economy in the Ancient World: Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology, Cologne/Bonn, 22 – 26 May 2018, Volume 28, Heidelberg: Propylaeum. ISBN 978-3-96929-062-0 (print) and ISBN 978-3-96929-061-3 (digital).

Sotirakopoulou, Panayiota. 1986. Early Cycladic Pottery from Akrotiri on Thera and Its Chronological Implications. *BSA* 81. p. 297-312.

Sotirakopoulou, Panayiota. 1996. The Dating of the Late Phylakopi I as Evidenced at Akrotiri on Thera. *BSA* 91. p. 113-136.

Spagnoli, Federica. 2016. Two Mycenaean Stirrup Jars from the Levant. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16.1. p. 185-192.

Σπανός, Σ. 2005. *Οι σχέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδος με τις Κυκλάδες κατά την μέσο-και την υστεροελλαδική περίοδο*. Διδακτορική διατριβή [Online]. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.12681/eadd/21990>.

Thomatos, Marina. 2007. Koine and Subsidiary Koines: Coastal and Island Sites of the Central and Southern Aegean during LH III C Middle. *LH III C Chronology and Synchronisms II: LH III C Middle. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*, Deger-Jalkotzy, Sigrid and Michaela Zavadil, eds. Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse Denkschriften 362, Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 28, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. ISBN 978-3-7001-3787-0. p. 315-327.

Van Damme, Trevor. 2019. Stoppers, Transport Stirrup Jars and Wine Transport, 1450-1150 BC. *BSA* 114. p. 93-117. (Abstract, p. 93: Greek abstract, “Πώματα, ψευδόστομοι αμφορείς και μεταφορά του οίνου, 1450-1150 π.Χ.,” p. 117).

Overbeck, John C. (with a chapter on the cemeteries and the graves by G.F. Overbeck). 1989. *Keos, Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens VII. Ayia Irini: Period IV. The Stratigraphy and the Find Deposits*. Philipp von Zabern, Mainz on Rhine.

Vitale, Salvatore and Arianna Trecarichi. 2014. The Koan Tradition during the Mycenaean Age: A Contextual and Functional Analysis of Local Ceramics from the 'Serraglio', Eleona, and Langada. *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, Stampolidis, Nikolas Chr., Çiğdem Maner, and Konstantinos

Kopanias, eds. Archaeology 58, Istanbul: Koç University Press. ISBN 978-605-5250-49-2. p. 311-335.

Vitale, Salvatore. 2016. Cultural Entanglements on Kos during the Late Bronze Age: A Comparative Analysis of 'Minoanisation' and 'Mycenaeisation' at the 'Serraglio', Eleona, and Langada. *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Gorogianni Evi, Peter Pavúk, and Luca Girella, eds. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. ISBN 978-1-78570-203-7 (hardcover) and ISBN 978-1-78570-204-4 (epub). p. 75-93.

Vitale, Salvatore. 2021. 'Turn and Face the Strain': Continuity and Change on Kos during the Mycenaean Late Palatial and Early Post-palatial Periods. *Punta di Zambrone I: 1200 BCE – A Time of Breakdown, a Time of Progress in Southern Italy and Greece*, Jung, Reinhard, ed. Oriental and European Archaeology 17, Vienna: Austrian Academy of Sciences. ISBN 978-3-7001-8615-1. p. 527-560. (Abstract, p. 527).

Vlachopoulos, Andreas. 2003. The Late Helladic IIIC 'Grotta Phase' of Naxos. its Synchronisms in the Aegean and Its Non-Synchronisms in the Cyclades. *LH III C Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna May 7th and 8th, 2001*, Deger-Jalkotzy, Sigrd and Michaela Zavadil, eds. Österreichische Akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Klasse Denkschriften 310, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. ISBN 3-7001-3146-1. p. 217-234.

Vlachopoulos, Andreas G. 2008. A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: the Cyclades in the Twelfth Century BC. *Horizon. Οπίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*, Brodie, Neil, Jenny Doole, Giorgos Gavalas, and Colin Renfrew, eds. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. ISBN 978-1-902937-36-6. p. 479-491.

Vlachopoulos, Andreas and Mercourios Georgiadis. 2015. The Cyclades and the Dodecanese during the Post-Palatial Period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture. *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages*, Stampolidis, Nikolas Chr., Çiğdem Maner, and Konstantinos Kopanias,

eds. *Archaeology* 58, Istanbul: Koç University Press. ISBN 978-605-5250-49-2. p. 337-367. (Abstract, p. 337).

Vlachopoulos, Andreas G. 2016. Neither Far from Knossos nor Close to Mycenae: Naxos in the Middle and Late Bronze Age Aegean. *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Gorogianni, Evi, Peter Pavúk, and Luca Girella, eds. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. ISBN 978-1-78570-203-7 (hardcover) and ISBN 978-1-78570-204-4 (epub). p. 116-135.

Vlachopoulos, Andreas and Anastasia Angelopoulou. 2019. Early Cycladic figurines from Vathy, Astypalaia. *Beyond the Cyclades: Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean, Marthari, Marisa, Colin Renfrew, and Michael J. Boyd*, eds. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books. ISBN 978-1-78925-060-2 (hardcover) and ISBN 978-1-78925-061-9 (ePub). p. 202-226.

Vlachopoulos, Andreas G. and Xenia Charalambidou. 2020. Naxos and the Cyclades. *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Lemos, Irene S. and Antonis Kotsonas, eds. Volume 2, Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc. p. 1007-1027.

Whitelaw, Todd. 2004. The Development of an Island Centre: Urbanization at Phylakopi on Melos. *Explaining social change: studies in honour of Colin Renfrew, Cherry, John, Chris Scarre, and Stephen Shennan*, eds. McDonald Institute Monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. ISBN 1-902937-23-6. p. 149-166.

Wiener, Malcolm H. 2015. The Mycenaean conquest of Minoan Crete. *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus presented to Gerald Cadogan, Macdonald, Colin F., Eleni Hatzaki, and Stelios Andreou*, eds. Athens: Kapon Editions. ISBN 978-960-6878-91-6. p. 131-142.

Wilson, David E. 2013. Ayia Irini II-III, Kea: The Phasing and Relative Chronology of the Early Bronze Age II Settlement. *Hesperia* 82.3. p. 385-434.